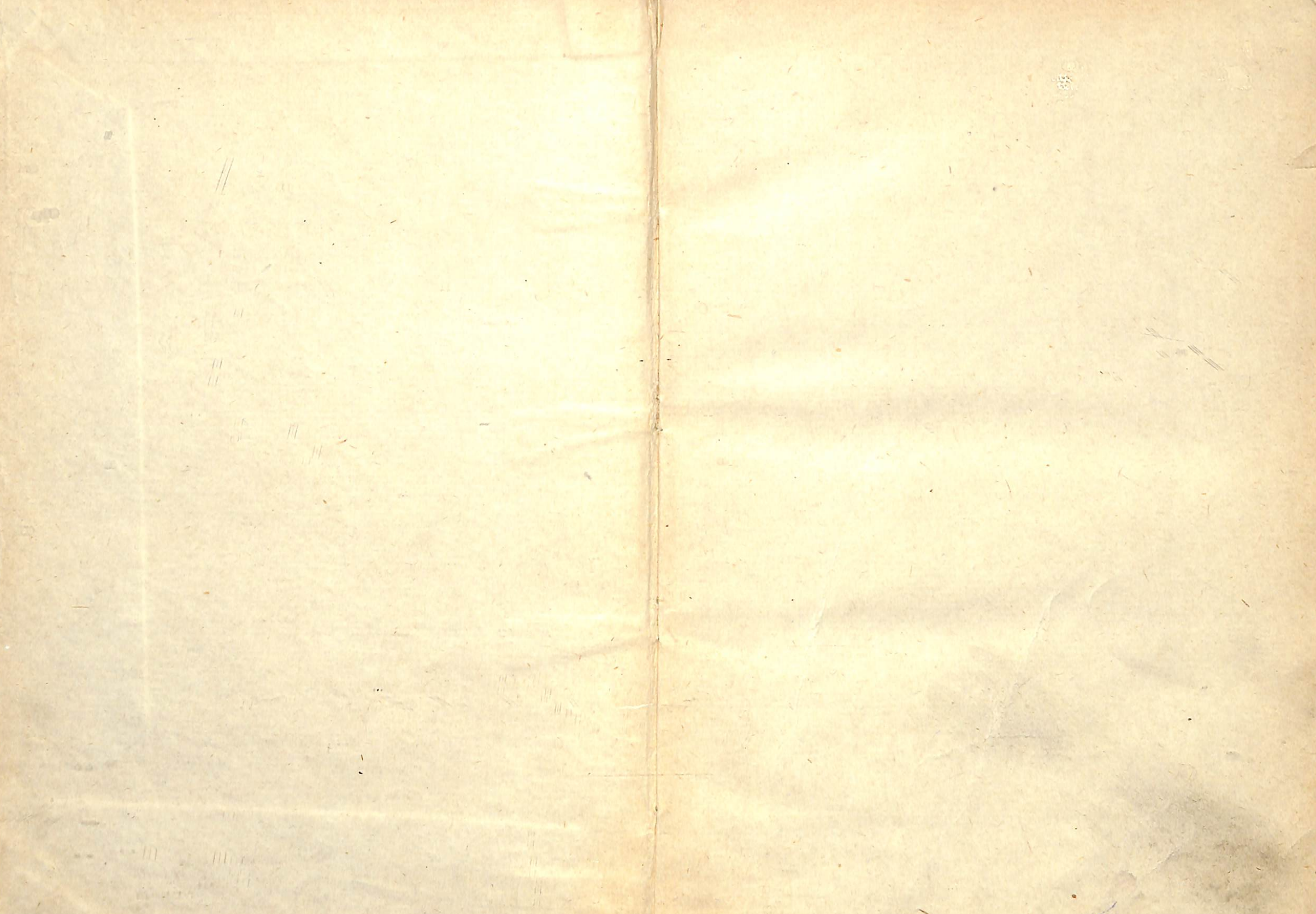

366

3K13

4-68

Պրոլետարներ բոլոր երկրների, միացե՛ք.

Կ. ՄԱՐԿՍ ԵՒ Ֆ. ԷՆԳԵԼՍ

ԿՈՄՄՈՒՆԻՍՏԱԿԱՆ

Մ Ա Ն Ի Ֆ Ե Ս Տ

Գ. ՊԼԵՔԱՆՈՎԻ, Կ. ԿԱՌԻՑԿՈՒ ԵՒ ՀԵՂԵՆԱԿՆԵՐԻ ԱՌԱՋԱՐԱՆՆԵՐՈՎ

К. Маркс и Ф. Энгельс „Коммунистический Манифест“,
с предисловиями Г. Плеханова, К. Каутского и авторов.

Թարգ. բնագրերից՝

335.5
Մ-40

26 JUN 2013

14 NOV 2009

3K13
4-68
4p.

Կ. ՄԱՐԻՍ ԵՒ Ֆ. ԷՆԳԵԼ՝Ս

1918

ԿՈՄՄՈՒՆԻՍՏԱԿԱՆ

Մ Ա Ն Ի Ֆ Ե Ս Տ

Գ. ՊԼԵԽԱՆՈՎԻ, Կ. ԿԱՌԻՑԿՈՒ ԵՒ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ
ԱՌԱՋԱՐԱՆՆԵՐՈՎ

Թարգ. բնագրերից՝

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ԿՈՄԻՍԱՐԻԱՏԻ

ՄՈՍԿՒԱ

Տպարան ԵՊԸ Կ. Է Ռ. ՄՈՒՐԱԳԵԱՆՆԵՐԻ
1918

40456

193

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն Ն Ե Ր

I.

1843 թվականի սեպտեմբերին Մարբուր, ձեռնամուխ լինելով «Deutsch-Französische Jahrbücher»-ի հրատարակութեան, գրում է Ռուզէին՝

— «Մինչ այժմ փիլիսոփաներն իրենց թղթակայներում ունենում էին բոլոր առեղծաճների լուծումը, և յիմար երախաներին մնում էր բերանների բաց անել, արսողիւտ դիտութեանց խորուած կաբաները կուլ տալու համար: Հիմա փիլիսոփայութիւնն աշխարհիկ է դառել... Եթէ ապագայի կառուցումը և բոլոր գալիք ժամանակների վերջնական հետեանքը մեր գործը չի, ապա մենք առաւել ևս որոշ դիտենք, թէ ներկայումս մեր անելիքն ինչ պիտի լինի. խօսքս անողոք քննադատութեան մասին է այն ամենի նկատմամբ, ինչ որ գոյութիւն ունի, անողոք երկու առումով՝ մէկ որ այդ քննադատութիւնը երկիւղ չի կրում այն եզրակացութիւններից, որոնց պիտի յանդի, ապա որ չի շեղում տիրող իշխանութեան հետ ընդհարւելու գէպըում¹⁾»:

«Մանիֆեստ»-ի ապագայ հեղինակներից մէկի այս քննադատող տրամադրութիւնը կատարելապէս

¹⁾ Տես Մարբուի և Առնոլդ Ռուզէի նամակադրութիւնը «Socialdemocrat»-ի 4-րդ գրքում:

համապատասխանում է միևս հեղինակի—Ֆրիդրիխ Էնդելսի արամադրութեանը: Այդ հանգամանքը շատ լաւ երևան է դալիս «Deutsch-Französische Jahrbücher»-ի մէջ տպագրւած «Die Lage Englands» հետաքրքրական յօդւածում, որի մէջ Էնդելսը մեծ տեղ է յատկացնում Կառլէյլի տեսակէտներին:

Կառլէյլը խոստովանում է, որ ո՛չ «Մորիսոնեան հարեր» ունի, ո՛չ էլ հասարակական աղէտները բուժող համադարման:

Այդ խոստովանութիւնը մատնանշելով՝ Էնդելսը նկատում է—Կառլէյլն արդարացի է: Տակաւին չափազանց անկատար է այն հասարակական փիլիսոփայութիւնը, որ իր մի երկու դրութիւնը վերջնական եղրակացութեան տեղ ծախելով՝ «Մորիսոնեան հարեր» է առաջարկում: Մեզ համար ոչ այնքան մերկ եղրակացութիւններն են հարկաւոր, որքան սւսուժման սիրութիւնը:

Եղրակացութիւններն, առանց այն զարգացման, որ տանում է դէպի նրանց—ուչինչ են: Դեռ չեզելի ժամանակից մենք այդ բանը դիտենք: Իսկ անշարժ և անփոփոխ եղրակացութիւնները, որոնք դրւում են իբրև հիմք յետագայ զարգացման—աւելի քան անօգուտ են: Այնու հանդերձ պէտք է, որ եղրակացութիւնները, թէև ժամանակաւոր, բայց և այնպէս որոշակի ձև ընդունեն: Զարգացումը պիտի նրանց դուրս բերի մշուշային անորոշութիւնից և պարզ մտքեր դարձնի²:

²) „Deutsch-Französische Jahrbücher“ SS. 167—168.

Այս տողերը գրելուց յետոյ անցած ժամանակամիջոցի ընթացքում Մարքսի և Էնդելսի հասարակական փիլիսոփայութիւնն էլ իր զարգացման ընթացքում յանդեց որոշ եղրակացութեանց: Նրանք այդ եղրակացութիւններն առաջին անգամ սխալմաբար արտայայտեցին «Կոմմունիստական Կուսակցութեան Մանիֆեստի» մէջ և յետագայում լրացնում էին այլ գրւածներում: «Մշուշային անորոշութեամբ» այդ եղրակացութիւնները երբէք չեն մեղանչել: Ընդհակառակը՝ նոյն իսկ այն մարդիկ, որ Մարքսին և Էնդելսին չէին համակրում և երկիւղ էին կրում նրանցից—հարկադրւած էին հաստատել, որ «ուսուժման սիրութեան» միջոցով նրանք հասան մի շարք պարզ և ինքնուրոյն մտքերի: Սակայն եթէ նիշտ է Էնդելսի նկատողութիւնը, թէ ոչ այնքան եղրակացութիւններն են զնահատելի, որքան դէպի նմանց ամենող զարգացումը և եղրակացութիւնները լոկ ժամանակաւոր նշանակութիւն ունեն, ապա ուրեմն մեր մէջ կարող է հարց ծագել՝ «Մանիֆեստում» շարադրւած եղրակացութիւններն արդեօք չե՞ն հնացել և նոյն զարգացման ընթացքը, որ երբեմն առաջադրել է նրանց, ապագայում չի՞ դատապարտի: Մի սրամիտ ֆրանսիացի ասել է՝ թէ ինքը չէր կամենայ Ոլտերի պէս մտածել այն պահուն, երբ Ոլտերն այլ կերպ մտածելիս լինի: Մենք պիտի հետևենք այդ ֆրանսիացու օրինակին: Եթէ մենք կամենայինք Մարքսի և Էնդելսի պէս մտածել այն ատեն, երբ Մարքսն ու Էնդելսը մտածելիս կլինէին

այլ կերպ, մենք դրանով ցոյց կտայինք, որ նրանց ուսմունքի կենդանի ոգին իւրացնելու անընդունակ ենք: Պաշտպանելով ուսմունքի մեռած տառը, մենք ոգուց աւելի հեռու կլինենք, քան այն դողմատիկները, որոնց մասին խօսում է Մարքոս Սոնոլ'դ Ռուզէի վրայ դրած վերոյիշեալ նամակում:

Մարքոսը և Էնդել'սը անողոր քննադատել են այն ամենը, ինչ գոյութիւն ունի, առանց իրենց քննադատութեան եղբակացութիւններից երկիւղ կրելու: Նրանց աշակերտները երկիւղ չպիտի կրեն իրենց ուսուցիչների ձեռք բերած հետեւանքները քննադատելուց:

Կարծես սա ինքնին պիտի հասկանալի լինէր, այդ մասին խօսելն աւելորդ պիտի լինէր մանաւանդ հիմա, երբ ամբողջ Եւրոպայում—Պէտերբուրգից մինչև Նէապոլ' և Սամարայից մինչև Դուբլին—այնքան շատ «քննադատութեան նիշի ներքոյ» կանգնած մարքոսիստներ են դուրս եկել: Սակայն բանն էլ հէնց այն է, որ «քննադատութեան նիշերը» տարբեր են լինում: Վաղուց հետէ աւագ է ամեն մի «Տէր, Տէր» ասող երկնքի արքայութիւնը չի մտնի: Հիմա պէտք է ասել՝ «քննադատութիւն, քննադատութիւն» կրկնողներից ամեն մէկը դողմատիզմից վեր բարձրանալու ընդունակութիւնը չի ունենում: Մարքոսին և Էնդել'սին «քննադատողները» հիմա անթիւ են, ինչպէս աւագը ծովի չտակին: Բոլոր երկիրների մտաւորականութեան որոշ շրջաններում մարքոսիզմի քննադատութիւնը մոգա է դառել: Իսկ քննադատութիւնն ու մոգան իրար չեն բռնում: Եւ

որքան մարքոսիզմի քննադատութիւնը մոգայի գործ է դառնում, այնքան աւելի է կորցնում ամեն քննադատական բովանդակութիւն: Հնացած յայտարարելով այն եղբակացութիւնները, որոնց յանգել են Մարքոս ու Էնդել'սը, քննադատ-պարոնները նրանց տեղը ոչինչ նոր բան չեն դնում, այլ մասամբ «քննադատութիւն» բառի անպարունակ և ձանձրալի կրկնութեամբ են սահմանափակում, մասամբ էլ վերադառնում են Մարքոսի և Էնդել'սի բուրժուական ժամանակակիցների կամ նոյն իսկ նախորդների հայեացակէտներին: Ինքնին հասկանալի է, որ նման քննադատութիւնը բնաւ չի փրկում դողմատիզմից և նման շարժումը ոչ մի դէպքում չի կարող առաջխաղացում կոչել:

Մարքոսին քննադատող պարոնների («քննադատական») մտքի թուլութիւնն առանձնապէս ցայտուն կերպով երևան է դալիս փիլիսոփայական բնագաւառում: Այստեղ մատերիալիստների դողմատիզմին, ինչպէս իրենք են կոչում, հակադրում են կանտականների բաւականին հասակ առած դողման արտաքին աշխարհի անհանաչելիութան մասին: Անտեղի կլինէր այստեղ քննութեան առնել այդ դողման, ուստի նկատենք միայն, որ ժխտելով մատերիալիզմը, քննադատ-պարոնները նեղութիւն չեն կրում ի մօտոյ ծանօթանալու այդ ուսմունքին և բաւականանում են այն զաղափարով, որ ի փառս կրօնի եռանդով պատւաստիլ են—զանազան երկիրների գիտնականները, կիսադիտնականներն, իսպառ անգէտ քաղքէնիներն ու տէրտէրները:

որի հիմքը նիւթի և ուղու բրիստոնէական հակազրութիւնն է³⁾:

«Կոմմունիստական Կուսակցութեան Մանիֆեստի մէջ» մենք բացառապէս Մարքսի և Էնգելսի «հասարակական փիլիսոփայութեան» հետ գործ ունենք: Նրա մասին էլ կլինի մեր խօսքը ներկայ առաջաբանում: Սակայն այդ փիլիսոփայութիւնն այնքան ընդարձակ է, որ այստեղ նրա բազմակողմանի բնութիւնն անհնարին է: Ուստի մենք բնութեան կառնենք լոկ «Մանիֆեստի» հիմնական միտքը, իսկ նրա առանձին զրութիւնները կպարզաբանենք «քննադատութիւն մեր քննադատներին» բրոշիւրում, որ պատրաստում ենք ապագրութեան:

— «Հիմնական միտքը, որով տողորւած է ամբողջ «Մանիֆեստը», այն միտքը, թէ իւրաքանչիւր տւեալ պատմական շրջանում տնտեսական արտադրութիւնը և նրանով անխուսափելիօրէն պայմանաւորւած հասարակութեան կառուցւածքը, քաղաքական և մտաւոր պատմութեան հիմքն են կազմում, թէ՛ համապատասխան դրան ամբողջ պատմութիւնն—այն օրից

³⁾ Գլխաւոր գիտական աղբիւրը, որտեղից այդ պարոնները մատերիալիզմի մասին տեղեկութիւններ են քաղում— Լանգէի յայտնի մատերիալիզմի պատմութիւնն է: Սակայն ինքը Լանգէն մատերիալիզմի վրայ զգաստ և անկողմնակալ հետազօտողի աչքով չի կարողացել նայել: Նրա գիրքը մեծապէս նպաստել է ոչ թէ մատերիալիզմի քննադատութեան, այլ մատերիալիզմի պատմական զարգացման և մեր օրերի հասարակագիտութեան համար նրա ունեցած նշանակութեան մասին հասարակութեան մէջ թիւր հայեացք տարածելուն և ամբապնդելուն:

վեր, ինչ քայքայւեց նախնական համայնական հողատիրութիւնը,— դասակարգային պայքարի պատմութիւն է... թէ՛ այդ պայքարը հիմա այն աստիճանի է հասել, որ շահագործող ու կեղեքող դասակարգը... չի կարող շահագործող և կեղեքող դասակարգից ազատել... առանց միաժամանակ ամբողջ հասարակութիւնն ընդ միշտ ազատագրելու շահագործումից, կեղեքումից և դասակարգային պայքարից,— այս հիմնական միտքը միայն և միմիայն Մարքսին է պատկանում»:

Այդպէս է ասում Էնգելսը: Արդարացի⁶⁾ է նա արդեօք: Ոչ լիովին: Նախ՝ Էնգելսն անարդարացի է իր նկատմամբ, «Մանիֆեստի» հիմնական մտքի մշակման մէջ ունեցած սեփական մասնակցութիւնը դէրօի հաւասարեցնելով, ապա՝ այդ մտքի մի բանի և կարեւորագոյն տարրերը պատահում են նախնադոյն հասարակա-քաղաքական դրականութեան մէջ:

«Ի յիշատակ Կոմմունիստական Կուսակցութեան Մանիֆեստի» աշխատութեան մէջ պրոֆեսոր Անտոնիօ Լարրիօյան նկատում է, որ դասակարգային պայքարի նշանակութիւնը շատ լաւ ըմբռնելիս են եղել տակաւին հին պատմագիրները և նոր ժամանակում մանաւանդ վերածնութեան դարաշրջանի իտալական պատմաբանները, որոնց աչքի առջև քաղաք-հանրապետութեանց նեղ շրջանակում տեղի էր ունենում այդ պայքարը: Լարրիօյայի միւս միտքը, թէ դասակարգային պայքարը, որ հետզհետէ լայն չափեր է ընդունում արդի պետութեան մէջ—տասնին-

ներորդ դարի սկզբից դնալով աւելի և աւելի է աչքի ընկնում—այդ միտքն էլ պակաս արդարացի չէ: Սակայն Լար ըիտյան սխալուում է, ենթադրելով, որ այդ պայքարի պատմական նշանակութիւնն ամենայնպէս կերպով 1830—1850 թ. ժամանակամիջոցում է զիտակցւել: Իրօք, դասակարգային պայքարի ըմբռնումն իբրև պատմական դարգացման մղիչի—տասնիններորդ դարի քսանական թւականներին սրղէն այն աստիճան մի պարզութեան էր հասել, որը գերազանցել են միայն «Մանիֆէստի» հեղինակները: Իսկ 1830—1850 թ. ժամանակաշրջանում այդ ըմբռնումը մասամբ մթազնել էր: Ի՞նչ պատճառների ազդեցութեան ներքոյ, այդ մենք ստորև մասնանիշ կանենք:

Արդէն 1802 թ. լոյս տեսած «Lettres d'un habitant de Genève»-ում Սէն-Սիմոնը խօսում է «ունևոր» և «չքաւոր» դասակարգերի յարաբերութեանց մասին և այդ դասակարգերի պայքարով բացատրում Քրանսիական յեղափոխութեան ընթացքն ու վախճանը: Սակայն այդ գրւածը Սէն-Սիմոնի հայեացքների սաղմն է պարունակում: Նրա յետագայ գրքերում, օրինակ՝ «Organisateur»-ում (հռչակաւոր «պարարդա») «Lettres à Messieurs les Jurés»-ում, «Du système industriel»-ում, «Catechisme des industriels»-ում և «Opinions litteraires, philosophiques et industriels»-ում նա աւելի հանդամանօրէն է արտայայտուում: Արդիւնաբերութիւնն է իւրաքանչիւր հասարակական միութեան նպատակն,

ուստի արդիւնաբերութիւնը ղեկավարող մարդիկ միշտ անցել են հասարակական միութեան գլուխը, միշտ էլ պիտի անցնեն: Մինչև տասնհինգերորդ դարն աշխարհիկ իշխանութիւնը հողեւորականութեան ձեռքին էր: Այլ կերպ չէր էլ կարող լինել, քանի որ հողեւորականութիւնն էր այն պահուն ղեկավարում երկրագործական աշխատանքն, իսկ երկրագործական աշխատանքն այն շրջանում արդիւնաբերական գործունէութեան միակ կարևոր ճիւղն էր⁴: Սակայն առաջին խաչակրաց արշաւանքի շրջանից սկսած մինչև Լիւդովիկոս XI-ը աստիճանաբար նոր հասարակական դասակարգ առաջ եկաւ և կազմակերպւեց իբրև հողեւորականութիւնից անկախ մի ոչ: Դա բառիս բուն իմաստով արդիւնաբերողների դասակարգն էր, որ առաւել ևս ամբարցաւ և աճեց այն ժամանակամիջոցում, որ բաժանում է Լիւդովիկոս XI-ի թագաւորութիւնը Լիւդովիկոս XIV-ից: Այդ ամբողջ ժամանակաշրջանում արդիւնաբերական դասակարգն անդադար պայքարում է հողեւորականութեան դէմ և մի անտեսական դիրք միւսի ետեւից խլում նրանից: Ուժեղ պաշտպանի կարիք զգալով այդ դասակարգը դաշն է կուում թագաւորի հետ, և այդ դաշինքը որոշեց Ֆրանսիայի քաղաքական դարգացումը մինչև այն ատեն, երբ Լիւդովիկոս XIV-ը դաւաճանեց իր հաւատարիմ դաշնակցին և սկսեց ազնւականութիւնը

⁴) Opinions littéraires, philosophiques et industrielles. Paris 1825, pp. 144—145. Cp. Catechisme des industriels O. Ռոդրիգի հրատարակած. „Oeuvre de Saint-Simon“-ում, 1832, թ. 18.

հովանաւորել: Այդ սխալը թանգ նստեց Բուրբոնների վրայ, սակայն արդիւնաբերական դասակարգի զարգացումը չկասեցրեց: Ֆրանսիական յեղափոխութեան և յաջորդ դէպքերը—նոր արդիւնաբերական դասակարգի սիստեմի և հին աւատական կարգի պայքարի ձեռնդն էին: Աւատականութեան կողմնակիցները ռէստաւրացիայի շրջանում իրենց վաղեմի ազդեցութիւնն ու նշանակութիւնը ետ բերելու նոր փորձ արին: Նրանց նիզ ու շանքը դատապարտւած էր անաշոգութեան և նրանց աղբեցութիւնը կորել էր ընդ միշտ: «Տասնհինգ դարի ընթացքու մ,—ասում է Սէն-Սիմոնը,—աւատական կարգն աստիճանաբար կազմալուծուած էր, իսկ արդիւնաբերականն - աստիճանաբար կազմակերպուած: Բաւական է, որ արդիւնաբերութեան գլխաւոր ներկայացուցիչները տակաւով շարժւեն, որպէս զի արդիւնաբերական կարգը վերջնականապէս հաստատուի և հասարակութիւնը մաքրւի աւատական կարգի այն շէնքի վլատակներէց, որի մէջ ապրելիս են եղել մեր նախնիքը»⁵:

Սէն-Սիմոնի պատմական հայեացքները գրեթէ լիովին իւրացրեց նրա «որդեգիր»՝ Օգիւստէն Տիերրին, որ այնքան մեծ գործ կատարեց յետադաշում ֆրանսիական պատմագիտութեան համար: Օգիւստէն Տիերրին «էրրորդ դասի» հայեացակէտի վրայ էր կանգնած և զեղեցիկ կերպով ըմբռնում էր այդ հանգամանքը: 1818 թւին «Censeur Europeen»-ի մէջ նա գրում է՝ «մեզնից ո՞րն է լսել այն դասա-

⁵) OEuvres p. 59.

կարգի մասին, որ Եւրոպայում բարբարոսների հեղեղման պահուն պահպանել է իր աշխատանքի ունակութիւնն ու արդիւնաբերական արհեստը մարդկութեան համար:

Նւանողների և իշխողների կողմից շարունակ կեղեքման ու կողոպուտի ենթարկւելով՝ այդ մարդիկ ծանր կացութիւն քարշ աւին, ստանալով իբրև աշխատալարձ այն գիտակցութիւնը, որ իրենք լաւ գործ են կատարում, քաղաքակրթութիւնն են պահպանում իրենց զաւակների և արար աշխարհի համար:

Մեր արհեստների փրկիչները—մեր հայրերն են եղել: Մենք այն հորտերի, հարկատուների, բուրժուանների զաւակներն ենք, որոնց անխնայ տրորել են նւանողները: Մենք ամեն բանով նրանց ենք պարտական... Սակայն տակաւին նոր-ազատագրւած ըստրուկներս՝ մենք լուրջ մեր տերերի ընտանիքների և գործողութեանց յիշատակն էինք պահում: Եւ միայն 30 տարի առաջ մտաբերեցինք, որ մեր հայրերն են կազմել ազգը: Մենք ամեն ինչ ռսումնասիրել և ամեն բանից հիտցել ենք, բացի նրանից, ինչ որ կատարել են մեր հայրերը:

Մենք հայրենասէր լինելով մոռանալիս ենք եղել այն մարդկանց, որոնք տասնչորս դարի ընթացքում մշակել են մեր հայրենիքի հողը, որ այնքան յաճախ աւերելիս են եղել ուրիշ ժեռքեր»⁶:

⁶) Այս կտորը ինքն է բերում «Dix ans d'Etudes historiques» գրքի առաջաբանում p. VIII, Paris 1837.

Երկու տարի անց Տիերրին կրկին վերադառնում է այդ մտքին և ապացուցանում, որ Փրանսիացիք ժողովրդի իսկական պատմութիւն տակաւին չունեն: Քաղաքացիների, հպատակների պատմութիւնը դեռ ևս չի գրւած, մինչդեռ այդ շատ աւելի հետաքրքրական և համակրաշարժ կարող էր լինել, քան բարձրաստիճան անձերի և թագաւորների պատմութիւնը— «միակը, որի մասին մեզ հաղորդում են»: Ժողովրդական զանգւածների շարժումը դէպի ազատութիւն և բարեկեցութիւն աւելի մեծաշուք երևոյթ է, քան նւանողների արշաւանքը, իսկ ժողովրդի աղէտներն—աւելի սրտաշարժ, քան գահընկէց թագաւորների դժբախտութիւնը: Եթէ ժողովրդական զանգւածների պատմութիւնը գրելու արժանի գրիչ գտնւէր—Փրանսիացիք կտեղեկանային, թէ իրեցն քաղաքները կարող են պարձենալ «ոչ միայն նրանով, որ այնտեղ ապրելիս են եղել այս կամ այն ազնւականները կամ նրանց միջով անցել է այս կամ այն թագաւորը: Նրանք կտեղեկանային, որ ժողովրդի քաղաքական կեանքը հարկատուութեամբ ու զինւորատուութեամբ չի սահմանափակւել»⁷:

Այս պերճատենախօսութիւնն ինքնին պայծառօրէն ցոյց է տալիս, թէ ինչպէս Փրանսիայում երրորդ դասի ինքնանախաձեռնութեան աճումն արմատական փոփոխութիւն է յարուցանում Փրանսիական պատմաբանների հայեացքների մէջ: Այն ժամա-

⁷) S. „Dix ans d'Etudes historiques“—ում արտատպած առաջին նամակը Փրանսիական պատմութեան մասին p. 325.

նակապ զիտնական պլէբէյների համար երրորդ դասի պատմութիւնն աւելի հետաքրքրական էր, քան արքունիքի և ազնւականութեան պատմութիւնը: Այդ պատճառով էլ նրանք պահանջ են զգում հէնց երրորդ դասի պատմութիւնը մշակել: Եւ որովհետեւ այդ պատմութիւնը բաղմաթիւ դարերի բնթացքում ամբողջ ժողովրդի պատմութիւնն է պարունակել, ի բաց առեալ ազնւականութեան և հոգևորականութեան, զարմանալի չէ, որ անցած դարերի ժողովրդական կեանքն սկսեց զրաւել պատմագիտութեան զլիսաւոր ուշադրութիւնը, մինչդեռ առաջներում նա միայն թագաւորներով և ազնւականներով էր զբաղւում: Ռէստաւրացիայի ժամանակի պատմագիտութեան մէջ երրորդ դասի նոյն արամադրութիւնն արտայայտեց, ինչ որ տասնեօթերորդ դարում սկսեց արտայայտել ղեզեցիկ զրականութեան և զրական բննադատութեան բնազաւառներում: Այսպէս կոչւած քաղքենի դրամայի երևան դալու հոգեբանութիւնը—հանրածանօթ է:

— «Ես 18-երորդ դարի ինքնակալ պետութեան խաղաղ քաղաքացիներից մէկն եմ,—գրում է Բոմարշէն,—ընչի՞ս է պէտք Պելրոպոնեսում մահացած տիրանը կամ Աւլիդում զոհաբերւած թագաւորի աղջիկը: Այդ ամենն ինձ բնաւ չի զբաղեցնում: Այդ ամենից ես ոչինչ ուսանելի բան քաղել չեմ կարող»⁸: Բոմարշէն և իր ժամանակակիցներն ուզում

⁸) Essai sur le genre dramatique sérieux „O'Evres complètes“—ում. Paris 1828 t. I, p. 11.

էին, որ բեմի վրայ սիրով և ուշադրութեամբ ներկայացուէր իրենց ժամանակակից երրորդ դասի կենցաղն ու տառապանքը:

Դասական ողբերգութեան մոլութիւնը դէպի բարձրաստիճան հերոսները նրանց զրգուում էր և վիրաւորում: «Միջին կարգի մարդկանց դարդն ու ցաւը պատկերել,—բացականչում է դառնազին Բոմարշէն,—Fi donc! Նրանց կարելի է միմիայն ծաղրել: Միծաղաշարժ քաղաքացիներ և դժբախտ թագաւորներ—ահա այն ընազաւառը, որի մէջ սահմանափակում է թատրոնը: Այդպէս էլ իմացած կլինենք»⁹:

Տասնութերորդ դարի բուրժուազիան իր պատկերն էր ուզում ունենալ և նրա դրական ներկայացուցիչները փորձում էին նրա այն պահու զիմազծերը դուրս բերել քաղքէնի դրամայի¹⁰ հերոսների մէջ»: Ռէստաւրացիայի ժամանակամիջոցում էլ իր հասարակա-քաղաքական նւանումները հին ռէժիմի կողմնակիցների անընդհատ ոտնձգութիւններից պաշտպանող բուրժուազիան իր սեփական մանկական և երիտասարդական տարիների վէպն էր ուզում լսել և նրա գիտնական ներկայացուցիչներն սկսեցին ուսանելի և հետաքրքրական գրոյցներ զրել այն ճնշումների մասին, որոնց նա ենթարկւելիս է եղել, լուսազոյն վիճակ նւանելու համար թափած ճիզ ու շանքի և ճնշողների դէմ վարած պայքարում ունեցած

⁹) Lettres sur la critique de Barbier de Seville „O'Erves complètes“—ում t. I, p. 258.

¹⁰) *Բրիւնտիէր*, Les époques du théâtre français. Paris 1896, p. 287.

աշողութեանց մասին: Այդպէս ստեղծւեց մի նոր ուղղութիւն, որ պատմադիտութեան զարգացման ընթացքում ահազին քալ էր դէպի առաջ:

Հին ժամանակի պատմաբանները, որ գերազանցօրէն թագաւորներով ու ազնւականներով էին հետաքրքրւում, իրենց բարձրաստիճան հերոսների սխրագործութիւններն էլ պատմական զարգացման մղիչներն էին համարում: Այդ հայեացքը տասնութերորդ դարի լուսաւորիչներն էլ էին իւրացրել: Սակայն նրանք, համաձայն իրենց յեղափոխական տրամադրութեան, կերպարանափոխեցին այդ հայեացքը և առաջ մղեցին այն ուսմունքը, թէ աշխարհ կարծիքներով է կառավարւում: Այդ տեսականօրէն սնանկ ուսմունքն այն առաւելութիւնն ունէր, որ մեծ տեղ էր տալիս մտաւորականութեան յեղափոխական հերոսների ազդեցութեանը միջին դասի ամբոխի վրայ, որ ճնշւած էր և՛ պետութեան, և՛ բարձր դասերի կողմից:

Սակայն ռէստաւրացիայի ժամանակաշրջանի բուրժուազիան, որ քիչ առաջ մահացու հարւած էր հասցրել հին ռէժիմին (կարգին), այլևս չէր նմանում ճնշւած ամբոխի: Նրա գաղափարախօսները, նրա ուժի և նշանակութեան գիտակցութեամբ տողորւած, նրա մէջ էին տեսնում պատմական շարժման ամենազլխաւոր հերոսին: Մենք արդէն իմացանք, թէ ինչ հիացումով էր խօսում Տիերրին մարդկութեան և քաղաքակրթութեան առջև նրա ունեցած ծառայութեանց մասին:

95407

Սակայն բուրժուազիայի դիտնական ներկայացուցիչները մի անգամ հետաքրքրելով իրենց «հայրերի» պատմութեամբ, այլևս անհրաժեշտօրէն պիտի հասարակական հիմնարկութեանց պատմական ծագման և զարգացման մասին միանգամայն նոր հայեացք մշակէին:

— «Պատմաբանները զարմանալի յամառ հակում ունեն մասսայի ինքնօգնութեան և ստեղծագործելու ունակութիւնը ժխտելու, — ասում է Օգիստէն Տիերրին: — Եթէ որ և է ժողովուրդ նոր բնակավայր որոնելով՝ գաղթում է — մեր պատմադիրներն ու պօետներն այդ նրանով են բացատրում թէ մի հերոս վճռած է եղել նոր կայսրութիւն հիմնել իր անունը փառաբանելու նպատակով: Եթէ որ և է նոր պետութիւն է ծագում — այս կամ այն թագաւորի մեռնելէցութեամբ են բացատրում: Ժողովուրդը, քաղաքացիները միշտ այս կամ այն մարդու մտքով ոգեշնչւած նիւթ են միայն: Ուղղում էք իրօք իմացած լինել, ով է ստեղծել տւեալ հիմնարկութիւնը, ումն է պատկանում տւեալ հասարակական մեռնարկութեան զաղափարը: Որոնեցէք նրանց, ում այդ բանը հարկաւոր է եղել: Ամենայն հաւանականութեամբ նրանցը կլինի և՛ այդ բանի առաջին զաղափարը, և՛ զործելու ցանկութիւնը, և՛ իրադործման նշանաւոր մասը: Is fecit cui prodest,¹¹ — այդ արքիոմը կա-

¹¹⁾ Լատին առած՝ «Այդ նա է անում — ում օգուտ է բերում» Ծանօթ. Թարգմանչի:

րելի է պատմութեան մէջ կիրարկել ոչ պակաս, քան իրաւագիտութեան մէջ¹²:

Այս նոր տեսակէտը — հասարակական կամ դասակարգային շահի տեսակէտը — և համակրանքը դէպի «հայրերը», որոնք իրենց ուսերի վրայ բարձր դասերի դէմ բազմադարեան պայքար են կրել, պիտի անխուսափելիօրէն նրանց բերէին զանազան հասարակական զասակարգերի իրենց շահերի համար վարած պայքարի, կարճ՝ դասակարգային պայքարի կարեւոր պատմական նշանակութեան դիտակցութեանը:

Յիրաւի, տակաւին իր զրական գործունէութեան սկզբում՝ Օգիստէն Տիերրին մատնանիշ է անում «դասակարգերի և շահերի պայքարը» Անգլիայում (lutte des classes d'hommes et des intérêts) իբրև նորմանների նւաճումի գլխաւոր հեռանքներից մէկը¹³: Անգլիայի 17-երորդ դարի յեղափոխական շարժումը նա պատկերում է իբրև երրորդ դասի պայքար ընդդէմ ազնւապետութեան:

— «Ամեն օր, որի նախնիքը պատկանում էին Անգլիայի նւաճողների թւին — ասում է նա անգլիական առաջին յեղափոխութեան մասին, — թողնում էք իր դղեակն ու գնում թագաւորի բանակը, որտեղ իր կոչման համապատասխան դիրք էր գրաւում: Քաղաքների բնակիչները խմբերով հակառակ բանակն էին

¹²⁾ Dix ans d'études historiques, p. 348.

¹³⁾ Vue des revolutions d'Angleterre յօղւածում Dix ans d'études historiques, p. 16.

զնում: Կարելի է ասել, թէ այն ժամանակ երկու զօրք էր հաւաքուում—մէկը՝ յանուն անգործու-թեան և իշխանութեան, միւսը՝ յանուն աշխատանքի և ազատութեան: Բոլոր պարապօրդներն, անկախ իրենց ծագումից, բոլոր առանց աշխատանք թափելու կեանքում վայելքներ որոնողները, թաղաւորի զբօշակի տակ էին կանգնում, պաշտպանելով այնպիսի շահեր, որ նման են իրենց շահերին: Ընդհակառակը՝ վաղեմի նւանողի յետնորդները, որոնք այն պահուն արդիւնաբերութեամբ էին զբաղուում—համայնքի կուսակցութեանն էին միանում»¹⁴:

Առանձնապէս նշանակալից է այն հանդամանքը, որ այն պահու կրօնական շարժման մէջ Տիերրին լով («գրական»), փենսական շահերի արտացոլութիւնն է տեսնում: «Երկու կողմն էլ,—ասում է նա,—գրական շահերի համար էին պատերազմ մղում, մնացածը՝ արտաքին ձե է եղել կամ պատրուակ: Այն մարդիկ, որոնք հպատակներն էին գատն էին պաշտպանում, ըստ մեծի մասին, պրեսիւթերականներ (երիցականներ) էին, այսինքն՝ չէին ընդունում ոչ մի հնազանդութիւն, անգամ կրօնի գործում: Իսկ նրանք, որոնք հակառակ կուսակցութեանն էին պատկանում—կամ անգլադաւան էին կամ կաթոլիկ և դա նրանից է, որ նոյն իսկ կրօնի բնադաւանում սրանք իշխանութիւն էին ուղղում ձեռք բցել և տուրք զնել մարդկանց վրայ»¹⁵:

¹⁴) Ibidem.

¹⁵) Ibidem.

Անցնելով Տիերրիից—Մինիէին, մենք կրկին նոյն հայեացքն ենք հանդիպում թէ գոյքային շահերի նշանակութեան և թէ դասակարգային կուլի դերի մասին քաղաքակիրթ երկիրների պատմութեան մէջ: Մինիէի ասած՝ «բազմազոյն և զօրեղազոյն շահերն օրէնքներ են թելադրում և հասնում իրենց նպատակին» (dictent la loi et arrivent à leur but)¹⁶:

Սրանից արդէն հեշտ է հետևեցնել, թէ նրա կարծիքով հասարակութեան զարգացման համար—շահերն ինչ ազդեցութիւն ունեն: «Ճաստարկական շարժումն,—ասում է նա,—որոշում է գերիշխող շահերով: Այդ շարժումը խորտակելով զանազան խոչընդոտներ ձգտում և հասնում է իր նպատակին: Ապա՛ կանգ է առնում և տեղի տալիս այլ շարժման առջև, որ սկզբում աննշմարելի է լինում և նկատելի դառնում այն պահուն, երբ սկսում է գերիշխել: Այդպէս է եղել աւատականութեան զարգացման ընթացքը: Աւատականութիւնը, տակաւին փաստօրէն չիրականացած՝ զոյութիւն ունէր իբրև մարդկային կարիքների համապատասխանող կարգ և դա առաջին շրջանն է: Երկրորդ շրջանում աւատականութիւնն արդէն փաստօրէն զոյութիւն ունի, սակայն աստիճանաբար դադարում է մարդկային կարիքներին համապատասխանելուց: Եւ այս հանգամանքը վերջ դրեց նրա փաստական զոյութեանը: Ոչ մի չեղափո-

¹⁶) Du la feodalité des institutions de St. Louis et de l'influence de la législation de ce prince. Paris, 1882, p. 47.

խութիւն ցարդ այլ կերպ չի կատարւել»¹⁷: Պատմաբեմում քաղաքային համայնքների երևան դայր—այն ժամանակէլ հասարակութեանց բոլոր ներքին յարաբերութիւնները փոփոխեց: Իտալիայում քաղաքների կոմմունները (համայնքները) ձգտում են կատարել տիրապետութիւն ձեռք բերել և այնտեղ դեմոկրատիա է առաջ գալիս: Փրանսիայում նրանք հարկադրւած են լինում միանալ թագաւորի իշխանութեան և դրանով արքայազնի հիմքը դնելու: Վերջապէս Անգլիայում նրանք միանում են աւատականներին թագաւորի դէմ և դրանից սահմանադրական միապետութիւն է առաջ գալիս¹⁸:

Այսպիսով, Լեռնական հասարակութեան տարրերի—աղնւականութեան և երրորդ դասի—փոխյարաբերութիւնը որոշում է Եւրոպայի քաղաքական զարգացումը: Որքան աւելի էր աճում երրորդ դասն, այնքան աւելի էր մօտենում հին հասարակարգի վերջնական անկումը: Փրանսիայում այդ անկումը տեղի ունեցաւ յեղափոխութեան շրջանում, դէպի որը Մինիէն ամենաչերմ զգացմունք է տաժում: Նրա Ֆրանսիական յեղափոխութեան պատմութիւնը բոլոր այլ գրւածներէից լաւ է ցոյց տալիս, թէ որ աստիճան պարզ էր դիտակցում նա դասակարգային պայքարի պատմական նշանակութիւնը: Նա գեղեցիկ կերպով ըմբռնում է, որ քաղաքական կուսակցութիւնների պայքարը յեղափոխութեան ըն-

¹⁷) Ibidem, pp. 77—78.

¹⁸) Ibid., p. 83.

թացքում լուր դասակարգային շահերի ներհակութեան արտայայտութիւնն է: «Աղնւական դասակարգերն,—ասում է նա,—աղգային կուսակցութեան հակառակ շահեր ունէին: Այդ պատճառով աղնւականներն ու բարձրաստիճան հողւորականները, որ աչ կողմն էին բազմել, շարունակ դիմադրական դիրք էին բռնում աղգային կուսակցութեան նկատմամբ, բայց առութեամբ ընդհանուր յափշտակութեան մի քանի օրերի¹⁹: Դիւպորի, Բառնաւի և Լամէտի կուսակցութիւնը «միջին դասակարգի մէջ օպպոզիցիայի (դիմադրութեան) մի տեսակն էր»²⁰: 1791 թ-ի սահմանադրութիւնը միջին դասակարգի գործն էր, դասակարգի, որ այն պահուն ամենաուժեղն էր «Յայտնի բան է,—աւելյացնում է Մինիէն,— որ դերիշխանութեան հասած ոյժը միշտ տիրանում է հիմնարկութեանց»²¹: Հակալեզափոխական ապստամբութիւնները Կալւազոսում, Ժեոզանում և Վանդէյում նա բացատրում է նրանով, որ այդ վայրերը չէին համակրում յեղափոխութեան, «որովհետեւ այնտեղ միջին և կրթւած բազմամարդ դասակարգ չկար»²²:

Ժիրոնդացիները նրա աչքում միջին դասակարգի և հասարակ ժողովրդի (la multitude) մէջ տեղն էին գտնուում, մինչդեռ նրա կարծիքով Դանտոնը, Ռորեսպիեռը, Կամիլ Դէմուլէնը, Փ. Դ'Էնգլանտինը, Մարատը և այլք նոր շարժման իսկական պարագլուխ-

¹⁹) Histoire de la revolution française. Paris, 1827, t. I, p. 105.

²⁰) Ibid., p. 111.

²¹) Ibid., p. 210.

²²) Ibid., p. 227.

ներն էին: Նոր շարժումն ամենախոնարհ հասարակական դասակարգի միջոցով սկսեց և միջին դասակարգի դէմ էր ուղղւած, այն դասակարգի, որին թէ ըստ դիրքի, թէ ըստ սովորութեան պատկանում էին ժիրոնզացիները²³:

Օգոստոսի տասին «տեղի ունեցաւ հասարակ ժողովրդի ապստամբութիւնը միջին դասակարգի և սահմանադրական դահի դէմ, ինչպէս յուլիսի 14-ին միջին դասակարգն ապստամբեց արտօնեալ դասակարգերի և թագաւորի արսուլիւտ իշխանութեան դէմ»²⁴: Կարճ Փրանսիական յեղափոխութեան ամբողջ պատմութեան միջոցով Մինիէն այն դրութիւնն է լուսարանում, որ ամենայն իրաւամբ կարող ենք քաղաքակիրթ հասարակութեանց մէջ կատարւող պրոգրեսսի (առաջխաղացման) բանածեն անւանել: «Փոփոխութիւնները խանգարում են շահերը: Շահերը կուսակցութիւններ են առաջ բերում: Կուսակցութիւնները կուի են բռնւում»²⁵: Զուր չէր ասում Օզիւստէն Տիերրին, թէ Մինիէն փաստերի ընդհանրացման և պատմական ինտուիցիայի մեծ տալանդով էր օժտւած:

Իր ամբողջ կեանքի ընթացքում Մինիէն «միջին դասակարգի» գիտակից, շիտակ և հետևողական ներկայացուցիչն է եղել: Նրա իդէալն—այդ դասակարգի սոցիալական և քաղաքական տիրապետու-

²³) Ibid., 276.

²⁴) Ibid., 290.

²⁵) Ibid., 213.

թիւնն է եղել: Նա «հասարակ ժողովրդի» վճռական թշնամին էր այն չափով, ինչ չափով վերջինս փտանդ է սպառնում այդ տիրապետութեան:

— «Նա զգւում էր Կոմմունայի անկարգութիւններին»—ասում է նրա կենսագիր Էդուարդ Պտին²⁶: Սակայն Կոմմունայի դաժան ճնշող Տիերրիի այդ բարեկամը դորժողութեան յեղափոխական եղանակի առջև ողորմելի չարախնդացութեամբ սարսափահար չէր լինում այնպէս, ինչպէս մեր օրերի մանր ուխտոր բուրժուաները: «Միմիայն ուժով կարելի է ճանաչել տալ իրաւունքները»—նկատում է նա յեղափոխութեան պատմութեան սկզբում, մի քանի էջ անց սուբյեկտիվ «մինչ այժմ բացի ուժից ուրիշ գեղադոյն տէր չկայ»²⁷:

Արդի պատմաբանները նման մտքեր չեն սիրում: Ծեր Գիգոն կբացատրի մեզ նրանց ճաշակի այդ առանձնայատկութիւնը:

Գիգոի հայեացքները հասարակական զարգացման արմատական պատճառների մասին Օզիւստէն Տիերրիի և Մինիէի հայեացքներից չեն տարբերում: Նրա աչքում էլ սոցիալական յարաբերութիւններն են քաղաքական յարաբերութեանց հիմքը: «Գրողների, գիտնականների, պատմաբանների մեծ մասը,—ասում է նա իր «Essais sur l'histoire de France»-ում,—

²⁶) François Mignet, par Eduard Petit. Paris 1889, p. 286.

²⁷) Histoire de la revolution française, t. I, p. 313. Այս արտալատուծիւնները լիջեցնում են Մարքսի յայտնի խօսքը՝ «ոյժը նորով լդի հին հասարակութեան նկատմամբ միշտ էլ տատմէր է եղել»:

հասարակութեան տւեալ կացութիւնը, նրա քաղաքակրթութեան աստիճանն ու տեսակը ձգտել է այդ հասարակութեան քաղաքական հիմնարկութիւնների միջոցով մեկնել: Աւելի խոհեմ կլինէր հէնց հասարակութեան ուսումնասիրութիւնից էլ սկսել նրա քաղաքական հիմնարկութիւնները ճանաչելու և բմբռնելու համար: Հիմնարկութիւնները պատճառ լինելուց առաջ հետեւանք են լինում: Հասարակութիւնն այդ հիմնարկութիւնների ազդեցութեան ներքոյ փոփոխութեան ենթարկւելուց առաջ—ստեղծում է նրանց: Եւ կառավարութեան ձևերից ժողովրդի կացութեան մասին դատողութիւն անելուց առաջ պէտք է ժողովրդի կացութիւնն ուսումնասիրել դատելու համար թէ՛ ինչպէս պիտի լինէր, ինչպէս կարող էր լինել նրա կառավարութիւնը... Առաջին հարցը, որ պիտի դրաւի ժողովրդի կենցաղը ճանաչել ձգտող պատմաբանի և մարդկանց կառավարելու եղանակին ծանօթանալ կամեցող հրապարակախօսի ուշադրութիւնը—պէտք է լինի հասարակութիւնը, նրա կազմը, առանձին-առանձին անհատների սոցիալական դիրքից կախւած ապրելակերպը, տարբեր դասակարգերի յարաբերութիւնները, մի խօսքով մարդկանց քաղաքացիական կենցաղը (l'état des personnes)²⁸:

Գիղօի ասելով՝ Արևմտեան հռովմէական կայսրութեան անկումից չետօյ Եւրոպայում հան-

²⁸) Essais sur l'histoire de France, dixième édition (առաջին հրատարակութիւնը 1821 թ. է լոյս տեսել) pp. 73—74.

դէս եկած բոլոր ազդերի քաղաքացիական կենցաղը սերտ պատճառաբանական կապով կապւած է եղել հողային յարաբերութեանց հետ, ուստի նախ քան քաղաքացիական կենցաղն ուսումնասիրելը, պէտք է ուսումնասիրել հողային յարաբերութիւնները: «Քաղաքական հիմնարկութիւններն բմբռնելու համար պէտք է ուսումնասիրել հասարակութեան զանազան խաւերը և նրանց փոխ-յարաբերութիւնը: Այդ զանազան հասարակական խաւերն բմբռնելու համար պէտք է հողային յարաբերութեանց էութիւնը զիտենալ»²⁹:

Այդ տեսակէտով էլ Գիղօն նայել է Ֆրանսիական պատմութեան առաջին և երկրորդ հարստութեանց ժամանակաշրջանների վրայ և պատկերել իբրև այն պահու ազդարնակութեան տարբեր «խաւերի» պայքար:

Անգլիական յեղափոխութիւնը նա նկարագրել է իբրև պայքար բուրժուազիայի և ազնւականութեան միջև: Այն հայեացքը, ըստ որում անգլիական յեղափոխութիւնն աւելի քաղաքական բնոյթ է ունեցել, քան սոցիալական, մինչդեռ Ֆրանսիականը ձգտել է փոփոխել և հասարակութիւնը, և կառավարութիւնը, Գիղօն համարում է սրամիտ, բայց և մակերեսային³⁰: Իրօք, երկու յեղափոխութիւններն էլ համանման ծագում և նպատակ են ունեցել:

²⁹) Ibid., pp. 75—76.

³⁰) Histoire de la révolution d'Angleterre, Paris 1841, t. I, préface p. XXI (առաջաբանը ստորագրւած է՝ ապրիլ 1826):

Անգլիայում չեղափոխական շարժումն սկսեց անգլիական ժողովրդի սոցիալական յարաբերութեանց և բարքերի փոփոխութեանց ազդեցութեանները: Մինչդեռ բարձրագույն ազնականութիւնը կորցնում էր ժողովրդի վրայ ունեցած ազդեցութիւնը և անբարոյականանում, մանր ազնականները, Ֆրիդհոլդերները և բուրժուաները, բացառապէս իրենց տնտեսական գործերով զբաղւած լինելով, աւելի և աւելի հարստանում էին, աւելի և աւելի ենթարկում ժողովուրդն իրենց ազդեցութեան: Աստիճանաբար, առանց ազմուկի և զրեթէ անդիտակցարար նրանք բոլոր հասարակական ուժերը — «իշխանութեան իսկական ազդիւրները»³¹ կենտրոնացրին իրենց ձեռքում: Եւ հասարակական յարաբերութեանց մէջ կատարւող այդ արմատական փոփոխութեան հետ միջին դասն («des communes») սկսում է անհամբերող դառնալ բռնակալութեան նկատմամբ: «Կարողութեան աճումը կարիք է առաջ բերում բռնակալութիւնը սահմանափակելու: Թագաւորի իրաւունքները, որ երկար ժամանակի ընթացքում ոչ մի բողոք չէին յարուցանում, սկսում են զեղծում թւալ»³²: Այդպէս բռնկեց չեղափոխական պայքարը, որ բախտի բազմութիւ և բազմապիսի փոփոխականութեան ենթարկւեց, բայց և այնպէս վերջացաւ միջին դասակարգի լիակատար յաղթանակով:

³¹) Ibid. pp. 9—10.

³²) Ibid., pp. 11—12, համեմատիր նաև Discours sur l'histoire de la revolution d'Angleterre.

Գիղօն կարողանում է հետևել «հասարակական տարրի» ազդեցութիւնը ոչ միայն հասարակութեան քաղաքական կազմի, այլև նրա մէջ կատարւող մտաւոր հոսանքների վրայ: Նրա առաջին կայսրութեան մասին արտապայտած մտքերն արժէք մանրամասն քննութեան առնել: Սակայն տեղի սղութեան պատհառով մենք այստեղ կյիշատակենք միմիայն նրա դատողութիւնները թատրոնի մասին: Նրա կարծիքով թատրոնի վիճակն արտացոլում է հասարակական յարաբերութեանց զարգացումը: Նին Յունաստանում, որտեղ ամբողջ ժողովրդի ձեռքին էր հասարակական գործերի ղեկավարութիւնը, թատրոնը — համաժողովրդական զւարճութեան էր ծառայում և արտացոլում բոլոր ազատ քաղաքացիների սովորոյթներն ու նաշակը: Ընդհակառակը՝ նոր ժամանակներում, թատրոնը լոկ բարձր դասակարգերի զւարճատեղին է դառնում, որովհետև հասարակութիւնը զանազան դասակարգերի բարդ համախմբում է, որտեղ իւրաքանչիւր դասակարգ իր աշխատանքով է զբաղւած և բոլոր դասակարգերը շարունակ պայքարում են իրար դէմ գերիշխանութեան համար: Թատրոնի առաւելութիւնները դրանից շատ և շատ տուժում են: Բարձր դասակարգերը, իրենց դիրքն ամրապնդելուց յետոյ, սովորաբար ձգտում են հասարակութեան մնացեալ մասից անջատւել և հեռանալ: Նրանք ժողովրդին յատուկ պարզ ու բնական սովորոյթները կորցնում և արհեստականութեամբ են թողնում: Այդ պատճառով էլ զեղարւեստական ստեղծագոր-

ժողովեան բնագաւառը նեղանում ու նսեմանում է: Գիգօն օրինակ է բերում անգլիական թատրոնի վիճակը 1660 թ. ուստաւրացիայից չետոյ: Անգլիական ազնւականութիւնն արհամարհելով ժողովուրդը— նոյն իսկ Շէքսպիրին էր արհամարհում և անկիրթ համարում: Փրանսիական ողբերգութիւնն էլ էր բարձր դասակարգերի ծնունդը, ուստի հին կարգի անկման հետ անցաւ նաև նրա ժամանակը: Յեղափոխութիւնը «նոր դրամատիրական սիստեմի»³³ համար տեղ բացեց:

Իհարկէ, կարելի է Գիգօի դատողութեանց առանձին մանրամասներին և չհամաձայնել: Սակայն չի կարելի չընդունել, որ երևոյթների պատճառարանական կապակցութիւնը նա միանգամայն ճիշտ է գծել: Յետադասում այդ ուղիով էլ գնացին Փրանսիական գրականութեան ամենաքանքարաւոր ըննադատներն ու պատմաբանները, որոնք քաղաքակիրթ մարդկութեան մտաւոր պատմութեան մատերիալիստական բացատրութեան համար լաւ հող պատրաստեցին:

Գիգօի քաղաքական գործունէութիւնն աւելի պայծառ կերպով է դրսևորում նրա դասակարգային հայեացակէտը: Նա ինքն իր «Յիշողութիւններում» ասում է, որ միջին դասակարգերի (des classes moyennes) քաղաքական անփոփոխ ձգտումն իր տիրապետութեան ամրապնդումն է եղել³⁴: Նա ոչ

³³) S. չափազանց հետաքրքրական Etude sur Shakspeare, Շէքսպիրի գործերի ֆրանսիական թարգմանութեան առաջին հատորում, Փարիզ 1821.

³⁴) Memoires, Փարիզ 1858, t. I p. 8.

միայն անվախ ու ջերմ պաշտպանել է այդ դասակարգերի շահերն, այլև իր իսկ ասելով կամեցել է նրանց գործը մեծարել «փոխադրելով այդ գործը անցեալի մէջ և ցուցադրելով նրա շահերն ու բախտի փոփոխականութիւնը Փրանսիական պատմութեան ամբողջ ընթացքում»³⁵: Այդ մտադրութիւնը նա փայլուն կերպով իրագործել է իր քաղաքական պանֆլետներում, որոնցից ամենաուշագրաւը «Du Gouvernement de la France et du ministere actuel» վերտառութիւն կրողն է, որ 1820 թւականի սեպտեմբերին է լոյս տեսել: Գիգօն հանդէս է գալիս իբրև Փրանսիական յեղափոխութեան համոզւած պաշտպան: Յեղափոխութիւնը մի պատերազմ է, որ միանգամայն նման է միջազգային պատերազմներին: «Տասներեք դարի ընթացքում Փրանսիայում երկու ժողովուրդ է եղել՝ յաղթող և յաղթւած: Տասներեք դարի ընթացքում յաղթւած ժողովուրդը պայքարել է յաղթողի լուծը թօթափելու համար: Մեր պատմութիւնն այդ պայքարի պատմութիւնն է: Մեր օտերում տեղի ունեցաւ վճռական ճակատամարտ: Այդ ճակատամարտը— Յեղափոխութիւն է կոչւում»³⁶: Տեսեալներն ակներև է: Երբեմն յաղթւած ժողովուրդը— յաղթող դառաւ և իր հերթին նւանեց Փրանսիան: Գիգօի ասելով բամբաստանալի խարտիան (թուղթը) լոկ այդ անկասկած փաստը ճանաչեց և իր աւուրնը յայտարարեց: Ներկայացուցչական կա-

³⁵) Ibid., pp. 296—297.

³⁶) Du gouvernement de la France, pp. 1—2.

ուսմանը թիւնն այդ նոր իրաւունքի ապահովումն էր³⁷: Պատելիքների պայտաւում տեղի ունեցած վիճարանութիւնները կարող էին տարօրինակ և անբարենքի թւալ նրան, ով թէորեթիկոսի (տեսաբանի) տեսակէտով է նայում այդ վիճարանութեանց և չի կայում այն հանգամանքներին, որոնց ծնունդն են նրանք: Իրօք վէհի էին բռնել «հաւասարութիւնն ու արտօնութիւնը, միջին դասակարգն ու հին աղնակահաւութիւնը»³⁸: Հին կարգը և նոր Փրանսիան կեանքի և մահու պայքար են մղել: Նրանց հաշտեցնելու միտքն—անհեթեթ ցնորք է³⁹:

Մենք արդէն գիտենք, որ հասարակական յարաբերութեան և մտաւոր հոսանքների միջև եղած պատճառաբանական կապը Գիզոն ըմբռնում էր: Քաղաքական բանակուիւր նրան նորից այդ մասին իր կարծիքը յայտնելու հնարաւորութիւն է տալիս: Նա լայտարարում է «գաղափարներն, ուսմունքներն, անդամ սահմանադրութիւնները» հպատակում են հանգամանքներին և ժողովուրդը նրանց այն դէպքում է ընդունում, երբ նրանք իր շահերի դործիքն ու ապահովումն են հանդիսանում⁴⁰: Անդլիական սահմանադրութեան պատմութիւնը, նրա կարծիքով, առանձնապէս զեղեցիկ ցուցադրում է «թէ մինչև որ աստիճան հանգամանքներն իշխում են ներկայացուցչական սխտեմի կարծեցեալ տեսութիւնների

³⁷) Ibid., p. 5.

³⁸) Ibid., p. 22.

³⁹) Ibid., p. 108.

⁴⁰) Ibid., p. 91.

վրայ»⁴¹: Մենք տեսնում ենք անդլիական սահմանադրութեան շէնքը և մոռանում, թէ նա ինչպէս է կառուցւել: «Մարդկային իմաստութեանը մենք առաջին[ժայ] զարգացում ենք վերագրում, մինչդեռ դա լոկ անհրաժեշտութեան արդիւնք է»⁴²: Ժողովրդի ինքնակալութիւն հռչակող յեղափոխական թէորեթիկոսները կամ սխալւել են «կամ ստել» (կուրսիւր մերն է): Իրօք խօսքը ոչ թէ ամբողջ ժողովրդի ինքնակալութեան մասին է եղել, այլ ժողովրդի մի հատուածի միւսին յաղթելու մասին: Երրորդ դասը թւային անհազին առաւելութիւն է ունեցել և զրանից է ծաղել ժողովրդի ինքնակալութեան տեսութիւնը: Այն պահուն այդ տեսութիւնն անհրաժեշտ էր, որովհետև ոչժր—ուսմունքի կարիք է դրում: «Անհրաժեշտութիւն է, որ մարդիկ իրենց արդարացի համարեն և ցոյց տան այդ ուրիշներին»⁴³:

Նախ-յեղափոխութեան կողմնակիցները միշտ էլ շատ լաւ ըմբռնելիս են եղել, որ իրենց նպատակին հասնելու համար պէտք է ձեռք քցեն իշխանութիւնը և օգտագործեն համաձայն իրենց շահերին: Միջին դասակարգն էլ պէտք է չիշի, որ ինքը ոչ միայն պիտի իշխանութիւնը լուծի, այլև ձեռք քցի⁴⁴:

Ներկայացուցչական կառավարութիւնը նպատակ ունի հասարակական կարիքն ու անդեցն արտայատելու և իշխանութեամբ օժտելու նրանց, որոնք ունակ

⁴¹) Ibid. p. 127.

⁴²) Ibid., p. 290.

⁴³) Ibid., p. 138.

⁴⁴) Ibid., p. 237.

են այդ կարիքներն ու տենչերն ըմբռնելու և բաւարարելու⁴⁵: Ինքնին հասկանալի է, որ Գիղօի կարծիքով միմիայն («միջին դաս») ներկայացուցիչներն ունեն այդ ունակութիւնը, այդ պատճառով, ըստ նրա տեսութեան, իշխանութիւնն այդ դասակարգին էլ պիտի պատկանի: Եթէ իշխանութիւնը հասնի population exterieure-ին (այդպէս է կոչում Գիղօն բանւորական մասսան), որի իրաւունքը պէտք է նանաչել և պաշտպանել—կկործանուի ինքն էլ, ամբողջ պետութիւնն էլ⁴⁶:

Մարքան ու Էնդել'սը («Մանիֆեստում») որ գրել են—թէ՛ արդի պետական իշխանութիւնը բուրժուազիայի հասարակական դործերը կառավարելու համար ընտրւած մի հասարակ կոմիտէ է, բուրժուազիայի ստեղծած ներկայացուցչական կառավարութեան մասին նոյն միտքն են արտայայտել Միայն նրանք այդ հանգամանքը ոչ թէ «միջին դասակարգի» տեսակէտով են գնահատել, այլ «արտաքին ազգաբնակչութեան» (population exterieure) տեսակէտից, որի տիրապետութեան մասին առանց երկիւղի Գիղօն մտածել անգամ չէր կարող:

Յամենայն դէպս Գիղօն—որոշ սոցիալական ու բազաքական տենդենցների ներկայացուցիչն ու պաշտպանն—անտարակոյս շատ լաւ էր ըմբռնում այդ տենդենցների դասակարգային բնույթը: Երբ որ ՚իս կարգերի կողմնակիցները մեղադրում էին նրան, թէ

⁴⁵) Ibid., p. 333.

⁴⁶) Ibid., p. 326, note.

դասակարգային պայքար քարոզելով նա իբր թէ սաօր կրքեր է գրգռում—նա պատասխանում էր թէ՛ «ինքը միայն կամեցել է Պրանսիայի պատմութիւնը համառօտել, որը լի է դասերի պայքարով կամ աւելի ճիշտ՝ այդ պայքարից է հիւսւած: Այդ բանն իմանալիս և ասելիս են եղել չեղափոխութիւնից շատ դարեր առաջ: Այդ բանն իմանալիս և ասելիս են եղել 1789 թ., իմանում և ասում էին այդ երեք ամիս առաջ⁴⁷: Կարծեմ հիմա էլ են ամենքը մտաբերում այդ, թէպէտև նոյնն ասելու համար ինձ յանդիմանում են: Փաստերը նախարարների և կուսակցութեանց յարմարութեան համար և նրանց ցանկութեամբ չեն ոչնչանում: Ինչ կասէին այն բոլոր արի բուրժուաները, որոնք ուղարկւած էին դասային ժողովը երրորդ դասի շահերը պաշտպանելու և նրա համար իրաւունքներ նւանելու համար, եթէ յանկարծ չարութիւն առնէին և լսէին թէ՛ ազնւականութիւնը երբէք չի մաքառել երրորդ դասի դէմ: Թէ՛ ազնւականութիւնն անհանգստութիւն չի զգացել երրորդ դասի ծագման միջոցին, չի զայրացել նրա անման պահուն և չի ձգտել կասեցնել նրա սոցիալական և բազաքական առաջադիմութիւնը... Երբեմն մեծ երկրի իշխող և թագաւորներ սաստող ցեղի այլասերւած զաւակներ—զուր հիմա ձեր նախնիներից և ձեր պատմութիւնից էք հրաժարւում: Դուք զիտակցում էք ձեր անկումը—ահա թէ ինչու էք բողոքում ձեր երբեմնի մեծութեան դէմ»:

⁴⁷) 1820 Թիւն է գրւած:

Դասակարգային պայքարի մասին խօսք բանալով Գիզօն ոչ մի նոր բան ասելու մտադրութիւն չի ունեցել: Դասակարգային պայքարը ոչ տեսութիւն է, ոչ ենթադրութիւն, այլ ամենահասարակ փաստ: «Եւ ես կրկնում եմ,—բացականչում է Գիզօն,—այդ բանը տեսնելու համար առանձին շնորք պէտք չէ, իսկ ժխտելը — ծիծաղելի է»: Գիզօն ամաչում է, որ բուրժուա լինելով՝ հորկաղրուած է ազնւականներին Ֆրանսիական պատմութիւնից դասեր տալու, ապացուցանելու, որ ազնւականութիւնն «իր յուշերի մէջ շատ է հեղացել»: Իսկ ի պատասխան կրքեր բորբոքելու և քաղաքացիների մէջ զժառութեան սերմեր ցանկելու մեղադրանքին—նա բացականչում է՝ «ինչպէս թէ, մենք պիտի մեր պատմութիւնը մոռանանք միմիայն այն պատճառով, որ նրա հետեան ներք ձեզ համար աննպատակ են»:

Այս քաղաքացիները⁴⁸ բաւական են Գիզօի այն պահու մարտական արամադրութիւնը բնոյթազօծելու համար: Որպէսզի բնոյթազօծեն աւելի լիակատար լինի մատնանիշ անենք «Du Gouvernement de la France»-ի նշանաբանը, որ քաղաք է Պասկալի «Pensées»-ից և հնչում է այսպէս՝ «ախորժեղի է փոթորկի ժամին նաւի մէջ լինելն այն դէպքում, երբ գիտես, որ չես կորչի»:

Այս ամենն արդէն այնքան պայծառ է արտայայտում բուրժուազիայի դասակարգային ինքնազիտակ-

⁴⁸⁾ Բերում եմ Du gouvernement de la France բրոշուրի երրորդ հրատարակութեան Avant-propos-ից:

ցութիւնը, որ այլևս նոր քաղաքացիներ առաջ բերելու կարիք չկայ: Ուստի մենք չենք խօսի Արման Կառլէյլի «Histoire de la contre-revolution en Angleterre» գրքի մասին (Փարիզ 1827), ոչ էլ Ալէքսիս Ծոկէլի գրաւածների մասին, որոնք աւելի ուշ ժամանակի են վերաբերում: Մենք հիմնովին հաստատուած ենք համարում այն փաստը, որ տակաւին ռէստաւրացիայի շրջանում Սէն-Սիմօնն ու Ֆրանսիական բուրժուազիայի բազմաթիւ այլ դիտական ներկայացուցիչները նոր ժամանակի ժողովուրդների պատմական զարգացման ամենազխաւոր դասակարգային պայքարի մէջ էին տեսնում:

Այդ փաստը հաստատելը մենք շահաւէտ ենք համարել այն պատճառով, որ «Կոմմունիստական Կուսակցութեան Մանիֆեստի» քննադատներից շատերի համար, ըստ երևոյթի, այնպէս է մնացել: Օրինակ էմիլ Վանդերվուլդը կարուկ կերպով պնդում է, թէ դասակարգային պայքարի գաղափարը «դեմոկրատական սոցիալիզմի փորձարարն է, որ տարբերում է նրան հին ու նոր բուրժուական և ռուսիական սոցիալիզմի բոլոր ձևերից» և որ այդ հասկացողութիւնն իր բոլոր հետեանքներով «Կոմմունիստական Կուսակցութեան Մանիֆեստի» մէջ է զարգացում ստացել⁴⁹:

⁴⁹⁾ «Միջազգային սոցիալիզմի ոսկի հարսանիքը» (Թարգմանումին Ֆրանսերէնից), Լոնդոն 1899 թ. էջ. 5. Իրուսերէն Թարգմանութեամբ այդ բրոշուրը «Фондъ Вольнои Ръескои Прессы»-ն է հրատարակել: Հրատարակիչները փոքրիկ առաջարկ են կցել, որի մէջ հակադրում են «Եւրոպայի սոցիալիստական մտքի առողջ զարգացումը» — «գերմանական սոցիա-

Պիտի խոստովանենք, որ «Մանիֆեստի» առիթով այսպէս ասած յորեկանկան բրոշիւր գրող մի ծարդուց կարելի է պահանջել աւելի ուշիմ վերաբերմունք դէպի առարկան:

Նմանապէս պարոն Վերներ Զոմբարտը, քննադատելով «Մանիֆեստում» դասակարգային պայքարի մեծ պատմական նշանակութեան մասին արտայայտւած հայեացքը, ոչ մի խօսք չի ասում այն մասին, որ քաղաքական գրականութեան մէջ քառասնական թւականներում այդ հայեացքը նորութիւն չի եղել⁵⁰: Վերներ Զոմբարտը նոր սոցիալիզմի «գողմի պատմութեանը» (Ddgmengeschichte) մեծ նշանակութիւն է տալիս: Նրանից էլ կարելի էր պահանջել, որ աւելի լաւ ծանօթ լինէր այդ պատմութեանը: 1898 թ. «Devenir Social»-ի փետրուարի դրքում տպագրւած «Essai d'interprétation et de critique de quelques concepts du marxisme» յօդւածում պ. Բենեդեկտտօ Կրոչէն Մար-

լիզմի դոգմին»: «Սոցիալիստական առողջ մտքի» պատելի կողմնակիցները Վանդերվել'դի ոչ վերոյիշեալ, ոչ էլ ուրիշ սխալներն են նկատել և նոյն իսկ նրա սխալներին իրենց սեփական պահեստից նորերն են աւելացրել: Վանդերվել'դին նրանք անւանում են «մարքսիստ և պարլամենտար սոցիալիզմի ամենագիտուն և տաղանդաւոր ներկայացուցիչներից մէկը»: Վերջինս արդարացի է: Վանդերվել'դը իսկապէս սոցիալիզմի (պարլամենտար և ամեն այլ տեսակի) ամենագիտուն և տաղանդաւոր ներկայացուցիչներից մէկն է Բելջիքում: Սակայն եթէ Վանդերվել'դի ռուս հրատարակիչները ծանօթանալին նրա այլ գրւածներին—կհամոզին, որ նա երբէք մարքսիստ չի եղել:

⁵⁰) Տես՝ Sozialismus und soziale Bewegung im 19 Jahrhundert, ss. 1—2.

բսի և Էնդել'սի ուսմունքը դասակարգային պայքարի մասին անչափ շանասիրութեամբ («քննադատում է»): Սակայն այդ շանասէր քննադատն էլ, ըստ երեւոյթին, հեռու է այն մաքից, որ դասակարգային պայքարը տակաւին բուրժուազիայի թէորեթիկոսներն են քարոզել:

Թոմաս Կերկոպին էլ մասնանիշ անենք: Սա էլ ամենատարբեր կողմերից ծանր ու բարակ կանգ առնելով («Մանիֆեստի» վրայ, «քննադատում») է Մարքսի ուսմունքը և չի կռահում հարց տալ իրօք դասակարգային պայքարի գաղափարը բացառապէս Մարքսին է պատկանում, թէ ոչ⁵¹:

Մարքսիզմի քննադատների ոլխին մինչև հիմա զրեթէ միշտ այդ տեսակ օյին է եկել: Մարքսի և Էնդել'սի իսկական վրիպումները նրանք չեն նկատում, բայց փոխարէնը նրանց հաշւին այնպիսի սխալներ են անում, որ Մարքսն ու Էնդել'սը երբէք չեն արել:

Սակայն վրիպում էլ կայ—վրիպում էլ: Հասկանալի բան է շատ լաւ է լինում, երբ տւեալ տեսութեան հիմնադիրներն իրենց բոլոր նախորդներին ծանօթ են լինում և նրանց մասին դատողութիւն տալուց սխալներ չեն անում: Սակայն եթէ Դարւինն էւոլիւցիայի ուսմունքի պատմութեան մէջ իր սեփական տեսութեան բռնած տեղի մասին խօսելուց սխալներ անէր, ոչ ոք մեծ մեղք չէր համարի այդ: Իսկ եթէ մէկը դարւինիզմի քննութիւնն է յանձն առնում և առաւել ևս

⁵¹) Տես՝ A. History of Socialism by Thomas Kirkop, London 1900,—7, 8 և 9 գլուխները:

եթէ տրանսֆորմիզմի պատմութիւնն է կամենում գրել, պարտաւոր է Ռարւինի նախորդներին նանաչել և այդ դէպքում տարօրինակ կլինէր, եթէ այդ նախորդների մասին խօսելիս նա սահմանափակէր նրանց մասին Ռարւինի ասածների կրկնութեամբ:

Նոյնը կարելի է ասել նաև մարքսիզմի քննադատների և սոցիալիզմի պատմութեան մասին: Նրանց գրչի վրիպումները գոգմի պատմութեան վերաբերեալ միանգամայն աններելի են, մինչդեռ Մարքսի և էնգելսի գրչի վրիպումները լիովին բմբունելի և ներելի են:

Սակայն առ այժմ թողնենք քննադատներին և վերադառնանք նախորդներին:

Ռէստաւրացիայի ժամանակ Ֆրանսիական բուրժուազիան քանի-քանի մրրիկ ապրեց: Բայց նորերում ազնւականութեան վրայ տարած իր խռոր չաղթութիւններից խրախուսւած՝ նա հաւատում էր, որ չկայ այն ոչոք, որն ունակ է իր ախրապետութիւնը սահմանափակել և աշխոյժ էր նայում ապագային գտնելով, որ շատ հաճելի է փոթորիկի ժամին նաւի վրայ լինելը քանի որ գիտես, որ չես կորչի: Այն պահուն նա երկիւղ չէր կրում դասակարգային պայքարի մասին խօսելուց և ծագրով հրաժարւում էր ի հաճոյս այլասերւած ազնւականութեան իր սեփական դասակարգային պայքարի պատմութիւնը մոռանալուց: Սակայն աւանդ: Ամեն ինչ հոսում է, ամեն բան փոփոխւում: Հազիւ մի երկու-երեք տասնամեակ անցաւ և բուրժուազիան հարկադրւած եղաւ այլ աչքով նայելու դասակարգային պայքարին: Բանւոր դասակարգն

—արտաքին ազդարնակութիւնն,—ինչպէս Գիգօն էր կոչում, պայքարի բռնեց բուրժուազիայի դասակարգային ախրապետութեան դէմ: Շնորհիւ դրան արմատակէս փոխեց բուրժուազիայի արամադրութիւնը. յեղափոխականից պահպանողական դառաւ: Գառաւնութեանը թւականը նրա համար ահաւոր դաս էր: Թէ ինչ լաւ բմբունեց նա այդ դասի իմաստը, երևում է նրանից, որ այդ ժամանակից նրա թէորէ-թիկոսներն սկսեցին «սոցիալական խաղաղութիւն» քարոզել: Գիգօն, որ միշտ ուշիմ և դիւրագգաց վերաբերմունք է ունեցել «միջին դասակարգի» դրութեանն ու կարիքներին 1849 թ-ի յունւարին արդէն „De la Democratie“ բրոշիւրն է լոյս բնծալում, որով դէպի «աղատութիւն, անդորրութիւն, արժանապատուութիւն, և բոլոր այլ «նիւթական ու հողւոր բարիքները» տանող սոցիալական խաղաղութիւնն է երգում: Գիգօն 1849 թւականին էլ էր չիշում, որ Ֆրանսիական պատմութիւնը սոցիալական կուից է «հիւսւած»: Սակայն արդէն այդ կուիւն առաջադիմութեան մղիչ չէր նրա աչքում, այլ Պանդորի տուփի պէս մի բան, որից երկրի վրայ սարսափելի աղէտներ են թափւում: «Մեր պատմութիւնը լի է հասարակութեան տարբեր դասակարգերի պայքարով», կրկնում է նա: 1879 թւականի յեղափոխութիւնն այդ պայքարի ամենաբնդհանուր և ամենահզոր արտայայտութիւնն է եղել:

—«Ազնւականութիւն և երրորդ դաս, ազնւապետութիւն և ժողովրդապետութիւն, բուրժուազիա

և մշակներ, սեփականատէրեր և պրոլետարներ—այս ամենն այն սոցիալական պայքարի տարբեր ձևերն ու տարբեր փուլերն են սոսկ, որից մենք այսօրան երկար տուժում ենք. . . Դա մեր ժամանակի խարազանն ու անարժան ամօթն է:

Ներքին խաղաղութիւն, խաղաղութիւն քաղաքացիների տարբեր դասակարգերի միջև, սոցիալական խաղաղութիւն: Դա Ֆրանսիայի ամենակարեւոր պահանջը, փրկութեան ճիչն է»⁵²:

Միջին դասակարգերի գերիշխանութիւնը 1789 թւականից չեսոյ Ֆրանսիական պատմութեան բնորոշ գիծն է հանդիսանում: Այդ բանը նիշելով՝ Գիզոն գրում է բուրժուազիայի դոկըր: Սակայն նա պարզ տեսնում է, որ բուրժուական տիրապետութեանը վտանգ է սպառնում: «Ճիճա նոր ըմբիշ է ասպարէզ իջել: Դեմոկրատական տարրն ստորաբաժանել է: Միջին դասերի դէմ բանւոր դասակարգերն են ելնում, բուրժուազիայի դէմ—պրոլետարիատը: Այդ նոր պատերազմն էլ է կեանքի և մահու խնդիր, որովհետեւ նոր պրետենդենան էլ բոլոր նախընթացների պէս, միահեծան է ուղղում լինել»⁵³:

Պրոլետարիատն սպառնում է ոչնչացնել «միջին դասակարգերի» տիրապետութիւնը: Միջին դասակարգերը վախենում են պրոլետարիատից, ուստի նրանց թէորէթիկոսները «խ ա դ ա ղ ու թ իւ ն» են քարոզում: Սակայն կայուն խաղաղութիւն

⁵²) De la Democratie, Paris-1849 p. 35.

⁵³) Ibid., p. 107.

կնքելը հնարաւոր է այն ժամանակ, երբ պրոլետարիատը դադարի բուրժուազիայի գոյութեան իրաւունքը ժխտելուց: Գիզոն այդ գեղեցիկ կերպով հասկանում է: Նա հիմա ուղղում է ապացուցի՝ բոլոր դասակարգերը, որ գոյութիւն ունեն Ֆրանսիայում—«Ֆրանսիական հասարականութեան բնական և խորունկ տարրերն են»⁵⁴:

Եւ նա պնդում է եթէ իրար դէմ մաքառող բոլոր կողմերն ընդունեն այդ մաքի արդարութիւնը—խոշոր քաջ կլինէր սոցիալական խաղաղութեան ուղղութեամբ: Իրօք այդ մաքի արդարութիւնն ընդունելով պրոլետարիատը զրանով իր անազատ վիճակը պիտի («բնական») նանաշէր: Ճենց այդ էլ հարկաւոր է բուրժուազիայի անարեկւած զաղափարախօսին:

Մենակ Գիզոն չէր, որ սոցիալական խաղաղութիւն էր քարոզում և միայն Գիզոն չէր, որ «նոր ըմբիշի» ասպարէզ իջնելուց չեսոյ փոխեց իր վերաբերմունքը դէպի դասակարգային պայքարը: Մենք գիտենք արդէն, թէ ինչպէս էր Միլիէն վերաբերում Փարիզի Կոմմունայի «անկարգութիւններին»: Բնորոշ է 1853 թ. լոյս տեսած „Essai sur l'histoire du Tiers - Etat“-ի առաջաբանը Օդ. Տիերրիին 1848 թւականից չեսոյ համակած տրամադրութեան համար: Երրորդ դասի պատմութիւնը—միջին դասակարգի և ազնւականութեան սոցիալական պայքարի պատմութիւն է եղել: Ինչպէս մենք գիտենք, առաջին մարդը,

⁵⁴, Ibid., p. 105.

որ ընթերցող հասարակութեան ուշը պրտւեց այդ կուէի դասակարգային բնոյթի վրայ—հենց Օգ. Տերրին էր: Ժխտել այդ բնոյթը—կնշանակէր երրորդ դասի պատմութիւնը գրկել իր ողջ նշանակութիւնից: Սակայն միւս կողմից 1853 թ. Տիերրին արդէն դասակարգային պայքարի մասին առանց լուրջ վերապահումների խօսել չէր կարող: Եւ անա նա նկատում է, որ իր գրքի բովանդակութիւնը կազմող դասակարգային պայքարը ոչ մի առնչութիւն չունի պրոլետարների բորժուազիայի դէմ մղած դասակարգային պայքարի հետ: Որ իր նկարագրած պայքարը—բարերար էր իր հետեանքներով և մղւել է ամբողջ դարերի ընթացքում, իսկ բուրժուազիայի դէմ պայքարը պրոլետարիատը «երէկ» է սկսել և «միանգամայն խախտում է հասարակական ապահովութիւնը»:

Պրոլետարիատի դասակարգային շահը նրա աչքում նեղ է, մինչդեռ երրորդ դասինը—շատ ընդարձակ, որովհետեւ երրորդ դասը պարփակել է ամբողջ ազգը—բացառութեամբ աղնւականութեան և հողւորականութեան:

Այս դատողութիւնը հոգեբանական տեսակէտից չափազանց հետաքրքրական է, թէև—ինչպէս մենք վարը կտեսնենք,—բուրժուազիայի դէմ լեղափոխական պայքար մղելու կողմնակիցները կարող կլինէին հեշտութեամբ Օգ. Տիերրինին հերքել նրա իսկ սեփական ապացոյցներով:

Սակայն ուխտաւրացիայի շրջանի Փրանսիական պատմաբանների գիտական համոզմունքը դասակար-

գային պայքարի կարևորութեան մասին այնքան զօրեղ էր, որ նրանց երկիւղը պրոլետարիատի յեղափոխական շարժման հանդէպ անցնում էր թէ չէ, իսկոյն և ետ դարձեալ իրենց հին լեզուն էին բանեցնում: Օրինակ բերե՛ք նայն Գիլզօին:

1858 թ. նա լոյս բնծայեց իր «Յիշողութիւնները»:

Այդ գրքի առաջին հատորում նա երիտասարդական վառ ոգևորութեամբ քարոզում էր միջին դասակարգի դասակարգային պայքարն ընդդէմ աղնւականութեան: Յիշատակելով իր „Du gouvernement de la France“ բրոշիւրը, որ ինչպէս մենք դիտենք ամենաչեղձ յորդոր է դասակարգային պայքարի, Գիլզօն խոստովանում է, որ 36 տարի անց լոյս բնծայելուց, վերընթեռնելով, այս տպաւորութիւնն է ստացել՝ «իրերն ինքնին և ըստ էութեան քննելով, իբրև պատմաբան և փիլիսոփայ, ես բրոշիւրիս մէջ ետ վերցնելու ոչ մի բան չեմ տեսնում: Ես շարունակում եմ կարծել, որ նրա մէջ արտայայտւած ընդհանուր գաղափարներն—արդարացի են, որ սոցիալական խոշոր փաստերը ճիշտ են գնահատւած, բաղաբական զործիչներին լու եմ ըմբռնել, ճշտօրէն ներկայացրել... Սակայն... մարդկանց նկատմամբ ես չափազանց պահանջկոտ եմ եղել»:

Գիտնական բարեխղճութիւնը յաղթահարեց «նոր ըմբիշի» ազգած երկիւղը: Բուրժուազիայի գառամեալ թէորեթիկոսը դասակարգային պայքարը Փրանսիայի ամօթն ու ցաւը չի համարում:

Նա պնդում է, որ „Du Gouvernement“ բրո-
շիւրում փոստերը ճիշտ են զնահատուած, իսկ դա
կնշանակի, թէ Փրանսիայի պատմութիւնը հիւսւած
է սոցիալական կռից, դասակարգային պայքարից:
Անկեղծօրէն արտայայտելով այդ միտքը, Գիգօն ան-
սահման աւելի մեծ յարգանք է մատուցանում զի-
տութեանը, քան այն բոլոր արդի «գիտնականները»,
որոնք նոյն շերմեռանդութեամբ են խուսափում
դասակարգային պայքարը յիշատակելուց, ինչպէս
Պօղոս առաքեալի խորհրդով քրիստոնեաները պիտի
խուսափեն եօթերորդ պատերանի սրղելած
«պղծութեանց» մասին խօսելուց:

Այսպիսով կար ժամանակ, երբ բուրժուապիան
զեղեցիկ կերպով բմբունելիս է եղել դասակարգային
պայքարի պատմական դերը: Իսկ եթէ հիմա նա չի հաս-
կանում կամ իրեն անհասկացողի տեղ է դնում, եթէ նա
«սոցիալական խաղաղութիւն» է քարոզում—այդ բա-
նը շատ զեղեցիկ կերպով բացատրուած է բուրժուական
հասարակութեան յետագայ պատմութեամբ, այն եր-
կիւղով, որ նա տածում է գէպի («նոր բմբիչը»): Եւ եթէ
ներկայումս բուրժուապիայի թէորեթիկոսները շաղա-
կրատում են «սոցիալական խաղաղութեան» նիւթի
մասին և սոցիալ-դեմոկրատիաների ծանր մեղքն են հա-
մարում դասակարգային պայքարի քարոզը—սոցիալ
դեմոկրատները կարող են նրանց պատասխանել այն-
պէս, ինչպէս երբեմն Գիգօն էր պատասխանում ագ-
նակականութեան թէորեթիկոսներին՝ «դ՛ուք երբեմն
քաղաքակիրթ աշխարհի միահեծան տէրերի, թաղա-

ւորներ սարսափեցնողների ալլասերւած յեանորդներ,
դուք հրաժարուած էք ձեր նախնիներից և ձեր պատ-
մութիւնից»: Եւ, Գիգօն պէս, մենք իրաւունք ունենք
հեղնօրէն զարմանալու, որ մեր հակառակորդները չա-
փազանց հեղ են իրենց չուշերի մէջ: Մենք կարող
ենք հեղնանքով հարցնել նրանցից՝ «մի՞թէ մենք պատ-
մութիւնը պիտի մոռանանք միմիայն այն պատճառով,
որ նրա եզրականութիւններն աննպաստ են ձեզ հա-
մար»:

Ապա ինչպէս հասկանանք այն սոցիալիստներին,
որոնք մարքսիզմի քննադատութեան պատրուակով
կամենում են նւաստացնել դասակարգային պայքարի
նշանակութիւնը: Իսկ նորին գերազանցութիւն պա-
րոն նախարար Միլիերանի յայտարարութիւնը—
պէտք չէ բանւորներին բուրժուապիայի դէմ լարել:
Թող ինքն ընթերցողը դատի:

Ներկայումս սոցիալիզմը չի կարող դասակարգային
պայքարի տեսակէտի վրայ չկանգնել: Առաջներումն, երբ
սոցիալիզմն իր զարգացման մանկական շրջանումն էր
գտնւում, նրա կողմնակիցները նոյնպէս պտտրաստ
էին ողբալու դասակարգային պայքարը, իրրե մարդ-
կութեան ամօթն ու ցաւը: Դրան կարծես թէ հակա-
սում են Սէն-Սիմոնի վերոյիշեալ հայեացքները: Զպէտք
է մոռանալ, որ Սէն-Սիմոնի խօսքը միշտ արդիւնաբե-
րողների պայքարի մասին է ընդդէմ աւատատէ-
րերի և ոչ թէ պրոլետարիատի պայքարի
մասին ընդդէմ բուրժուապիայի: Պրոլետա-
րիատն, իբրև պատմութեան մէջ ինքնուրոյն դեր

խաղալու ունակ դասակարգ, Սէն-Սիմոնի համար դո-
յուլթիւն չի ունեցել: «Ժրնեի նամակներում» նա
«չքաւորներին» ասում է, որ յեղափոխութեան միջոցին
իշխանութիւն ձեռք քցելով նրանք կարողացան լոկ
սով ստեղծել: Իսկ իր «արդիւնաբերական սիստեմի»
մէջ կամենալով բուրժուազիային հարկադրել իր հայ-
եացքներն ընդունելու՝ ահաբեկում է նրան, ասելով, թէ
բանւոր դասակարգի մէջ հաւասարութեան գաղափարը
(«տաճկական հաւասարութեան» ինչպէս արտայայ-
տում է նա) կարող է լայն, սակայն քաղաքակրթու-
թեան համար վնասակար նշանակութիւն ձեռք բե-
րել⁵⁵: Բուրժուա-նախաձեռնողները Սէն-Սիմոնի աչ-
քում բանւորների մշտական ղեկավարներն են հան-
դիսացել «Մանիֆեստի» հեղինակներն արդարացի կեր-
պով ասում են, որ ուտոպիական սիստեմների ստեղ-
ծագործողները «տեսնում էին դասակարգերի անաս-
գոնիզմը, (ներհակութիւնն) ինչպէս և քայքայիչ տար-
րերի ազդեցութիւնը տիրապետող հասարակութեան
ժողովում: Սակայն նրանք պրոլետարիատի մէջ ոչ մի
պատմական ինքնագործութիւն, նրան յատուկ ոչ մի
քաղաքական շարժում չէին տեսնում:» Նաևատարիմ
մնալով իրենց այդ հայեացքին, ուտոպիական-սոցիա-
լիստները դիմում էին ոչ թէ պրոլետարիատին, այլ՝
ամբողջ ժամանակակից հասարակութեան: Ժ. Պերէյրը
Փարիզեան Աթենէում 1831 թ. արած իր դասախո-
սութիւններում սէնսիմոնականների կողմից կարա-
կանօրէն յայտարարում էր, որ իրենք, ինչպէս «պրո-

⁵⁵) Du système industriel, Paris 1821, pp. 205—207.

դրեսսի մարդիկ» կամենում են ողջ մարդկութիւնը
փրկած լինել «և ոչ թէ այս կամ այն ժողովուրդն,
այս կամ այն դասակարգը»⁵⁶: Նմանապէս ֆուրիէրա-
կանների աչքում իրենց ուսուցչի վարդապետութեան
գլխաւոր արժանիքներից մէկն այն է եղել, որ «հասա-
րականութեան մէջ ներհակ շահերի»⁵⁷ պայքար չի առա-
ջադրել: Վերջապէս մատնանիշանէնք նաև Լուի Բլանին,
որ 1845 թ. ի յունւարին իր „Organisation du travail“
հռչակաւոր բրոշիւրի առաջարկում գրել է՝ «այս
դրքով ես ձեզ եմ դիմում, հարուստներ, որովհետև
խօսքս—աղքատների մասին է, որոնց գործը—ձեր
գործն է»:

Ուտոպիական սոցիալիստների այս հայեացքները
և անսականօրէն, և գործնականօրէն խոշոր ետադի-
մութիւն է յեղափոխական բուրժուազիայի գաղափա-
րախօսների վերև շարադրած հայեացքների համեմա-
տութեամբ և այն ժամանակայ կապիտալիզմի նւազ
զարգացմամբ են բացատրւում: Իհարկէ բանւորների
դասակարգային գիտակցութեան զարգացման վրայ
նրանք վնասակար ազդեցութիւն ունեցան, թէև այդ
զարգացումը կամեցնել նրանք չկարողացան և չէին
կարող: Կապիտալիզմի անուժն – առաջ էր մղում ինչ-
պէս պրոլետարիատի թւական անուժն, այնպէս էլ
նրա մտաւոր զարթոնքը: Արդէն 1836 թ. ի հոկտեմ-
բերին Լոնդոնում գոյութիւն ունեցող «Բանւորա-

⁵⁶) Leçons sur l'industrie, Paris 1832, p. 39.

⁵⁷) V. Considerant, Destinée Sociale t. II, 3-e ed., pp. 8
և շարունակութիւնը:

կան Միութիւնն») այնպիսի կանոնադրու թիւն ընդունեց, որի մէջ աներկչիմի կերպով նիշւած է բանւոր դասակարգի տիրապետող դասակարգերի կուսակցութիւններից կարելու անհրաժեշտութիւնը⁵⁸: Միւս կողմից Փրանսիայում գաղտնի յեղափոխական ընկերութիւններն իրենց անդամների մեծ մասը բանւորական շրջանում են հաւարում:

Մեր արդի տեսակէտով այն ժամանակէլ գաւազիր կոմմունիստների գործնական ծրագիրներն աւելի պակաս բաւարար են, քան նրանց տեսական հայեացքները: Եւ այնու հանդերձ նրանց հաստատ համոզմունքը, որ բանւոր դասակարգի («ժողովրդի») ազատագրումն անհնար է առանց պայքարի ընդդէմ բարձր դասակարգերի («ազնւականութեան») — խօսում է ի նպաստ նրանց համեմատութեամբ ուտոպիական սոցիալիստների: Իհարկէ մի խումբ գաւազրութիւն սարքող մարդկանց պայքարը յանուն ժողովրդի շահերի ոչ մի դէպքում չի կարելի դասակարգային պայքար համարել: Բայց քանի որ գաւազիրների զլխաւոր մասը բանւորութիւնն է մատակարարում — գաւազրութիւնը բանւոր դասակարգի յեղափոխական պայքարի սաղմն է գառնում: «Տարւայ Եղանակներն») ընկերութեան հայեացքն «ազնւականութեան» մասին ցոյց է տալիս այն ժամանակի Փրանսիական յեղափոխական-կոմմունիստների գաղափարների ծննդաբանական կապը տասնութերորդ

⁵⁸) Die Entstehung und die oekonomische Grundsätze des Chartismus von Dr. John L. Tildsley, Jena, 1898, pp. 2—4.

դարի յեղափոխական բուրժուազիայի և ուստաւրացիայի շրջանի ազատամիտ ընդիմադրականների գաղափարների հետ:

Մենք տեսանք, որ պրոլետարիատի դասակարգային շահը Օգիւստէն Տիերրիի աչքում նեղ էր իսկ երրորդ դասինը — լայն, որովհետև այդ դասը պարփակում էր ողջ ազգը բացառութեամբ ազնւականութեան: Փրանսիական յեղափոխական-կոմմունիստներն, Օգ. Տիերրիի պէս, եկել էին այն զիտակցութեան, որ անհրաժեշտ է ազնւականութեան դէմ պայքարել յանուն հասարակութեան մնացած մասի շահերի: Սակայն նրանք արդարացի կերպով անում էին հետեւեալ ցուցմունքը՝ տոհմական ազնւապետութիւնը տեղի է տւել, ուստի յանուն լայն հասարակական շահերի պայքարը պիտի ոչ թէ ազնւականութեան դէմ մղւի, այլ ընդդէմ բուրժուազիայի: Տրամաբանութիւնը, պարզ բան է, նրանց կողմն էր և նրանք ունէին իրաւունք յանդիմանելու իրենց բուրժուական հակառակորդներին անհետեւողականութեան համար:

Քանի շահագործողների և շահագործողների շահերի ներհակութիւնն ածում էր, ածում և ամրանում էր նաև պրոլետարիատի և բուրժուազիայի պայքարի անհրաժեշտութեան զիտակցութիւնը: Սակայն այդ զիտակցութեան մէջ տակաւին շատ ուտոպիական տարրեր կային: Քառասնական թւականների կոմմունիստական և սոցիալիստական զրականութեան մէջ գասակարգային պայքարի զիտակցութիւնը դեռ չէր

հասել այն աստիճան յատակութեան, ինչպիսին յատուկ էր, օրինակ Գիլգոին: Այդ կողմից բուրժուական մտայնութիւնը լոկ «Մանիֆեստն» է գերազանցել:

Մարքսի և Էնգելսի հայեացքը դասակարգային պայքարի, այդ պայքարում բաղաբաղանութեան ունեցած նշանակութեան և պետական իշխանութեան տիրապետող դասակարգերից կախում ունենալու մասին նոյնանման է Գիլգոի և նրա համախոհների նոյն նիւթի մասին արծարծած հայեացքներին: Ամբողջ տարրերութիւնն այն է, որ մէկը բուրժուազիայի շահերն է պաշտպանում, իսկ միւսը— պրոլետարիատին: Տեղ-տեղ «Մանիֆեստը» Գիլգոի պանֆլէտների լեզուով է խօսում կամ եթէ կամենում էր, Գիլգոի պանֆլէտներից մի բանիսը խօսում են «Մանիֆեստի»-ի լեզուով⁵⁹: Սակայն դասակարգային պայքարի գաղափարը «Մանիֆեստի» հեղինակների պատմական դաշն տեսութեան մասնիկն է հանդիսանում, մինչդեռ Գիլգոի, Տիերրիի, Մինիէի և նրանց ժամանակակից բուրժուազիայի այլ գաղափարախօսների հայեացքները ի մի չեն բերւած: Հասկանալի է, որ դա Մարքսի և Էնգելսի «հասարակական փիլիսոփայութեան» խոշոր առաւելութիւնն է:

⁵⁹ Օրինակի համար լիշեցիներ վերը բերւած տողերը Գիլգոի 1849 թ. դեմոկրատիայի մասին գրած բրոշիւրից: «Մեր ամբողջ պատմութիւնը լի է տարբեր դասակարգերի պայքարով... Ազնւականութիւն և երրորդ դաս, ազնւապետութիւն և ժողովրդապետութիւն, բուրժուազիա և բանտրներ— այս ամենը հասարակական պայքարի տարբեր ձևերն ու տարբեր փուլերն են»: Սա գրեթէ բառացի նոյնն է, ինչ որ «Մանիֆեստի» առաջին գլխի սկզբում է ասւած:

Մենք այդ առաւելութիւնն ստորև մանրամասն քննութեան կառնենք: Սակայն նախ պէտք է քննադատութեան ենթարկենք մարքսիզմի մի բանի քննադատների «քննադատական» նկատողութիւնները:

Պ. Վերներ Զոմբարտն ասում է՝

—«Կարլ Մարքսն իր դարի մեծագոյն ճշմարտութիւններից մէկն է արտայայտել «Կոմմունիստական Մանիֆեստի» սկզբնական խօսքերով՝ «բոլոր ցարդ գոյութիւն ունեցած հասարակութեանց պատմութիւնը— դասակարգերի պայքարի պատմութիւնն է»: Սակայն նա ճշմարտութիւնը լրիւ չի արտայայտել: Սխալ է թէ հասարակութեան ողջ պատմութիւնը սպառւում է սոսկ դասակարգային պայքարով: Եթէ մենք կամենայինք համաշխարհային պատմութիւնը մի բանածեի մէջ պարփակել, մենք, կարծում եմ, պիտի ասէինք՝ հասարակութեան ողջ պատմութիւնը երկու ներհակութեան շուրջն է պատւում, ըստ իս— սոցիալական և ազգային ներհակութեանց, բմբռնելով այդ բառն ամենայայն առումով: Մարդկութիւնն իր դարգացման բնթացքում հաւաքւում, հասարակութիւններ է կազմում: Սկզբում այդ հասարակութիւնները պայքարում են իրար դէմ, ապա նրանցից իւրաքանչիւրի մէջ անդամները պայքար են սկսում աւելի բարձր դիրք զբաւելու համար... Այսպիսով մի կողմից մենք ասեսում ենք, որ ամբողջ հասարակութիւնն է ձգտում հարստութիւն, ոյժ և նշանակութիւն ձեռք բերի, միւս կողմից, նոյն նպատակներին են ձգտում նաև հասարակութեան առանձին անդամ-

ները: Սրանք են այն երկու ներհակութիւնները, որոնցով լի է պատմութիւնը»:

Մարքսը նշմարտութեան մի մասն է գտել: Քննադատորէն խորհող պ. Զոմբարտն իր կողմից լրացնում է Մարքսի սասածը և հիմա մենք երջանիկ ենք և գոհ, որ ծայրայեղութիւններից և չափազանցութիւններից զերծ լիակատար նշմարտութեան տէր ենք դառել: Դա շատ հաճելի է, սակայն առաջինը՝ հասարակութեան առանձին-առանձին անհատների փոխադարձ պայքարն աւելի բարձր դիրք զրաւելու համար տակաւին դասակարգային պայքար չէ, ինչպէս գեղեցիկ կերպով ապացուցանում են իրենց օրինակով արդի բնձեւնողները, որոնք դաժան պայքար են մղում իրար դէմ գնողներ զրաւելու համար, սակայն որոնք խորթ են իրենց նմանների դէմ դասակարգային պայքար մղելու որեւէ մտքից, իսկ երկրորդը՝ պ. Զոմբարտի «ազգային պայքարն» ի՞նչ ասել է: Առանձին-առանձին պետութեանց պայքար իրար դէմ և ուրիշ ոչինչ: Հարց է ծագում մի՞թէ «Մանիֆեստի» հեղինակներն այս պայքարի պատմական նշանակութիւնն աչքաթող են արել: Դա տարօրինակ կլինէր: Առաւել ևս տարօրինակ, քանի որ նոյն հեղինակները, նոյն «Մանիֆեստում» ասում են, որ իւրաքանչիւր տւեալ պետութեան բուրժուազիան անընդհատ պայքար է մղում այլ պետութեանց բուրժուազիաների դէմ: Ինչո՞ւմն է ապա բանը: Այն, որ պ. Վերներ

Զոմբարտը պարզապէս թիւր է ըմբռնել «Մանիֆեստի» միտքը:

Ի՞նչ առումով է Մարքսը գործ ածում հասարակութիւն բառը: Այն առումով, ինչ առումով Գիլզոն էր գործ ածում, արծարծելով այն միտքը, թէ քաղաքական կարգը կախում ունի հասարակարգից: Թէ մէկը, թէ միւսը քաղաքացիական հասարակութիւնն են հասարակութիւն կրճատ բառով անւանում ի տարբերութիւն պետութեան: Երբ որ «Մանիֆեստի» հեղինակներն ասում են, թէ իւրաքանչիւր տւեալ երկրի բուրժուազիան անընդհատ պայքար է մղում այլ երկրների բուրժուազիայի դէմ, նրանք ի նկատի ունեն պայքար պետութեանց միջև, միջազգային պայքար, կամ, ըստ պ. Վերներ Զոմբարտի ասութեան՝ ազգային պայքար: Իսկ երբ որ նրանք ասում են, որ հասարակութեան ողջ պատմութիւնը ցարդ դասակարգերի պայքարի պատմութիւն է եղել— նրանք քաղաքացիական հասարակութեան պատմութիւնն են հասկացել կամ, այլապէս ասած, պետութեանց ներքին պատմութիւնը⁶⁰: Այդ պատմութիւնը, նրանց կարծիքով, դասակարգային պայքարի պատմութիւն է եղել և այդ պատմութեան նկատմամբ նրանց «քննադատն» ըստ էութեան համաձայնում է: Իուրս է գալիս, որ պ. Զոմբարտի

⁶⁰) Համեմատիր՝ „Zur Kritik“—ի առաջաբանը, որտեղ լաւ երևում է, թէ Մարքսը «հասարակութիւն» բառն ինչ առումով է գործ ածում:

արած ուղղումները ոչ աւել քան թիւրամացութեան արդիւնք են:

Մարքսին և Էնգել'սին ամենից յանախ հէնց այդպէս էլ «քննադատում» են նախ նրանց մի բիշ թիւր են ըմբռնում կամ աղճատում, ապա մի բիշ ուղղում: Եւ այդպէս են վարում ներողամիտ քննադատներն, իսկ աններողամիտները—վարում են առանց քաշելու: Նրանք առանց այլևայլութեան Մարքսին ապուշ-ապուշ մտքեր են վերադրում և ապա խորիմաստ լայտարարում՝ ժամ է վերջ գնել Մարքսի «գողմային»:

Բենեդեկտտո Կրոչէն գտնում է, որ դասակարգային պայքարի դադափարն ինքնին անորոշ է:

Նա ասում է՝ «1) երբ որ գոյութիւն ունեն դասակարգեր, 2) երբ որ նրանց շահերը հակադիր են, 3) երբ որ նրանք այդ ներհակութիւնը զիտակցում են—ես էլ կասեմ, որ պատմութիւնը—դասակարգերի պայքար է: Բայց դա մեզ կբերէր այն գաւէշտական դրութեան, թէ պատմութիւնը միմիայն այնժամ է դասակարգերի պայքար, երբ նա... դասակարգերի պայքար է: Իրօք, դասակարգերը հակադիր շահեր չեն ունեցել և յանախ այդ ներհակութիւնը չեն զիտակցել: Սոցիալիստներին այդ բանը շատ լաւ յայտնի է: Նրբեմն նրանց չի աջողում նորագոյն պրոլետարիատին շահերի այդ ներհակութեան զիտակցութիւնը ներշնչել, իսկ գիւղացիական շրջանում մինչև օրս էլ այդ չի աջողել»:

Այս նկատողութիւններն ուշագրաւ են, որովհետև առաջին հայեացքից կարող են թւալ սուր:

Իսասակարգային պայքարը տեղի է ունենում միմիայն այնտեղ և այն ժամանակ միայն, որտեղ դասակարգերը գոյութիւն են ունենում: Իս, իհարկէ, միանգամայն արդարացի է: Տարօրինակ կլինէր դասակարգային պայքարից խօսել այնպիսի մի հասարակութեան մէջ, որտեղ դասակարգերը բացակայում են: Սակայն ո՞ր հասարակութեան մէջ են նրանք բացակայում: Միմիայն բնակեցնող հասարակութիւններում: Այդ տեսակ հասարակութեան մէջ գոյութիւն է ունենում շահերի իրօրնակ հաւասարակչութիւն, որը սակայն կայուն չի լինում: Արդէն զարգացման նախնագոյն աստիճանի վրայ, ասիմային կազմակերպութեան կասարաւել քայքայումից շատ և շատ առաջ, «վայրենիների» շրջանում կարողութեան անհաւասարութիւն է առաջ գալիս, որին ոչ միայն շահերի անտաղտնիզմ է հետևում, այլ և այդ անտաղտնիզմի գիտակցումը: Էսքիմոսների պօէզիայի ամենանշանաւոր արտադրութիւններից մէկն այն հէքիաթն է, որի հերոսը՝—աղբատ այրի կնոջ որդին—իր կրած ստորացումների վրէժն է լուծում իր հարուստ ազգականներից: Մինչդեռ նախնական կոմմունիզմի ներշնչած սոլիդարութեան (միաբանութեան) զղացմունքը մինչև օրս չափազանց զօրեղ է էսքիմոսների մէջ:

Բացի այդ պէտք է յիշել, որ բնակեցնող հասարակութեան մէջ շատ վաղ է ծագում տղամարդկանց և կանանց միջև աշխատանքի բաժանում: Այստե-

զից սեռի անտազոնիզմ է ծագում որ երևան է դայիս աննդի, բարբերի, դարձութեանց, արւեստի, անգամ լեզւի մէջ: Ով որ սեռի անտազոնիզմի նիւթական և հոգևոր հետեանքներն աչքաթող անի—բնականցող կեանքի բաղձաթիւ կարևոր կողմերը չի բմբռնի: Անցնելով աւելի զարգացած հասարակութեանց, մենք, առանց դժւարութեան, կնշմարենք ինչպէս նրանց մէջ գոյութիւն ունեցող տարբեր դասակարգերն, այնպէս էլ նրանց անընդհատ պայքարը, որ անդրադառնում է և՛ պետական կողմի, և՛ իրաւունքի, և՛ կրօնի, և՛ պօզիտիւմի մէջ, ամեն բանում, ինչպէս և գեղարւեստական ստեղծագործութեան մէջ:

Ճիշտ է նաև այն, որ հասարակութեան դանազան դասակարգերի շահերը միշտ էլ ներհակ չեն լինում: Սակայն դասակարգային անտազոնիզմի ծագման համար բաւական է, որ այդ շահերը սոսկ տարբեր լինեն: Այնտեղ, որտեղ աղքատների և հարուստների միջև տակաւին վարձկանի և փարձողի յարաբերութիւններ չեն հաստատել, յաճախ միայն շահերի տարբերութիւն է նկատուում, որը սակայն դասակարգային դաժան պայքար է առաջ բերում: Իսկ երբեմն դասակարգային պայքարի ծագման համար անհրաժեշտ չի լինում կարողութեան անհաւասարութիւնն, այլ բաւական է լինում տեղական շահերի տարբերութիւնն, ինչպէս այդ լաւ երևում է Աթէնքի սկզբնական պատմու-

թիւնից, դիակրիներ⁶¹, պարալիներ⁶² և պեդիներ⁶³ միջև տեղի ունեցած պայքարից⁶⁴:

Պ. Կրոչէն լոկ մասամբ արդարացի միտք է արտայայտում, ասելով, որ հասարակական դասակարգերը գիտակցում են շահերի անտազոնիզմը ոչ միշտ: Վերցնենք հէնց ռուսաց պատմութիւնը: Քանի՞ անգամ է ապստամբել զիւղացիութիւնը: Շատ սակաւ — Ռադիսի ապստամբութիւնը և Պուզաշովինը Վելիկառոսիայում, կաղակների կռիւները Մալաոսիայում—սրանք համեմատաբար կարճատև շրջաններ են, մէկը միւսից բաժանւած աւել կամ պակաս երկար ժամանակամիջոցով: Եւ այդ ժամանակամիջոցների համար ի՞նչն է բնորոշ: «Սոցիալական խաղաղութիւնը»: Ոչ, սոցիալական խաղաղութեան կամ անգամ զինադադարի ծայր մենք չենք առնում: «Սոցիալական կռիւր» չի զադարում նաև այդ միջոցներում այլ լոկ իր բնոյթն է փոխում, ակներևը դառնում է դադտնի: Հասարակութիւնն առաջաց պէս բաժանւած է մնում երկու բանակի, մէկում—«պաներ», «տէրեր», միւսում—«ճորտեր», «մուժիկներ»: Այս բանակներից իւրաբանչիւրը շատ լաւ տեսնում է թշնամի զգացմանց, հայեացքների և գործողութեանց այն պատր, որ

⁶¹) Դիակրիներ—լունարէն՝ լեռնականներ: Պ. Մ.

⁶²) Պարալիներ—առափնեայ բնակիչներ: Պ. Մ.

⁶³) Պեդիներ—հարձաքնակներ: Պ. Մ.

⁶⁴) *Stu' Griechische Geschichte von E. Curtius, I. B., Berlin, 1857, SS. 254—255; համեմատիր՝ Hegel's Philosophie der Geschichte (herausgegeben von E. Gans) S. 261—«Der Unterschied der Stände beruht auf der Verschiedenheit der Localität».*

իրեն անշատու՞մ է միւս բանակից: «Տէրերը» կոթում են («մութիկներին») և աշխատում նրանց նկատմամբ որքան կարելի է «խստապահանջ» լինել: «Մութիկները» («աէրերին») ձեռք են առնում և իրենցից կախած բոլոր միջոցներով դիմադրում այդ «պահանջկոտութեան»: Եւ ամեն տարի, ամեն ամիս այստեղ-այնտեղ թէև, ճիշտ է, սահմանափակ փայրում, բայց և այնպէս այդ դաղանի կռիւն ակներև է դառնում: Մութիկները («բունթ են անում»), տէրերն, իրենց արամադրութեան ներքոյ դռնած դիււորական ուժով («նշում են»): Արդարացի է մեր նարողնիկների (ժողովրդականների) պնդումը, թէ ուսաց ողջ պատմութեան միջով կարծիր թելի պէս անցնում է հողի և ազատութեան համար մղած պայքարը: Սակայն այդ պայքարը հողի և ազատութեան համար ի՞նչ է, եթէ ոչ դասակարգային պայքար... «Մութիկը» գեղեցիկ կերպով ըմբռնում էր իր և կալածատիրոջ շահերի ներհակութիւնը: Եւ եթէ, չնայած դրան, նրա վարած պայքարը չի կարելի դիտակցական դասակարգային պայքար անւանել, դա նրանից է, որ դիտակցական դասակարգային պայքար մղելու համար բուսական չէ շահերի ներհակութիւնը անսելը, այլ և պէտք է ըմբռնել, թէ ինչ միջոցներով կարելի է յաղթել այն մարդկանց, որոնք հակադիր շահեր են պաշտպանում: Ռուս դիւղացիութիւնը, ինչպէս յայտնի է, այդ կողմից աչքի չի ընկել: Ուստի և նրա վարած պայքարն, ըստ մեծի մասին, «տարերային» բնոյթ

է կրել: Այնու հանդերձ այդ պայքարը չի դադարում դասակարգային լինելուց:

Պ. Կրոչէն դիտակցական պայքարն ու անտագոնիզմի դիտակցումը շփոթում է, այդ պատճառով էլ կարծում է, որ այնտեղ, որտեղ դիտակցական դասակարգային պայքար չկայ, դասակարգային պայքարն իսպառ գոյութիւն չունի: Նա չի հասկանում, որ աւել կամ պակաս դաժան, ակներև թէ դաղանի, դիտակցի թէ անդիտակցական դասակարգային պայքարն ամենուրեք հասարակութեան դասակարգերի բաժանւած լինելու հետևանքն է:

Ճիշտ է նաև այն, որ արդի սոցիալիստները բոլոր ուժով աշխատում են զարգացնել բանւորների ինքնագիտակցութիւնը: Սակայն մենք չենք հասկանում ի՞նչպէս է պ. Կրոչէն այդ անյիճելի փաստն առաջ բերում իրրև առարկութիւն դասակարգային պայքարի ուսմունքի դէմ: Արդի սոցիալիստների նկատմամբ կարելի է «Մանիֆեստի» խօսքով ասել՝ «նրանք այլ բանւորական կուսակցութիւններից լոկ նրանով են տարբերւում, որ բուրժուանների դէմ պրոլետարների մղած պայքարի տարբեր շրջաններում նրանք միշտ պաշտպանում են շարժման ընդհանուր և ամբողջական շահերը»: Սրանից այն եզրակացութիւնն է բղխում, որ ոչ բոլոր բանւորներն են հաւասարաստինան դասակարգային դիտակցութիւն ունենում և ոչ բոլորն են հաւասարաշափ լաւ ըմբռնում բանւորական շարժման ընդհանուր շահերը:

Հասարակութեան դասակարգերի բաժանելը— տնտեսական վարգայման հետեանք է: Սակայն իրերի ընթացքը կանխում է զաղափարները: Ուստի արտադրութեան հասարակական պրոցեսում մարդկանց միջև գոյութիւն ունեցող յարաբերութեանց գիտակցումը ետ է մնում այդ յարաբերութեանց զարգացումից: Բացի այդ, անդամ միւսնոյն դասակարգի ծոցում գիտակցութիւնը հաւասար արագութեամբ չի զարգանում: Ոմանք աւելի վաղ, այլ անդամներն աւելի ուշ են ըմբռնում իրերի աւեալ էութիւնը: Դա հնարաւորութիւն է տալիս առաջադէմներին գաղափարօրէն ազդել ետամնացների վրայ, սոցիալիստներին—այն պրոլետարների վրայ, որոնք տակաւին սոցիալիստական աշխարհայեացքին չեն հասել: Պ. Կրօչէն, ըստ երևոյթիւն, ուղում է ասած լինել՝ դասակարգային գիտակցութիւնն իսպառ գոյութիւն չի ունենում այնտեղ, որտեղ պէտք է լինում զարգացնել նրան: Սակայն նախ ինքնագիտակցութեան պակաս զարգացումը տակաւին բացակայութիւն չէ: Ապա՝ եթէ ներկայումս կարելի լինէր այնպիսի բանւորների հանդիպել, որոնք հաւատալիս լինէին իրենց և ընծեւնողների շահերի ներգաշնակցութեանը, մենք դասակարգային ինքնագիտակցութիւնից իսպառ գուրկ նմանօրինակ բանւորների մասին պիտի ասէինք՝ նրանք տակաւին չեն ազատագրւել այն աշխարհայեացքից, որ յատուկ է դասակարգային պայքարի այլ տեսակի ժամանակամիջոցին, երրորդ դասի և ազնւապետութեան պայքարի պահուն: Երրորդ դասն այն միջոցին

չէր գիտակցում իր իսկ ծոցում թաղնւած տնտեսական անտագոնիզմը: Զարմանալի չէ, որ այլ տեսակի դասակարգային պայքարի ժամանակաշրջանում մշակւած հայեացքները մասամբ պահպանւել են, իբրև մնացորդ, մինչև մեր օրերը, դասակարգային պայքարի այլ տեսակի շրջանում: Չէ՞ որ գիտակցութեան զարգացումը ետ է մնում տնտեսական զարգացումից:

Դուրս է գալիս, որ արդի հասարակութեան մէջ, ուր որ նայելու լինես—դասակարգային պայքարի ազդեցութիւնը պիտի տեսնես: Դուրս է գալիս, որ հէնց ինքը, Պ. Կրօչէն է, որ «զաւէշտական» դրութիւններ է արտայայտում:

Պ. Կրօչէն—խելացի և ունակ մարդ է: Սակայն նրա մտածողութիւնը դիալեկտիկ տարրին չի հասնում և այդ պահասութեամբ է բացատրւում նրա ապարդիւն և անաշոյ «քննադատութիւնը»⁶⁵:

Շարունակենք: Մենք վերն ասացինք, որ «Մանիֆեստի» հեղինակները պատմական դաշն տեսութեան տէր էին, մինչդեռ բուրժուազիայի զսղափարախօսների պատմական հայեացքները տակաւին ի մի չէին բերւած: Հիմա մենք այդ պիտի պարզենք և ապացուցենք:

«Երրորդ դասի» շահերի վրայ կանգնած պատմաբանները՝ Օգ. Տիերրին, Միլիէն, Գիլօն և այլք

⁶⁵) Յիշատակենք, որ վերին աստիճանի տարօրինակ է «գիւղացիների» և «նորագոյն բանւորների» նոյնացումը մի մարդու կողմից, որ այնուամենայնիւ բաւական ծանօթ է նիւթի գրականութեանը:

—տւեալ երկրի քաղաքական կազմի, նրա մէջ տիրող հայեացքների ամենազլսաւոր, ամենախոր հիմքը— անտեսական յարաբերութեանց մէջ էին տեսնում⁶⁶:

Այդ տեսակէտից նրանց հայեացքները Մարքսի և Էնգելսի հայեացքներից ոչնչով չեն տարբերւում և յետագայում, Մարքսն ասելով՝ իրաւական յարաբերութիւններն ու պետական ձևերը ոչ թէ իրենց սեփական էութեամբ են բացատրւում կամ, այսպէս կոչւած, մարդկային ողու ընդհանուր զարգացմամբ, այլ կեանքի նիւթական յարաբերութեան մէջ են թաղ-նւած լինում, չէզելի ասած՝ քաղաքացիական հասա-

⁶⁶) Եթէ մեր այս առաջարանը գիտնական պրոֆ. Կարէէի ձեռքն ընկնի, նա մեր հասցէին, ինչպէս մի ուրիշի հասցէին արդէն արել է, կրացականջի՝ «և դա Գիզոֆ մասին է ասում, որ այնքան մեծ դեր է յատկացնում անհատական զարգացման: Դա ասում է Օդ. Տիերրիի մասին, անցքերի բացատրութեան համար այնքան մեծ դեր խաղացող ցեղային տեսութեան հեղինակի մասին (Старые и новые этиоды, էջ 209): Սակայն գիտնական պրոֆեսսորն այդպիսի բացականչութիւն է անում նիւթին անտեղեակ լինելու պատճառով: Գիզոն իրօք անհատական զարգացմանը մեծ դեր է յատկացնելիս եղել, սակայն այդ զարգացումը նրա գրւածում հանդէս է գալիս իբրև հասարակական զարգացման ցանկալի հետևանք և ոչ թէ հիմնական պատճառներից մէկը: Տիերրիի պատմական տեսութեան մէջ ոչ թէ «ցեղերն» են մեծ տեղ գրաւում, այլ մէկ ցեղի միւսին նւաճումը: Նւաճումն ի՞նչ նպատակով է կատարւում: Այս հարցին Տիերրին առանց տատանւելու կպատասխանէր՝ դրական (տնտեսական) շահերի համար: Այդ պատասխանն է տալիս, զոնէ նրա հոգեակաւոր *Historie de la conquête de l'Angleterre par les Normands* գիրքը: Վերջիցեք հետևեալ տեղը: Գաստինի ձակատամարտից առաջ հրեշտակներից մէկն ասում է՝ «մենք պիտի նրա համար պաշտպանւենք, որ գործը նոր արքայի մասին չէ, ալ բոլորովին ուրիշ բանի... Նորմանը հողերը բաժանեց իր ղյազմական հրամանատարներին, իր ասպետներին և բոլոր

րակութեան մէջ⁶⁷—ասելով այդ, Մարքսը լոկ կրկնում էր այն եղրակացութիւնը, որին յանգել էր պատմագիտութիւնն իրենից շատ առաջ հասարակական զարգացման և նրա հետ կապւած դասակարգային պայքարի ազդեցութեան շնորհիւ: Ամբողջ տարբերութիւնն այն է միայն, որ Մարքսի նախորդները բոլորովին չէին պարզել անտեսական յարաբերութեանց և շահերի ծագումը, մինչդեռ Մարքսի համար դա բոլորովին պարզ էր:

Գիզոն, Մինիէն, Տիերրին և նրանց տեսակէտի վրայ կանգնած բոլոր պատմաբաններն ու հրապարակախօսները հասարակութեան անտեսական յարաբերութիւնները նւաճումով էին բացատրում: Սակայն նրանք իրենք էլ մասնանշում էին, որ նւաճումը կատարւում է որով «պրակական շահերի» համար: Իսկ այդ շահերը որակելից են: Պարզ է, որ նրանց

իր մարդկանց... Եւ եթէ նա մեր արքան դառնայ, նա հարկադրւած կլինի մեր գոյքը, մեր կանանց և աղջիկներին էլ նրանց տրամադրելու»: Իսկ Վիլյոնել մ'ուաճողն իր զինուորներին հետևեալն է ասում՝ «չաւ կուեցէք և սպանեցէք ամենքին, որովհետև եթէ մենք յաղթենք—բոլորս էլ հարուստ կդառնանք: Այն, ինչ որ ես ձեռք կրերեմ, ձեռք կրերէք նաև դուք, այն, ինչ ես կնւսնեմ, կնւածէք նաև դուք: Եթէ ես հող ունենամ—դուք էլ կունենանք»: (Տես 1825 թ. Փարիզեան հրատարակութեան առաջին հատորի էջ 300): Պ. Կարէէի «անտեսական մատերիալիզմի» դէմ արած առարկութիւններն այնքան անբովանդակ են և ինքնուրուագութեամբ, որ լիշեցնում են Պրուդոնի խօսքը՝ *Il faut qu'un professeur parle, parle, parle, non pas pour dire quelque chose, mais pour ne pas rester muet.* (Պրոֆեսսորը պիտի խօսի, խօսի, խօսի, ոչ թէ մի բան ասելու համար, այլ որպէս զի լուռ չմնայ. Պ. Մ.):

⁶⁷) Zur Kritik der politischen Oekonomie, Vorwort.

դոյութիւնը պայմանաւորւած է լինում տնտեսական շարաբերութեամբ, ինչպէս նւաճողների, այնպէս էլ նրանց լծի աակ ընկնողների երկրում:⁶⁸ Դիւթւած շրջան է ստացւում: Տնտեսական շարաբերութիւններն ու շահերը նւաճումով են բացատրուած, իսկ նւաճումը՝—տնտեսական շարաբերութիւններով ու շահերով: Քանի պատմական տեսութիւնն այս դիւթւած շրջանից դուրս չէր եկել, անհրաժեշտօրէն ընկնում էր էկլեկտիզմի և հակասութեանց մէջ: Քննութեան առածս ուղղութեանը պատկանող բոլոր պատմաբաններն առհասարակ նման հակասութեան մէջ սակաւ չեն ընկնում:

Երբեմն պատմաբանները կոչ են անում մարդկային բնութեան: Սակայն երկուսից մէկը՝ կամ մարդկային բնութիւնը պատմական պրոցեսի ընթացքում անփոփոխ է մնում, կամ փոփոխուած է: Եթէ անփոփոխ է մնում, պարզ է, որ պատմութեան մէջ կատարւած փոփոխութիւններն անմեկնելի են: Իսկ եթէ մարդկային բնութիւնը փոփոխուած է—ուրեմն դա ոչինչ չի բացատրում, որովհետեւ մենք նախ և առաջ պիտի մեկնենք նրա սեփական փոփոխութեան պատճառը: Նոր դիւթւած շրջան, պատմագիտութեան հակասութեանց և էկլեկտիզմի նոր աղբիւր:

Այդ տեսակ էկլեկտիզմի և հակասութեանց պայժառ օրինակ կարող է ծառայել Տոկւիլի «Ինձովրատիան Ամերիկայում» գիրքը, որ Ռօյէ-Կոլլէարն անւանում է Մոնտեկիեօ-ի «Օրէնքների Ոգու» շարու-

⁶⁸) Տես 66 ծանոթութիւնը:

նակութիւնը: Տոկւիլն ասում է՝ եթէ տրւած է որոշ սոցիալական կազմ, կարելի է նրան «ազգի վարքը պայմանաւորող» օրէնքների, սովորոյթների և գաղափարների մեծ մասի սկզբնապատճառը համարել: Ըւեալ ժողովրդի օրէնսդրութիւնն ու սովորոյթներն ըմբռնելու համար պիտի սոցիալական կազմի ուսումնասիրութիւնից սկսել⁶⁹: Իսկ որտեղից է սոցիալական կազմը: Ի պատասխան՝ Տոկւիլը մարդկային բնութիւնն է մատնանիշ անում: Մենք դիտենք արդէն, որ դա ոչինչ չի բացատրում: Այդ բանը դիտեր կամ առնւազն կռահում էր նաև ինքը Տոկւիլը, որ իր Ամերիկայից դրած նամակներում ասում է՝ «այստեղ այնպիսի հաստատութիւններ են ծաղկում, որոնք Փրանսիայում անպայման չեղաշրջում կառաջացնէին: Մարդիկ այստեղ մերոնց նման են, բայց այլ պայմանների մէջ են դրւած»⁷⁰:

Այս խօսքերից այն անխուսափելի և անկասկած հետևանքն է բղխում, որ մարդկային բնութիւնն ամերիկեան հիմնարկութեանց ըմբռնումի համար բնաբանալի չի տալիս մեզ:

Այլ տեղերում Տոկւիլն աշխատում է սոցիալական կազմի ծագումն օրէնքների ազդեցութեամբ բացատրել: Իսկ որովհետեւ նրա իսկ ասելով երկրի օրէնսդրութիւնն իր սոցիալական կազմով է բացատրւում—մենք վարձեալ հակասութեան ենք

⁶⁹) Տես De la Democratie en Amerique, Paris 1836, t. I, p. 74.

⁷⁰) Nouvelle correspondance de Alexis Tocqueville, Paris 1866: 1830 թ-ի լունիսի 3-ին հօրը գրած նամակը:

ղէմ առնում: Ինքը Տոկիլն աղօս կերպով զիտակ-
ցում էր այդ հակասութիւնը և ձգտում սակիցը
դուրս գալ: Սակայն նրա ճիգը դուր էր անցնում,
նրա անալիզը (վերլուծումն) այս դէպքում կատա-
րեցապէս անցոր էր:

Մարքսի պատմական տեսութիւնը լուծում է
այդ հակասութիւնը և այդպիսով պարզութիւն և
հեռանկարականութիւն մտցնում այնտեղ, որտեղ մինչ
այդ բազմաթիւ կարճ որ մանրամասներ, խորունկ
մտքեր և ճիշտ նկատողութիւններ կային, սակայն
բոլոր այդ կարեւոր մանրամասները, խորունկ մտքերն
ու ճիշտ նկատողութիւնները մի գաշն ամբողջու-
թեան բերող հիմնական սկզբունք չկար:

Ըստ Մարքսի տեսութեան սոցիալական կազմը
— մարդկանց հասարակական յարաբերութիւնները
— նրանց անտեսական յարաբերութիւններով են բա-
ցատրուում, «քաղաքացիական հասարակութեան մար-
դաբանութիւնը անտեսութեան մէջ պիտի որոնել»:
Նման յարաբերութիւններն ինչպէս են ստեղծուում:
Եթէ Մարքսը բացատրէր հայեացքներով, զգայմունք-
ներով կամ առհասարակ մարդկային «բնութեամբ»
— նա նոյն հակասութեանց մէջ կրնկներ, որոնց մէջ
պատուում էին նրա նախորդները: Սակայն Մարքսը
միանգամայն այլ կերպ է բացատրում:

Մարդիկ ապրելու համար պիտի արտադրեն:
Արտադրելու համար նրանք պիտի որոշ կերպով
համախմբեն իրենց ուժերն, իրար հետ պիտի որոշ
յարաբերութիւն հաստատեն: Մարքսն այդ յարա-

բերութիւններն արտադրական յարաբերութիւններ է
անւանում: Այդ յարաբերութեանց հաւարածուն կազ-
մում է հասարակութեան անտեսական կառուցւածքը,
որի հիմքի վրայ զարգանում են մարդկանց այլ (սո-
ցիալական) յարաբերութիւնները և ի միջի այլոց
«քաղաքացիական կենցաղը», որ ուստաւ քաղաքի
ժամանակաշրջանի Փրանսիական պատմաբանների
տեսութեանց մէջ այնպիսի կարեւոր դեր էր կա-
տարում:

Իւրաքանչիւր տւեալ ժամանակաշրջանում
արտադրական յարաբերութեանց բնոյթը ոչ թէ
«զիպւածով» կամ մարդկային «բնութեամբ» է ո-
րոշուում, այլ այն բնական պայմաններով, որոնց մէջ
մարդիկ հարկադրւած են լինում իրենց գոյութեան
համար պաշար մղելու: Այդ պայմաններից — նախ
և առաջ միջավայրի աշխարհագրական յատկու-
թիւններից — կախւած են մարդկանց արամադրու-
թեան ներքոյ եղած արտադիր ուժերը: Արտա-
դիր ուժերի տւեալ վիճակին համապատասխա-
նում են արտադրութեան տւեալ յարաբերութիւն-
ները: Արտադրութեան տւեալ յարաբերութեանց
համապատասխանում է տւեալ հասարակարգը,
որի յատկութիւններն ազդելով մարդկանց հոգեբա-
նութեան վրայ՝ պայմանաւորում են նրանց մտաւոր,
բարոյական և առհասարակ այսպէս կոչւած հոգեւոր
զարգացումը:

Սակայն արտադրութեան պրոցեսն ինքնին և
մարդկանց ուժերի համախմբումն այդ պրոցեստում

աւելացնելով փորձի պաշարը՝ տանում են դէպի արտադիր ուժերի յետագայ զարգացումը, որի շնորհիւ այդ ուժերի և արտադրական յարաբերութեան միջև անհամապատասխանութիւն է առաջ գալիս և աստիճանաբար զօրեղանում: Առաջ այդ յարաբերութիւններն արտադիր ուժերի յետագայ զարգացմանը նպաստում էին, հիմա — սկսում են կասեցնել: Սկսում է հասարակական զարգացման յեղափոխական շրջանը, որ վաղ թէ ուշ հնացած արտադրական և հետևապէս նաև դոյրային յարաբերութեան, ինչպէս և ամբողջ «քաղաքացիական կենցաղի» կործանումով է վերջանում:

Հնացած արտադրական յարաբերութեանց դէմ վարած պայքարն ստիպում է մարդկանց բնագատական վերաբերմունք ցոյց տալ ոչ միայն հին հասարակարգի նկատմամբ, այլև այն դադափարներին, այն զգացմունքների և առհասարակ այն «հոգեբանութեան» նկատմամբ, որ հին կարգի հողի վրայ էր աճել: Ուստի և հասարակական յարաբերութեանց բնագաւառում յեղափոխութեան շարժմանը համապատասխանում է յեղափոխական շարժում հողէն կեանքի բնագաւառում: «Մի՞թէ դժւար է ըմբռնել, — ասում են Մարքսն ու Էնգելսը «Մանիֆեստի» երկրորդ դրսում, — որ մարդկանց կենցաղավարութեան, հասարակական յարաբերութեանց և հասարակական դիրքի հետ փոխում են նաև նրանց մտապատկերները, հայեացքներն, ըմբռնումները, մի խօսքով նրանց ողջ աշխարհայեացքը:

Գաղափարների պատմութիւնն ինչ է պայտուցանում, էթէ ոչ այն, որ մտաւոր գործունէութիւնը բարեփոխում է նիւթականի հետ»:

Ահաւասիկ Մարքսի և Էնգելսի պատմական տեսութիւնը: Այս տեսութիւնը մերեւ է «Մանիֆեստի» մէջ, այդ է նրա հիմնական միտքը:

Այդ հիմնական մտքի տեսակէտից «Մանիֆեստի» հեղինակները գնահատում են նաև իրենց ժամանակաշրջանը: Եւ էթէ նրանք այդ շրջանը յեղափոխական են համարում, դա միմիայն նրանից է, որ կապիտալիզմի ստեղծած արտադիր ուժերի և կապիտալիզմին յատուկ արտադրական յարաբերութեանց միջև նրանք անհամապատասխանութիւն են նշմարում: «Արդի բուրժուական հասարակութիւնն, իր արտադրութեան և փոխի կազմակերպութեամբ, — ասում են նրանք — ասես կախարչութեամբ ստեղծելով արտադրութեան և հաղորդակցութեան նման հզօր միջոցներ՝ այն կախարչի օրն են ընկել, որ իր կապի խօսքերով դուրս բերած ստորերկրեայ ուժերն այլևս կառավարել չի կարողանում: Արդիւնարեութեան և առևտրի պատմութիւնն ահա մի քանի տասնամեակ է ինչ արդի արտադիր ուժերի ընդվզումն է ներկայացնում արդիւնարեութեան արդի կազմակերպութեան, դոյրային յարաբերութեանց դէմ, բուրժուադիպի կեանքի և տիրապետութեան այդ պայմանների դէմ: Այդ բանը պարզելու համար բուական է չիշել առևտրական եզնաժամերը, որոնք պարբերաբար կրկնելով

աւելի և աւելի են սպառնում ողջ բուրժուական հասարակութեան գոյութեանը»:

Որովհետև արտադրութեան բուրժուական յարաբերութիւնները բանւորներին կապիտալի նկատմամբ ծանր կախման մէջ են դնում, դարձանալի չէ, որ նրանց շրջանում գոյութիւն է ունենում զժգոհութիւն, որ նիշւած հակասութեան անման հետ—անում և արդի ողջ հասարակարդի դէմ ուղղւած յեղափոխական շարժում է դառնում: Բուրժուական «ոչ միայն կռել է այն դէնքը, որ իրեն մահացու հարւած է հասցնելու, նա առաջ է բերել նաև այն մարդկանց, որոնք այդ դէնքն իր դէմ են դարձնելու—արդի բանւորներին, պրոլետարներին»:

Այս ամենը ցոյց է տալիս թէ որ աստիճան սխալ է Մարքսի և Էնգելսի պատմական տեսութիւնը բնորոշող բնութանուր գործածական տնտեսական մատերիալիզմ տերմինը: Եթէ այդ անունը պիտի կրի այն տեսութիւնը, որ գոյրային շահն ընդունում է պատմական առաջխաղացման ամենազխաւոր մղիչը, ապա ուստաւրացիայի շրջանի Փրանսիական պատմաբաններին ամենայն իրաւամբ կարելի է անտեսական մատերիալիստներ անւանել: Սակայն այդ «անտեսական մատերիալիստներին» մատերիալիզմը միանգամայն խորթ է եղել, նրանք ի դէպ ի ստաներ էին մնում, եթէ էկէկաիկներ չէին դառնում:

Գոյրային յարաբերութեանց և շահերի ծաղումը նրանք բնաւ մատերիալիստաբար չէին մեկնում: Իսկ Մարքսի տեսութիւնն ամբողջովին ծծւած է

մատերիալիզմով ոչ թէ այն պատճառով, որ այդ տեսութիւնը պատմութեան մէջ չափազանց մեծ դեր է յատկացնում գոյրային շահերին, այլ այն պատճառով, որ այդ շահերը նա կապել է արտադիր ուժերի անումից բղխած արտադրական յարաբերութեանց զարգացման հետ: Այդ տեսութիւնն առաջին անգամ հասարակական մտքի զարգացմանը մատերիալիստական բացատրութիւն տւեց, միանգամայն բացատելով այդ զարգացման իդէալիստական բացատրութիւնը մարդկային «ոգու» և առ հասարակ մարդկային «բնութեան» յատկութիւններով: Զարմանալի չէ, որ կիսամարքսիստները, հետախելով մատերիալիզմի դէմ՝ յամառօրէն պաշտպանում են «անտեսական մատերիալիզմ» տերմինը:

Նրանք բմբռնում են, որ այդ տերմինի ներքոյ կարող են թաղնւել կատարելապէս իդէալիստական հայեացքներ⁷¹:

Նախկին մարքսիստ և սոցիալ-դեմոկրատ պ. Բեռնշտայնը գտնում է, որ Մարքսի և Էնգելսի պատմական տեսութեան ամենանշգրիտ անունը կլինէր Բարտի առաջարկածը՝ «պատմութեան տնտեսական ըմբռնում»: Այն ամենից չեւոյ, ինչ չիշատակեց, ասելն աւելորդ է, որ պ. «բննադատի» կարծիքը («բննուող») տեսութեան իսկական բնոյթի

⁷¹) Մի լաւ օրինակ՝ Աէն-Սիմոնի պատմական հայեացքներն իդէալիստական հիմունք ունէին, իսկ նա էլ, ինչպէս մենք տեսանք, Միսիէից, Գիգոից կամ Օգ. Տիերրիից պակաս անտեսական մատերիալիստ չէր:

կատարեալ անհասկացողութեան վրայ է հիմնուած⁷²։

Բանի որ խօսք բացւեց այդ «քննադատի» մասին, յիշեցնենք ընթերցողին, որ նրա կարծիքով, Մարքսի և Էնգելսի պատմատեսութիւնն էլ է դարձապէս ողորդ պրոցեսս անցել, որի հետևանքն այն է եղել, որ անտեսական «ազգակի» դերը պատմութեան մէջ սահմանափակել է յօգուտ ոչ տնտեսական «ազգակների»։ Յօգուտ իր այդ կարծիքի պ. Բեռնշտայնը հետևեալ ապացոյցներն է առաջ բերում։

1859 թ. «Zur Kritik der politischen Oeconomie»-ի առաջաբանում Մարքսը աւելալ նիւթական արտադրիչ ուժերն ու «մարդկանց» արտադրական յարաբերութիւններն է ընդունում իբրև պայմանաւորող ազգակներ, մինչդեռ աւելի ուշ, Դիւրինդի հետ վիճարանելով՝ Էնգելսը, «տակաւին Մարքսի կենդանութեան ժամանակ և նրա հետ համաձայնութեան մէջ լինելով» պատմական մատերիալիզմին այլ «բացատրութիւն» է տալիս։ Այն է՝ «այնտեղ աւելած է, որ բոլոր հասարակական փոփոխութեանց և յեղաշրջմանց վերջնական պատճառները ոչ թէ մարդկանց զլխում պիտի որոնել, այլ արտադրութեան և փոխի

⁷²) Պ. Բեռնշտայնը պնդում է, որ «պատմութեան մատերիալիստական ըմբռնման հիման վրայ է կառուցուած դասակարգային պայքարի ուսմունքը» («Սոցիալիզմի հնարաւորութեան պայմանները»)։ Լոնդոն 1900, էջ 17)։ Ընթերցողը հիմա գիտէ, որ դասակարգային պայքարի ուսմունքը հնարաւոր է նաև պատմութեան ոչ մատերիալիստական ըմբռնումի հիման վրայ։ Սակայն պ. Բեռնշտայնի ի՞նչ գործն է։ Նա «քննադատում» է, ոչ թէ ուսումնասիրում։

եղանակի փոփոխութեանց մէջ։ Սակայն վերջնական պատճառները չեն ժխտում միաժամանակ ներդրածող այլ պատճառների—երկրորդական, երրորդական և այլ աստիճանի պատճառների զոյութիւնը։ Պարզ է որքան աւելի բաղմաթիւ լինի նման պատճառները շարքը, այնքան աւելի պիտի սահմանափակւի վերջնական պատճառների պայմանաւորող ոյժը թէ ըստ որակի, թէ ըստ քանակի։ Նրանց ազդեցութեան փաստը—մնում է, սակայն իրերի վերջնական ձևը միայն այդ փաստից չի կախուած»⁷³։

Պ. Բեռնշտայնը կարծում է, թէ «Էնգելսն իր ամենաուշ շրջանի աշխատութեանց մէջ արտադրական յարաբերութեանց պայմանաւորող ոյժն աւելի է սահմանափակել»։ Իբրև ապացոյց նա մասնացոյց է անում 1895 թ. հոկտեմբերին «Socialistischer-Akademiker»-ում տպագրուած Էնգելսի երկու նամակը, որոնցից մէկը 1890-ին է գրուած, միւսը՝ 1894-ին։ Այդ նամակների բովանդակութիւնը շատ լաւ բնորոշում է պ. Բեռնշտայնի արած երկու քաղաածներով։

Առաջինը—այսպէս է հնչում՝ «անթիւ միմիանց հետ խաչուող ուժեր, ուժերի պարալելոգրամների անհամար շարքերը հաւասար ներգործող գիծ են տալիս—պատմական անցք, որ ինքնին կարող է նկատուել իբրև ոյժի արդասիք, որ գործում է որպէս ամբողջութիւն առանց զիտակցութեան և կամքի, որովհետև այն, ինչ ամեն մէկը դաւա-զատ ցանկանում

⁷³) Ibid., էջ 9.

է խոչնդոտի է հանդիպում ուրիշների կողմից և ստացում է մի բան, որ ոչ որ չի ցանկացել»: (1890 թ. նամակը):

Երկրորդ քաղաածում հետևեալն ենք կարդում՝ «Քաղաքական, իրաւական, փիլիսոփայական, կրօնական, գրական, դեղարւեստական և այլ զարգացումը, անտեսականի վրայ է հիմնւած: Սակայն նրանցից իւրաքանչիւրը ներդործում է մէկը միւսի և անտեսական հիմքի վրայ (1895 թ. նամակը):

Այս կտորները քաղելով՝ պ. Բեռնշտայնը նկատում է՝ «ընթերցողը կհամածայնի, որ սա մի բիշ այլ կերպ է հնչում, քան Մարքսից սկզբում բերած հատւածը»⁷⁴: «Սկզբում» նա բերում է „Zur Kritik“-ի հուշակաւոր առաջաբանից այն կտորը, որ ասում է թէ նիւթական կեանքի արտադրութեան եղանակը պայմանաւորում է սոցիալական, քաղաքական և մտաւոր կենանքը: Դիցուք, մի բոպէ, թէ այդ քաղաածն իրօք այլ կերպ է «հնչում», քան Էնգել'սի նամակներից քաղւած կտորները, և տեսնենք թէ ինչպէս է «հնչում» «Zur Kritik der politischen Oeconomie»-ից առանմէկ տարի առաջ լոյս տեսած «Մանիֆեստը»:

Մենք արդէն ընթերցողի ուշը դարձրինք այն բանի վրայ, որ արտադիր ուժերի զարգացումը հասարակական զարգացման ամենախոր պատճառն է նանաչւում: Այդ առումով «Մանիֆեստի» և «Zur Kritik»-ի առաջաբանի հայեացակէտը նոյնն է ման է: Իսկ «ուժերի պարայելոգրամների» և հասարա-

⁷⁴ Ibid., էջ 9.

կական զարգացման դանսդան «ազդակների» փոխաւորաբերութեանց բանն ինչպէս է:

«Մանիֆեստը» ցոյց է տալիս, թէ ինչպէս բուրժուազիայի աջողութիւնը անտեսական բնագաւառում մղում էր նրան դէպի քաղաքական պայքար և քաղաքական նւանումներ, որոնք իրենց հերթին հիմք էին դառնում նրա յետագայ աջողութեանց անտեսական բնագաւառում... Մի խօսքով՝ քաղաքական «ազդակի» մասին մենք նոյնն ենք կարդում, ինչ որ Էնգել'սի 1895 թ. նամակում՝ քաղաքական զարգացումը անտեսականի վրայ է հիմնւած, սակայն միաժամանակ ներդործում է անտեսական հիմքի վրայ:

Դուք է գալիս՝ այն հայեացքը, որ պ. Բեռնշտայնին թւում է Մարքսի և Էնգել'սի պատմատեսութեան զարգացման բուական ուշ ժամանակւոյ հետևանք—իրօք տակաւին 1848 թւին են արտապուլւած եղել, այսինք այն միջոցին, երբ ըստ պ. Բեռնշտայնի ենթադրութեան Մարքսն ու Էնգել'սը—էթէ կարելի է այսպէս ասել—պիտի «մաքուր էկոնոմիստ» լինէին:

Սակայն այդ այդպէս է առ այժմ լոկ քաղաքական «ազդակի» նկատմամբ, իսկ այլ «ազդակների» վերաբերմամբ զուցէ սխալ է:

Տեսնենք: «Մանիֆեստն» ասում է, թէ մտաւոր գործունէութիւնը վերանորոգւում է նիւթականի հետ: «Ճին աշխարհի անկման պահուն ըրիստոնէութիւնը յաղթեց հին կրօնները: Երբ որ ըրիստոնէական զաղափարները աեղի էին ապլիս XVIII դա-

րի լուսաւորչական դադափարների առջև, աւատական հասարակութիւնը կեանքի և մահու պայքար էր մղում ընդդէմ այն ատեն յադափոխական բուրժուազիայի): Արդէն այս խօսքերը պարունակում են հասարակութեան անաեսական և մտաւոր զարգացման փոխադարձ ներգործումի խոստովանութիւնը: Սակայն այդ խոստովանութիւնն այստեղ ծպտեալ է, ուստի կարելի է ժխտել: Սակայն «Մանիֆեստի» վերջին գլուխն այդ մասին այլևս ոչ մի կասկած չի թողնում: Այդ գլխում, պարզելով կոմմունիստների վերաբերմունքը դէպի այլ բանւորական կուսակցութիւնները, հեղինակներն ասում են, թէ կոմմունիստները ձգտում են բանւորների մտքում բուրժուազիայի և պրոլետարիատի շահերի թշնամական հակադրութեան գիտակցութիւնն ըստ կարելւոյն աւելի պարզ մշակել: Ինչո՞ւ են կոմմունիստներն այդ բանն անում: Պարզ բան է, այն պատճառով, որ նանաչում են դադափարների նշանակութիւնը: Ասենք հեղինակներն իրենք էլ են շտապում նրանց նպասակը պարզել: Կոմմունիստական կուսակցութիւնն, ասում են նրանք, «ուղում է, որ բուրժուազիայի տիրապետութեան հետ բերած հասարակական և քաղաքական պայմանները գերման բանւորների համար գէնք դառնան, նոյն բուրժուազիայի դէմ, որ պայքար սկսւի նրա դէմ իսկոյն և եթ, հէնց որ Գերմանիայի էտադիմական դասակարգերը տապալւեն»: Այստեղ մտաւոր «ազդակի» նկատմամբ նոյն հայեացքն է դրսևորում, ինչ որ քաղաքական «ազդակի» վերաբերմամբ:

Մտաւոր զարգացումը տեղի է ունենում տնտեսականի հիման վրայ, սակայն չեսոյ, իր հերթին, (մարդկանց հասարակա-քաղաքական գործունէութեան միջոցով) ազդում է տնտեսականի վրայ: Դուրս է դալիս, որ Մարքսն ու Էնգելսը զադափարական «ազդակը» հանաչելիս են եղել ոչ միայն Դիւրինգի հետ բանակուելու պահուն, այլ զեռ ևս 1848 թ-ին և ոչ միայն 1848 թւականին, այլ «Deutsch-Französische Jahrbücher»-ի հրատարակութեան ժամանակամիջոցին: Առնւազն Մարքսի նկատմամբ միանգամայն կասկածից դուրս է, ինչպէս ցոյց կտան հետեւեալ նշանաւոր տողերը՝ չեզելի օրէնքի փիլիսոփայութեան մասին նրա գրած յօււածից:

— «Ոչ մի դասակարգ այդ դերը (ազատարար) խղաղ չի կարող առանց խանդավառութեան և առանց խանդավառելու մասսային: Այդ շրջանի ընթացքում նա եղբայրանում է ամբողջ հասարակութեան հետ, նրան ընդհանրական ներկայացուցիչ են համարում և այդ շրջանի ողջ ընթացքում այդ դասակարգի իրաւունքներն ու պահանջները—ողջ հասարակութեան իրաւունքներն ու պահանջներն են հանդիսանում, իսկ այդ դասակարգը—ինքը՝ հասարակութեան գլուխն ու սիրտը»:

Ինչպէս տեսնում էք գիտակցութեան հասարակա-վերանորոգչական գերն առ հասարակ, անգամ մասնաւորապէս խանդավառութեան գերն այստեղ ընդունում է ամենակտրուկ կերպով: Նոգերանական «ազդակը» ներգործում է հասարակական (հետևա-

բար նաև տնտեսական) յարարերութեանց վրայ: Ապա Մարքսը բացատրում է թէ ինչպէս է «ազատարար դասակարգի» նկատմամբ ամբողջ հասարակութեան նիշւած վերաբերմունքն առաջ գալիս դասակարգային հողի վրայ: «Որպէս զի մի դաս par excellence (գերազանցօրէն Պ. Մ.) ազատարար դաս հանդիսանայ, պէտք է որ մի ուրիշը հանուրի զիտակցութեան մէջ նկատւած լինի իբրև ճնշող դաս: Ֆրանսիական աղնւականութեան և հողեօրականութեան հանրային բացասական նշանակութիւնը պայմանաւորել է նրանց կողքին և նրանց դէմ կանգնած բուրժուա դասակարգի զրական հանրային նշանակութիւնը⁷⁵:

Եղբայրակենք՝ գիտական սոցիալիզմի հիմնադիրներն իրենց զործունէութեան սկզբից և եթ պատմական զարգացման զանազան «ազգակների» փոխարաբերութեան մասին նոյն հայեացքն են արտայայտել, որ Էնգելսի իննսնական թւականներին զրած նամակներից պ. Բեռնշտայնի քաղած կտորներում ենք հանդիպում: Այլ կերպ չէր էլ կարող լինել:

Եթէ Մարքսն ու Էնգելսն իրենց քաղաքական զործունէութեան սկզբում քաղաքական հողեօր «ազգակներին» իրօք ոչ մի նշանակութիւն տւած չլինէին և հասարակութեան տնտեսական զարգացման վրայ նրանց ներգործութիւնը ժխտելիս լինէին, նրանց զործնական ծրագիրն էլ բոլորովին այլ կլինէր: Նրանք չէին ասի թէ բանւոր դասակարգն առանց քաղաքական իշխանութիւնն իր ձեռքն առնելու բուրժու-

⁷⁵) Deutsch-Französische Jahrbücher, S. 82.

ազիայի տնտեսական լծից ազատազրուել չի կարող: Նմանապէս նրանք չէին խօսի բանւորների ինքնազիտակցութեան զարգացման մասին: Ի՞նչ կարիք կայ զարգացնելու, քանի որ հասարակական շարժման մէջ նա ոչ մի դեր չի խաղում և պատմութեան մէջ ամեն ինչ զիտակցութիւնից անկախ է կատարւում, լոկ տնտեսական անհրաժեշտութեան ուժի գրգմամբ: Բայց ո՞վ չլիտի, որ բանւորների ինքնանանաչութեան զարգացումը Մարքսի և Էնգելսի հասարակական զործունէութեան սկզբից և եթ նրանց մերձագոյն զործնական նպատակն է եղել: Ձեր խանգարի, որ պ. Բեռնշտայնն, իբրև նախկին «մարքսիստ», զիտենար, որ Ֆրանսիական և անգլիական բանւորների շրջանում քառասնական թւականների սկզբում տեղի ունեցած եռանդուն մտաւոր աշխատանքը Մարքսի ամենազլխաւոր ապացոյցներից մէկն էր այն բոլոր զրողների դէմ, որ Բրունօ Բաուերի պէս չէին նանաչում «մասսան» և իրենց ամբողջ յոյսը «քննադատօրէն խորհող անհասաների» վրայ էին գնում⁷⁶:

Փորձենք այլ հիպոթէզ (ենթադրութիւն) կառուցանել: Իրենց զործունէութեան սկզբում Մարքսն ու Էնգելսն «ազգակներին» վրայ նոյն աչքով էին նայում, ինչ որ Էնգելսն՝ իննսնական թւականներին: Իսկ այդ զործունէութեան կիսերքին, մտաւորապէս „Zur Kritik“ -ը լոյս բնծայելու պահուն, Մարքսը—մենակ կամ Էնգելսի հետ—այս կամ այն պատճառով փոխեց իր հայեացքը և այն ծալրայեղութեան

⁷⁶) Die heilige Familie, S. 125.

մէջ ընկաւ, որ պ. Բեռնշտայնը վերոյիշեալ զբրի առաջարանում սպասելի է համարում:

Սակայն այդ հիպոթէզն էլ բննագատութեան չի դիմանում: Չի դիմանում այն պատճառով, որ վերոյիշեալ առաջարանում («ազգակների») մասին արտայայտում է նոյն հայեացքը, որ պ. Բեռնշտայնի կարծիքով Մարքսի պատմատեսութեան զարգացման արդիւնքն է: Ընթերցողը հեշտութեամբ կհամածայնի մեզ, եթէ բմբռնի այն քաղաքի միտքը, որ մեր խորիմաստ «բննագատն» առաջ է բերում: «Նիւթական կեանքի արտադրութեան եղանակն առհասարակ պայմանաւորում է սոցիալական, քաղաքական և մտաւոր կեանքի պրոցէսը»: Այդ կնշանակի, որ սոցիալական, քաղաքական և մտաւոր «ազգակները» տնտեսական հողից են դուրս գալիս:

Ապա՝ «հասարակութեան նիւթական արտադիր ուժերն իրենց զարգացման որոշ աստիճանի վրայ հակասութեան մէջ են մանում գոյութիւն ունեցող արտադրական յարաբերութեանց կամ սեփականութեան յարաբերութեանց հետ, որոնց մէջ նրանք մինչ այդ զարգանում էին: Այդ յարաբերութիւնները դադարում են արտադիր ուժերի զարգացմանը նպաստող ձևեր լինելուց և նրանց զարգացման առջև խոչընդոտ են հանդիսանում»:

Գոյքային յարաբերութիւններն իրաւունքի բնագաւառին են վերաբերում: Տւեալ ժամանակում, տւեալ գոյքային յարաբերութիւններն արտադիր ուժերի զարգացմանը նպաստում են: Դա կնշա-

նակի՝ իրաւական ձևերը, որ տւեալ տնտեսական հիմքից են դուրս եկել, իրենց հերթին ներդործում են տնտեսականի զարգացմանը: Ապա—ի միջի այլոց շնորհիւ այդ ներդործումի—այնպիսի ժամանակ է դալիս, երբ տւեալ իրաւական ձևերն սկսում են խանգարել արտադիր ուժերի զարգացման: Դա դարձեալ կնշանակի, որ այդ ձևերը ներդործում են հասարակա-տնտեսական յարաբերութեանց վրայ, թէև արդէն հակառակ իմաստով: Արտադիր ուժերի և գոյքային յարաբերութեանց միջև ծագած հակասութեան շնորհիւ սոցիալական լեզաշրջման շրջանն է վրայ հասնում: Այդ լեզաշրջումն ի՞նչ արդիւնքի է հասնում: Նրա նպատակն ի՞նչ է: Արտադրութեան նոր յարաբերութեանց, իրաւական նոր հիմնարկութեանց հաստատումը և հնրերի վերացումը: Այդ վերացումն ու հաստատումն ինչի՞ են պէտք:

Արտադիր ուժերի լետագայ զարգացման համար: Դարձեալ և կրկին դա կնշանակի, որ տւեալ տնտեսական հիմքից դուրս եկած իրաւական ձևերն, իրենց հերթին, ազդում են այդ հիմքի վրայ: Մի՞թէ սա միևնոյն բանը չի, որ ասել է «Մանիֆէստում», կրկնել Մարքսի զբեթէ բոլոր այլ զրւածներում և մասնանշել պ. Բեռնշտայնի Էնգելսի նամակներից արած քաղաքներում:

Իսկ հողերանական «ազգակը»: Գուցէ առաջարանում այդ մասին նոյնը չի ասւած, ինչ որ Մարքսի և Էնգելսի այլ զրւածներում: Առաջարանում այդ մասին քիչ բան է ասւած, սակայն ինչ որ այն-

տեղ աււած է, ամենեւին չի հակասում Էնգել'սի նամակներում ասածներին: Արտադիր ուժերի զարգացումը մարդկանց որոշ արտադրական շրջաններում մէջ է դնում և որոշ իրաւական ձեւեր առաջ բերում: Տւեալ իրաւական ձեւերին—համապատասխանում են մարդկանց որոշ իրաւական հասկացողութիւնները: Արտադիր ուժերի յետագայ զարգացման ընթացքում, հէնց որ հին իրաւական ձեւերը դադարում են նրա վիճակին համապատասխանելուց—այն մարդկանց զլխում, որոնց շահերը տուժում են այդ անհամապատասխանութիւնից,—հին իրաւական հիմնարկութեան պիտանիութեան և արդարութեան նկատմամբ կասկած է ծագում: Նրանց մէջ իրաւունքի և արդարութեան մասին նոր հասկացողութիւն է առաջ դալիս, որ հասարակութեան արտադիր ուժերի զարգացման հասած նոր աստիճանին է համապատասխանում: Իրաւունքի և արդարութեան այդ նոր բնութեանները ուղղութեամբ է ընթանում հին կարգի դէմ մաքառող մարտիկների քննադատական զործունէութիւնը, որ ձգտում է արտադիր ուժերի զարգացմանը նոր զարկ տւող նոր իրաւական հիմնարկութիւններ ստեղծել: Այս բանն աււած է առաջարկանում: Անաչառ ընթերցողին հարց ենք տալիս՝ դէ՞մ մտազաւի հակասում է սա Էնգել'սի նամակներում արտայայտած մտքերին:

Իհարկէ չի հակասում: Մակայն առաջարկանն աւելի վերացական լեզուով է դրւած և միանգամայն այլ առիթով: Մարքսն այդ առաջարկանում կամեցել

է շեշտած լինել հասարակական շրջանները (որ իրենց սեփական բնույթով, ոչ էլ այսպէս կոչւած մարդկային ոգու ընդհանուր զարգացմամբ են բացատրւում): Այդ նպատակով նա չիշեալ շրջաններում զարգացման անասական հիմքն է առաջ քաշել: Իսկ Էնգել'սն իր նամակներով դիմել է մի մարդու, որ—մեր հայրենակիցներից շատերի նման—կարծելիս է եղել, թէ «անասական մատերիալիզմի» տեսութեան մէջ քաղաքական, իրաւական և հոգևոր «աղբակները» տեղ չունեն, ուստի նիշելով այդ «աղբակների» տնտեսական հիմքն, առանձնապէս այն հանդամանքն է շեշտել, որ այդ «աղբակները», անասական հողից դուրս եկած լինելով՝ իրենց հերթին ներգործում են նրա վրայ: Այսբան բան: Եթէ պ. Բեռնշտայնը ընդունակ լինէր իր քննած տեսութեան նկատմամբ բառերից մի քիչ դէնն անցնելու և բովանդակութեան մէջ թափանցելու, հեշտութեամբ կհասկանար, որ «Zur Kritik»-ի մէջ շարադրւած պատմական հայեացքները «երկրորդ, երրորդ և այլն աստիճանի պատճառներին» աղբեցութեան նիշտ նոյնքան տեղ են յատկացնում, որքան և այն ուսմունքը, որ «անտի-Ռիւրիկան» է պարունակում: Իսկ Էնգել'սի 1890 թ. նամակում պարփակւած դատողութիւնն այն մասին, թէ պատմական դէպքերը կարող են նկատուել իբրև արդիւնք անդիտակցաբար զործող ուժերի՝ նոյնն է, ինչ որ Մարքսն է ասում իր առաջարկանում մարդկանց զիտակցութիւնից և կամքից անկախ զործող հասարակական զարգացման պատ-

ճառների մասին: Կատարեալ նոյնութիւն: Իսկ պ-
Բեռնշտայնը գլխին զօռ տալով Էնգել'սի խօսքերի
մէջ առաջաբանի միայն փոփոխող և լրացնող բա-
ներ է գտել: Օ, քննադատութիւն:

Պ. Բեռնշտայնը ոչ միայն Մարքսի և Էնգել'սի
պատմական տեսութիւնն է քննադատում, այլև նրանց
ուսմունքը դասակարգային պայքարի մասին: Նրա
ասելով դասակարգային պայքարը ներկայումս պրո-
լետարիատի առջև այլևս այն դործնական խնդիրները
չի դնում, ինչ որ «Մանիֆեստի» հեղինակներն են
ցոյց տւել: Գաղաքակիրթ աշխարհի ամենազարգացած
երկիրներում պրոլետարիատի պայքարը բուրժուազի-
այի դէմ չի կարող տանել դէպի պրոլետարիատի
զիկտատուման, ուստի խօսակցութիւնն այդ մասին
— դատարկաբանութիւն է: Սակայն թող ինքը պ-
Բեռնշտայնը խօսի՝

«Ի՞նչ իմաստ ունի պրոլետարիատի զիկտատու-
րայի անպարունակ Ֆրադի կրկնութիւնն այն ատեն,
երբ սոցիալ-դեմոկրատիայի ներկայացուցիչները դործ-
նականօրէն զիկտատուրային հակասող պարլամենտա-
կան պայքարի, համեմատական ներկայացուցչութեան
և ժողովրդական օրէնսդրութեան հողի վրայ են
կանգնած ամեն տեսակ հիմնարկութեանց մէջ: Իիկ-
տատուման ներկայումս անցած-դնացած գաղափար է
և նրան կարելի կլինի համաձայնել իրականութեան
հետ կամ զրկելով այդ բառն իր իսկական նշանակու-

թիւնից, կամ նրան որ և է մեղմացրած իմաստ հա-
ղորդելով⁷⁷:

ՏՕ-ական թւականների երկրորդ կիսին մեղա-
նում «սոցիալիստի» մի նոր տեսակն էջևան եկաւ
որի գլխաւոր, կարելի է ասել, տանջալից հողան այն
էր, որ լիբերալներին (ադատամիտներին) չվախեցնի:
Ահաբեկւած լիբերալի ուրուսն մինչ այն աստիճան
երկիւղ էր ներշնչում այդ տեսակ սոցիալիստներին,
որ անասելի խառնաշփոթութիւն էր առաջ բերում
նրանց տեսական դատողութեանց մէջ: Պ. Բեռնշտայնը
շատ է յիշեցնում այդ տեսակ «սոցիալիստներին»:
Նրա գլխաւոր հողան այն է, որ չլինի թէ դեմոկրա-
տական բուրժուազիան վախենայ: Եթէ նա մատե-
րիալիցմից հրաժարւում է և յանձնարարում վերա-
դարձ դէպի Կանտը—դա միմիայն նրա համար է, որ
կանտականութիւնը կրօնական նախապաշարմունքին
տեղ է թողնում, իսկ պ. Բեռնշտայնը չի ուզում
արդի բուրժուազիայի կրօնական նախապաշարմունքին
դիպած լինի: Եթէ պ. Բեռնշտայնը մատերիալիցմի
անհրաժեշտութեան ուսմունքի դէմ ըմբոստանում է,
դա լոկ նրա համար է, որ հասարակական երևոյթ-
ների բնագաւառում այդ ուսմունքի կիրարկումն այլ-
ևս բուրժուազիայի բարեացակամութեան վրայ պրո-
լետարիատին յոյսի նշոյլ անդամ չի թողնում և հե-
տևապէս այդ երկու դասակարգերի փոխադարձ մեր-
ձեցումը միանգամայն անհնար է դառնում: Վերջա-
պէս, եթէ պ. Բեռնշտայնը «Ֆրադը» պրոլետարիատի

⁷⁷⁾ «Սոցիալիզմի հնարաւորութեան պայմանները», էջ 158:

գիկատատուրայի մասին չի սիրում—գա միմիայն նրանից է, որ այդ Փրայն անգամ («ամենադեմոկրատական») բուրժուազիայի ականջն անստորժօրէն ծակում է: Մակայն այն մարդկանց աչքում, որոնք երկիւղ չեն կրում անաբեկած բուրժուաների ուրուներից, պրոլետարիատի գիկատատուրայի խնդիրը միանգամայն այլ լուսաւորութեան մէջ է հանդէս գալիս, քան պ. քննադատն է տեսնում:

Իւրաքանչիւր տեսող դասակարգի գիկատատուրան,—ինչպէս դեռ ևս Մինիէին գեղեցիկ կերպով յայտնի էր,—կնշանակի այդ դասակարգի աւիրապետութիւնը, որ նրան իր շահերի պաշտպանութեան և այդ շահերը խախտել ձգտող բոլոր հասարակական շարժումների ճնշման համար սրամաղբերի է դարձնում հասարակութեան կազմակերպւած ոյժը⁷⁸: Այդ իմաստով կարելի է ասել, օրինակ, որ առաջին Սահմանադիր ժողովի միջոցին Փրանսիական բուրժուազիան գիկատատուրա ձեռք բերեց, որ և աննշան ընդհատումներով օգտագործում է մինչև օրս էլ, երբ անգամ, ժողէսի սասած, սոցիալիստական մինիստր Միլիերանը չի կարողանում արդելել այն բանւորների զնդակահարումը, որոնք կապիտալիստներին յանդգնել են անհնազանդութիւն ցոյց տալ: Այդ պայմաններում Փրանսիական պրոլետարիատի նպատակը

⁷⁸) Խնդրեմ ընթերցողը վերլուծի Մինիէի վերև բերւած գրութիւնը՝ յայտնի է, որ տիրապետութեան հասած ոյժը միշտ տիրանում է հիմնարկութեանց: «Երբ որ տեսող դասակարգը տիրանում է հիմնարկութեանց—նրա գիկատատուրայի ժամանակաշրջանն է հաստատում»:

պիտի լինի նախ և առաջ բուրժուազիայի գիկատատուրան («հնարաւոր դարձնող») պայմանների վերացնելը: Այդ պայմանների կարեւորագոյններից մէկն է արտադրողների դասակարգային գիտակցութեան անգարդացածութիւնը, որոնց խոշոր մասը տակաւին շահագործողների ազդեցութեան ներքոյ է գտնւում: Ուստի կուսակցութեան ամենադիւսաւոր գործնական նպատակներից մէկն է՝ կրթել անկիրթներին, հրել ետամնացներին, զարգացնել անգարդացածներին: Սոցիալ-դեմոկրատիայի ներկայացուցիչների պարլամենտար և ամեն այլ տեսակի լեզայ (օրինական) գործունէութիւնն աջակցում է այդ կարեւոր նպատակի իրագործմանն ուստի և արժանի է ամենայն յարգանքի և հաւանութեան: Մակայն այդ գործունէութեան լաւութիւնն այն է, որ բուրժուազիայի գիկատատուրայի («հնարաւորութեան հողեր պայմաններ») վանում և տեղը պրոլետարիատի գալիք գիկատատուրայի («հնարաւորութեան հողեր պայմաններն») է ստեղծում: Այդ գործունէութիւնը պրոլետարիատի գիկատատուրան ոչ թէ բացատում, այլ նախապատրաստում է: Միմիայն նա կարող է «Փրայզ» կոչել բանւորներին արւած ցուցմունքը, նրանց դասակարգի գիկատատուրայի անհրաժեշտութեան մասին, ով վերջնականապէս կորցրել է «վերջնական նպատակի» (Endziel) մտապատկերը և միմիայն դէպի... բուրժուական սոցիալիզմը տանող «շարժման» մասին է մտածում (Bewegung)...

Սակայն այ. Բեռնշտայնի ասելով՝ դասակարգային դիկտատուրան ստորագրած կուլտուրային է յատուկ «և այն միտքը, թէ կապիտալիստական հասարակութիւնը պիտի սողիալիստականի վերածուի դարդացման այնպիսի շրջանի ձեւերով, երբ պրոպագանդի և օրէնսդրութեան արդի մեթոդները (միջոցները) տակաւին անձանօթ կամ ամենամանկատար ձեւով են ծանօթ եղել և այդ բանի համար կարևոր օրդանները պակասել են—պիտի համարել եարնթաց բալլ, բաղաբական առաւիղ»⁷⁹:

Տւեալ դասակարգի դիկտատուրան—ինչպէս ասացինք,—այդ դասակարգի տիրապետութիւնն է, որ նրան իր շահերի պաշտպանութեան և այդ շահերին ուղղակի կամ անուղղակի վտանգ սպառնացող հասարակական բոլոր շարժումները ճնշելու համար տրամադրելի է դարձնում հասարակութեան կազմակերպւած ուժը: Հարց է ծագում՝ կարելի՞ է արդեօր, արդի հասարակութեան այս կամ այն դասակարգի նման դիկտատուրա ձեռք բերելու ձգտումը բաղաբական առաւիղմ համարել: Ոչ, չի կարելի: Այդ հասարակութեան մէջ գոյութիւն ունեն դասակարգեր: Այնտեղ, որտեղ դասակարգեր կան, անխուսափելիօրէն դասակարգային պայքար էլ պիտի լինի: Այնտեղ, որտեղ դասակարգային պայքար կայ, պայքարող դասակարգերէն իւրաքանչիւր իր հակառակորդին կատարելապէս յաղթահարելու և իր տիրապետութիւնը հաստատելու ձրգ-

⁷⁹) Նոյն տեղում էջ 159:

տումն անխուսափելի է և բնական: Բուրժուազիան և իր դադափարախօսները յանուն «բարոյականութեան» և «արդարութեան» կարող են նման ձգտումը դատապարտել ամեն անգամ, երբ պրոլետարիատն այդ ձգտումը նշմարելի ուժով երևան է բերում: Մենք արդէն դիտենք, որ տակաւին 1848 թւականի լուսաւորին Գիգոն դասակարգային պայքարը Փրանսիայի ամօթն ու յաւն էր անւանում: Բայց մենք նոյնպէս դիտենք, որ դասակարգային պայքարի և բանւոր դասակարգի նւաճողական ձգտման դատապարտումը բուրժուազիային իր ինքնապահպանութեան բնադդն է յուշել և որ դասակարգային դիկտատուրան, երբ նա իր բաղմագրեան դասն էր վարում ազնւապետութեան դէմ և խորապէս համոզւած էր որ իր նաւը ոչ մի մրրիկ չի խորտակի—բոլորովին այլ լուսաւորութեամբ էր ներկայանում նրան: Բանւոր դասակարգի սչբը չպիտի կապի այն կարծեցեալ բարոյականութիւնն ու կարծեցեալ արդարութիւնը, դէպի որոնց անկման շրջանի բուրժուանները կոչ են անում⁸⁰:

⁸⁰) Եւ դա առաւել ևս այդպէս պիտի լինի, բանի որ պրոլետարիատի դիկտատուրան պիտի վերջ դնի դասակարգերի գոյութեան և հետեւապէս նրանց փոխադարձ պայքարին, դրանից ծագած և ներկայումս անխուսափելի բոլոր տանջանքներին: Սակայն բուրժուազիան չի ուզում և իր հասարակական դիրքի շնորհիւ չի էլ կարող այդ բանն ըմբռնել: Նա ինքը ձգտել է դիկտատուրայի հասնել, և ազնւապետութեան դէմ պայքարելու պահուն իր նպատակին հասնելու համար դիկտատուրան անհրաժեշտ և միանգամայն թոյլատրելի միջոց է համարել, սակայն նա նոյն միջոցն սկսեց դատապարտել և աւելորդ համարել այն օրից վեր, երբ խօսք բացեց բանւորների դիկտատուրայի մասին: Դա լիշեցնում է չարի և բարւոյ տարբերութիւնը բացատրող վայրե-

Մինիէն ասում էր, թէ միմիայն ուժով կարելի է իրաւունքները ճանաչել տալ և մինչ այժմ ուժից բացի ուրիշ զերազոյն տէր չի եղել: Մեր օրերում, պրոլետարիատի և բուրժուազիայի պայքարի պահուն զաւակի բան ճշմարիտ է: Եթէ մենք բանւորներին հաւատացնելու լինէինք թէ բուրժուական հասարակութեան մէջ ոչ՛մն այլևս այն նշանակութիւնը չունի, ինչ որ հին («կարգի») ժամանակ է ունեցել, մենք նրանց ակներև ու ազդակող սուտ ասած կլինէինք, որ ինչպէս ամեն մի սուտ—միմիայն «երկունքի» տևողութիւնն ու ցաւը կաւելացնէր:

Ճիշտ է՝ ոչ՛մն ու բունութիւնը միևնոյն բաները չեն: Միջազգային քաղաքական շարաբերութեանց մէջ իւրաքանչիւր պետութեան նշանակութիւնը որոշւում է նրա ուժով, սակայն դրանից չի կարելի հետևեցնել, թէ ամեն անգամ ուժեղի իրաւունքը ճանաչւում է բունի դործողութեամբ: Նոյնն է նաև միջգոտակարգային շարաբերութեանց մէջ: Իւրաքանչիւր տւեալ դասակարգի նշանակութիւնը նրա ուժով է որոշւում, սակայն այդ ուժը ճանաչել տալու համար բունութիւնը միշտ էլ կարևոր չի լինում: Բունութեան գերը երբեմն լայն է լինում, երբեմն նեղ, նայած թէ տւեալ երկիրն ինչ քաղաքական կազմ ունի: Պ. Բեռնշտայնը կարծում է, թէ արդի

նիին՝ բարի է—երբ ևս եմ մէկն ու մէկից—մի բան խլում, չար է—երբ որ ինձնից են մի բան խլում: Ըստ պէտք է մեծ բարի կամք ունենալ, պ. Բեռնշտայնի պէս, պրոլետարիատի ղեկատուութեան մտքից սարսափող բուրժուազիայի ապացոյցները համոզիչ համարելու համար:

դեմոկրատական երկիրներում բանւոր դասակարգն իր նպատակին հասնելու համար բունութեան դիմելու կարիք չունի: Իսկ չափազանց լաւատես հայեացք է, որ մեր («քննադատին») ներշնչել է նրա անընդհատ հողար՝ չլինի թէ բուրժուական դեմոկրատներն անաբեկւեն: Արդի Փրանսիան դեմոկրատական սահմանադրութիւն ունի և այնու հանդերձ ոչ որ, որ այդ երկրի ներքին կեանքին ծանօթ է, չի կարող ապահովել թէ պրոլետարիատն ստիպւած չի լինի բացարձակ ուժով դիմադրել բուրժուազիայի բունութեան: Սակայն կասենք: Փրանսիայի սահմանադրութեանն ամեն մի ծանօթ մարդ կասի, որ ընտրական իրաւունքի արամարանութիւնն ինքնին այդ երկրում կարող է պրոլետարիատին տպտոմբեցնել⁸¹: Կամ թէ հիւսիսային Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներն առնենք: Իսկ դեմոկրատական երկիր է: Սակայն այդ դեմոկրատական երկրում նեղրերի ազատագրումը հնարաւոր եղաւ միմիայն քաղաքացիական կռիւի գնով ծեռք քերել և չի կարելի երաշխաւորել, որ ամերիկական պրոլետարիատը հարկադրւած չի լինի բունութեամբ հարթել դէպի տնտեսական ազատագրումը տանող ուղին:

Պ. Բեռնշտայնի կարծիքով սոցիալ-դեմոկրատիայի դործնական անելիքն սպառնում է այնպիսի հանգամանքներ ու պարագաներ ստեղծելով, որոնք հնարաւոր և անհրաժեշտ դարձնէին առանց ջլազար

⁸¹) Համեմատիր՝ J. Jaures. Le Socialisme français „Cosmopolis“-ում, Janvier 1898, pp. 119—121.

ցնցումների արդի հասարակարդի բարձրագույնին անցնելը⁸²: Նրա այդ խօսքերը մասամբ նշմարիա են: Սոցիալ գեմոկրատիան իրօք շահագրգռված է, որ բարձրագույն հասարակարդի անցումն առանց ցնցումների կատարել: Սակայն մի թէ դա կնշանակի թէ նա պիտի պրոլետարիատի գիկտատուրայից հրաժարւի: Բնաւ: Եւրոպա-Ամերիկա-Եասպոնական գաշնակից զօրքերը Պեկին ուղեորւելով վերին աստիճանի շահագրգռված էին, որ չինական մայրաքաղաքի դրաւումն առանց արիւնհեղութեան կատարել, այնուհանդերձ նրանք և ոչ մի վայրկեան չէին հրաժարւում քաղաքը զրաւելու մտքից: Ոչ մի նպատակ չի կարող փոխւել նրանից, որ մարդիկ ձգտեն հասնել նրան նւաղագույն ջանքերով: Սակայն երբ որ մարդս որոշում է աւելայ նպատակին, ինչ էլ լինի, հասնի, միջոցների բնարութիւնն այլևս նրանից չի կախւած լինում, այլ հանդամանքներից: Տէնց այն պատճառով, որ սոցիալ-գեմոկրատիան չի կարող նախատեսնել այն բոլոր հանգամանքները, որոնց մէջ բանւոր դասակարգն ստիպւած կլինի իր տիրապետութիւնը⁸³ նւանելու, նա սկզբունքօրէն չի կարող հրաժարւել զօրծողութեան բռնի միջոցներից: Նա պիտի հին, փորձւած կանոնը մտքումը պահի՝ խաղաղութիւն ևս կամենում — պատերազմի պատրաստութիւն աւս:

⁸²) Նոյն տեղ՝ էջ 185:

⁸³) Մենք արդէն վերն ասացինք, թէ այդ տիրապետութիւնը պրոլետարիատի ինչին է պէտք:

Գուցէ մեղ ասեն թէ Էնգելսն իր կեանքի վերջերում բոլոր երկիրների սոցիալիստներին շարունակ ինքն էր խորհուրդ տալիս, որ բռնի գործողութիւններից խուսափեն և օրինական միջոցներով մղուող խաղաղ պայքարի հողի վրայ կանգնած մնան⁸⁴: Ահա թէ դրան մենք ինչ կասենք:

Էնգելսը երեք նկատառումների հիման վրայ է իր այդ խորհուրդը տւել՝ 1) մէկ որ սոցիալիստական չեղափոխութիւնը ենթադրում է բանւոր մասսայի գիտակցութեան բարձր զարգացումը, մի բան, որ ժամանակ է պահանջում,⁸⁵ 2) ապա՝ որ գերման պահպանողականներն ամեն կերպ աշխատում են գերման սոցիալ-գեմոկրատիան հրել գէպի ապստամբութիւն այն յուսով, որ կջախջախեն և զրանով վերջ կղնեն նրա անընդհատ աշողութեանց,⁸⁶ 3) վերջապէս, որ զօրքի արդի զինման եղանակի շնորհիւ ամեն մի փոփոյային ապստամբութիւն անյուսալի բան է:⁸⁷

Այդ նկատառումներից առաջին երկուսը ոչ մի «ուղղման» և մեկնարանութեան կարիք չունեն: Նրանք այնքան պարզ են արտայայտւած և այնքան

⁸⁴) Տես՝ Ֆրանսիայի 1846—50 թթ. դասակարգային պայքարի մասին Մարքսի գրքի նրա առաջաբանը (նիշւած է՝ 1895 թ., մարտ):

⁸⁵) „Die Zeit der Ueberrumpelungen, der von Kleinen bewussten Minoritäten an der Spitze bewusstloser Massen durchgeführten Revolutionen ist vorbei. Wo es sich um eine vollständige Umgestaltung der gesellschaftlichen Organisation handelt, da müssen die Massen selbst dabei sein, selbst schon begriffen haben, worum sich handelt, für was sie eintreten sollen... Damit aber die Massen verstehen, was zu thun ist, dazu bedarf es langer, ausdauernder Arbeit“ etc. Die Klassenkämpfe in Frankreich. Vorwort, s. 16.

⁸⁶) Ibid., S. 17.

⁸⁷) Ibid., SS. 14—15.

ակներև արդարացի են, որ նրանց դէմ ոչ Մարքսի և Էնգելսի ուսմունքն իսկապէս քննադատելու ունակ մարդիկ կառարկեն, ոչ էլ անգամ նրանք, որ պիտանի են լոկ քննադատութեան նիշի ներքոյ փայլելու համար: Սակայն այդ երկու նկատառումները ոչ թէ առհասարակ բռնի գործողութիւններն են դատապարտում, այլ վազաժամ բռնի գործողութիւններն, ուստի և ոչ մի առնչութիւն չունեն quand même խաղաղ զարգացման կողմակիցների ապացոյցների հետ:

Գալով երրորդ նկատառումին, եթէ ուշի ուշով վերլուծելու լինենք նրա իմաստն, այն չի դուրս գայ, ինչ որ ներկայանում է առաջին հայեացքից:

Եթէ մենք Էնգելսի հռչակաւոր խօսքերը «Կոմունիստական Կուսակցութեան Մանիֆեստը» եզրափակող տողերի հետ համադրելու լինենք, կտեսնենք, որ Էնգելսն իր կեանքի վերջերին պրոլետարիատի ազատագրական պայքարում սպասելիք բացարձակ ապստամբութեանց դերի մասին իր հայեացքը նկատելի փոխել է:

Մինչդեռ «Մանիֆեստը» լոյս բնծայելու պահուն նա և Մարքսը բացարձակ ապստամբութիւնը բանւոր դասակարգի յաղթանակի անխուսափելի պայմանն էին համարում, իր կեանքի վերջերում Էնգելսն ընդունեց, որ որոշ պայմաններում օրինական ճանապարհն էլ է կարող դէպի յաղթանակ տանել, իսկ ապստամբութեան վրայ սկսեց նայել իրրև գործողութեան անպիսի եղանակի, որ ռազմական գործի արդի տեսնիկական պայմաններում սոցիալիստներին ոչ թէ

յաղթանակ, այլ չարաչար պարտութիւն է խոստանում և այսուհետև շարունակ պիտի պարտութիւն խոստանայ, մինչև որ զօրքը սոցիալիստական ոգով չտողորւի:

Էնգելսի այս նոր հայեացքը, հասկանալի բան է, արժանի է կատարեալ ուշադրութեան և յարգանքի, սակայն նա բնաւ չի հակասում բանւոր դասակարգի յեղափոխական պայքարի ընթացքում հնարաւոր բռնի գործողութեանց նշանակութեան մասին վերը մեր ասածներին: Նա միայն պարզում է այն պայմանները, որ անհրաժեշտ են նման գործողութեանց աջողութեան համար:

Պիտի աւելացնենք, որ այլ բան է տւեալ դասակարգի զիկտատուրան, այլ բան այդ դասակարգի ձեռք առած բռնի գործողութիւնները զիկտատուրայի ձրդտելու միջոցին: Ռէստաւրացիայի ժամանակ Գիզօն և նրա համախոհները չափազանց եռանդով և կատարելապէս զիտակցօրէն ձրդտում էին «միջին դասակարգի» զիկտատուրան հաստատելու, սակայն նրանցից ոչ ոք առհասարակ բռնի գործողութեանց և մասնաւորապէս փողոցային ապստամբութեան մասին չէր էլ մտածում: Անշուշտ, Գիզօն նման ապստամբութեան ամեն մի ծրագիր խսաիւ կդատապարտէր: Եւ այդ չէր խանգարում նրան չեղափոխական լինել, որովհետև նա անընդհատ (միջին դասակարգի) մարդկանց մտքում զարգացրել է այն զիտակցութիւնը, որ նրանց շահերը հակադիր են ազնւականների շահերին և անգաղար ապացուցել, որ միջին դասակարգի և ազնւականութեան հաշտութեան միտքը— վնասակար ցնդաբանութիւն է: Միանգամայն նման յեղափոխականներ են Մարքսն ու Էն-

դէլսը— «Կոմմունիստական Կուսակցութեան Մանիֆէստի» մէջ և միանգամայն նման լեզուփոխականներ էլ մնացին մինչև իրենց վերջին շունչը, միայն նրանք այլ դասակարգի շահերի հայեացակէտի վրայ են կանգնած եղել: Այդ կողմից նրանց հայեացքները մաղաչափ անդամ չփոխւեցին, չնայած «քննադատների» հաւաստիացումներին, որոնք բոլորն էլ, ըստ Մարքսի ասութեան՝ ամբողջապէս բաղկացած են «մէկ կողմից» և «միւս կողմից»-ից: Նրանք շատ են ուղղում ազատել պրոլետարիատը, միայն թէ բուրժուազիային դրանով անհնութիւն չպատճառեն: Նրանց մասին է ասւած Նիցշէի խօսքը՝ «Selig sind diese Schläfrigen, denn sie sollen bald einnicken». (երանի՛ այդ նիրհողներին, որովհետև շուտով խոր քնի մէջ պիտի սուղւեն նրանք: Պ. Մ.):

Ահաւասիկ այն ամենը, ինչ որ մենք ցանկանում էինք ասել «Մանիֆէստի» հիմնական մտքի և նրանից անմիջապէս բղխող հետևանքների մասին: Մանիֆէստի առանձին դրութիւններն, ինչպէս ասացինք, քննութեան կտունենք «Քննադատութիւն մեր քննադատների» բրոշուրի մէջ: Այնտեղ մենք կտեսնենք՝ արդեօք Մարքսն ու Էնգելսն արդարացի էին, և եթէ այո, ինչ չափով էին արդարացի նրանք, երբ որ ասում էին թէ բուրժուական հասարակութեան արտադիր ուժերը, նրա արտադրական յարաբերութիւններից լուելի են անել և թէ արտադիր ուժերի և արտադրական յարաբերութեանց այդ հակասութիւնն—արդի բանուոր դասակարգի լեզուփոխական շարժման խորունկ սոցիալական հիմքն է հանդիսանում:

Գ. ՊԼԵՆԱՆՈՎ

Ժընև, օգոստոս 1900 թ.

II.

Շուտով վաթսուն տարին կրանայ, ինչ յորինւել է «Կոմմունիստական Մանիֆէստը», արտադրական մի եղանակի դոյութեան վաթսուն տարին, որ աւելի քան բոլոր նախընթացները հնի անընդհատ լեզաշրջման, նորի անդադար և յար տենչի մէջ է կայանում: Ոչ միայն Եւրոպայի, այլ ողջ երկրազնդի քաղաքական և սոցիալական լիակատար լեզաշրջման վաթսուն տարին է լրանալու: Այդ վեց տասնամեակը չէր կարող նաև «Կոմմունիստական Մանիֆէստի» համար անհետ անցնել: Ինչ չափով նա ուղիղ է բմբուներ իր ժամանակը և համապատասխանել նրան, այն չափով էլ տեղտեղ պիտի հնանար նա և այդպիսով, պատմական մի փաստաթուղթ դառնար, որ վիպութիւն տալով իր ժամանակի մասին, ներկայիս համար որոշող լինել այլևս չի կարող:

Սակայն լաւ նկատենք՝ սա նիշտ է լուի մի քանի կէտերի նկատմամբ, այն կէտերի, որոնց մէջ գործնական քաղաքագէտը դիմում է իր ժամանակակիցներին: Չկայ աւելի մեծ մոլորութիւն քան ամբողջ «Կոմմունիստական Մանիֆէստի» վրայ պատմական փաստաթղթի դրօշմ դնելը: Ընդհակառակը: Այն հիմունքները, որ նա դարդացնում է, մեթոդները, որ նա առաջադրում է, արդի արտադրական եղանակի բնորոշումը, որ սակաւ գծերով տալիս է նա, այսօր աւելի քան երբ և ից է պահպանում

են իրենց արժեքը: «Կոմմունիստական Մանիֆեստի» չօրինակելուց չետոյ անցած ժամանակաշրջանի փաստացի ողջ զարգացումը, ինչպէս և տեսական բոլոր հետադասութիւնները շարունակ եկել են նրա հիմնական գրութիւնները հաստատելու: Աւելի քան երբ և իցէ այսօր նանաչոււմ է այն գրութիւնը, որ բոլոր (քաղաքակիրթ) հասարակութեանց պատմութիւնը—ցարդ դասակարգային պայքար է եղել, երբէք այսօրւայ պէս պարզ չի եղել, որ մեր ժամանակի մեծ մղիչ ուժը—դասակարգային պայքարն է բուրժուազիայի և պրոլետարիատի միջև:

Սակայն պրոլետարն էլ, բուրժուան էլ այսօր նոյնը չեն, ինչ վեց տասնամեակ առաջ են եղել: Թէև «Մանիֆեստն» այնչափ նեղ շրջանակում այնքան սուր ու ստույգ է նկարել այդ երկու դասակարգը, որ այդ պատկերն այսօր էլ ամենապայծառն ու խորն է, այնու հանդերձ նրա որոշ կէտերն այլևս չեն համապատասխանում իրականութեանը:

«Կոմմունիստական Մանիֆեստի» լոյս տեսած պահուն պրոլետարիատի ամենացայտուն բնոյթադիւր—նրա անկումն էր, նրա աշխատավարձի էջը, նրա աշխատածամի երկարացումը, նրա ֆիզիկական, յանախ նաև բարոյական և մտաւոր ալլասերումը, կարճ նրա թշուառութիւնը:

Երեք խոշոր դասակարգերից, որոնցից բաղկացած է եղել ժողովրդի զանգւածը, — զիւղացիներ, քաղքենիներ և վարձու բանւորներ—բոլոր կողմերով ամե-

նախոնարհը—վերջինս է եղել: Աղքատ, ճնշւած, անօդ —թէ թուով, թէ անտեսական նշանակութեամբ (ամենուրեք, բացի Անգլիայից) երկու այլ դասակարգից ետ ընկած—նա չշահագրգուած գիտողների մեծամասնութեան աչքում լոկ ցաւակցութեան առարկայ է եղել: Պէտք էր Մարքսի և Էնգելսի անտեսական և պատմական ողջ գիտութիւնը, նրանց մտքի ամբողջ թափը, որպէսզի պրոլետարիատի դասակարգային պայքարը չայանազորձէր իբրև գալիք տասնամեակների զարգացման ամենագորեղ մղիչ ուժ այնպիսի մի ժամանակ, երբ մեծ ուստոպիստների հետևողները պրոլետարիատն անցօր զանգւած էին համարում, որին լոկ աւելի բարձր դասակարգերն են կարող օգնութեան դալ, և չեղափոխականներն ամեն ինչ «ժողովրդից» էին սպասում, այսինքն՝ էապէս քաղքենիներից և զիւղացիներից, որոնց լոկ կցորդ էր հանդիսանում վարձու բանւորը և կախւած նրանցից՝ հողեպէս, սոցիալօրէն, չանախ նաև տնտեսապէս:

Այսօր պրոլետարիատի գրութիւնը միանգամայն այլ է: Ընչա է, նա այսօր էլ է ենթարկւած կապիտալի նոյն ստորացուցիչ ազդեցութեանը, ինչպէս վախճուն տարի առաջ: Ընչա է, այսօր էլ է կապիտալը ձգտում կրճատել աշխատավարձը, երկարացնել աշխատածամը, բանւորներին—մեքենաներով, բանւոր աղամարդկանց—կանանցով ու երեխաներով փոխարինել և այդպիսով տանել պրոլետարիատը դէպի անկում: Սակայն աւելի և աւելի է զօրեղանում

«ընդվզումը յարանուն բանւոր դասակարգի, որին հէնց արտադրութեան կապիտալիստական եղանակի կազմակերպութիւնն ինքնին կրթում, համախմբում ու կազմակերպում է» (Մարքսի «Կապիտալ»-ից): Աւելի և աւելի է աճում պրոլետարիատի ընդգլխմադիր ոյժը, նրա խաւերը, մէկը միւսի ետեւից, սովորում են, թէ ինչպէս պիտի կապիտալի ստորացուցիչ ազդեցութիւնը չաղթահարել:

Միանգամայն այլ է մանր-քաղքենիների և մանր-զիւղացիների բանը: Մինչդեռ տասնեակ տարիների ընթացքում պրոլետարիատի աճող բազմութիւնը քանի զնում կրճատում է իր աշխատաժամը և բարձրացնում աշխատավարձը—արհեստաւորների և զիւղացիների աշխատաժամը դարձեալ նոյնն է մնում, հասնում Ֆիդիկական աշխատունակութեան սահմանին, երբ աշխատանքի լարումը շարունակ աճում է: Եւ արհեստաւորների, մանրալանաւորների և մանր-զիւղացիների ապրուստի միջոցը քանի զնում աւելի է մօտենում զոյութիւն պահպանելու մինիմումին (Existenzminimum): Միւս կողմից, մինչդեռ խոշոր ինդուստրիի մէջ բանւոր դասակարգը ձգտում է կանանց ու մանուկների աշխատանքն աւելի և աւելի նեղ շրջանակների մէջ դնել, աւելի և աւելի մեծ պաշտպանութիւն ցոյց տալ—արհեստաւորներն ու զիւղացիները հարկադրւած են աւելի և աւելի շահագործել իրենց հարազատ, ինչպէս և օտար, կանանց ու մանուկներին:

Այս անտեսական փոփոխութեան հետ ձեռք ձեռքի տւած մտաւոր և քաղաքական փոփոխութիւն է տեղի ունեցել: Տարիւր տարի առաջ քաղքենին դերազանցում էր ժողովրդական դանդաժի բոլոր այլ դասակարգերն իր մտաւորով, ինքնախտահութեամբ, խիղախութեամբ: Այսօր նա սահմանափակութեան, սարկահողութեան և թուլամորթութեան տիպարն է դառել, մինչդեռ պրոլետարիատն ուժգնօրէն զարգացնում է իր մէջ նրա նախկին առաքինութիւնները: Տարիւր, նոյն իսկ յիսուն տարի առաջ քաղքենիները տակաւին դեմոկրատական դիմադրութեան, բուրժուական արմատաւանդութեան միջուկն էին կազմում, պատերազմ չայտարարում զգեակներին, սեղաններին, դահլերին և խաղաղութիւն աւետում խրեթիթներին: Այսօր քաղքենիները եարնթաց բանակի միջուկն են կազմում, պահակ են հանդիսանում աղնւականութեան, եկեղեցու և թաղաւորի, որոնցից փրկութիւն են ակնկալում այն թշւառութիւնից, որի մէջ նեւեղ է նրանց անտեսական զարգացումը:

Գիւղացիներն էլ զբանց օրին են:

Կապիտալիստօրէն զարգացած երկիրներում (ուրեմն սա Ռուսաստանի մասին չի աւտած) մի հատիկ դասակարգ կայ, որ բոլոր ուժով սոցիալական առաջադիմութեան համար է ջանում—դա պրոլետարիատն է:

Տասարակական զարգացման բախտից այս բոլոր փոփոխումներին նաև ուժերի յարաբերութեան կա-

տարեալ փոփոխում է ուղեկցում: Այն պահուն, երբ «Կոմմունիստական Մանիֆեստն» է յօրինուել, ազգաբնակիւթեան խոշոր մեծամասնութիւնը (Պրանսիայում և Գերմանիայում մինչև 70, 80 տոկոսը) տակաւին զիւղօրալքում էր սպրում: Իսկ քաղաքներում քաղքենիներն էին գերակշռում: Այսօր Եւրոպայի բոլոր ինդուստրիաբար զարգացած պետութեանց մէջ մեծամասնութիւնը—քաղաքի սպառնակութիւնն է կազմում և քաղաքներում—պրոլետարիատն է գերակշռում: Սակայն նրա անտեսական նշանակութիւնն աւելի է անել քան նրա մասն ազգաբնակիւթեան ընդհանուր քանակի մէջ: Հարիւր տարի առաջ կապիտալիստական ինդուստրիան, մանաւանդ եւրոպական ցամաքում, նախադասօրէն փարթամութեան էր ծառայում—մետաքսի կտորներ, գորգեր, հաղնապակի, թուղթ և այլ առարկաներ արտադրում: Դեռ ևս վաթսուն տարի առաջ անտեսական կեանքի հիմքը—գլխաւորապէս արհեստն ու զիւղատնտեսութիւնն էր: Այսօր մի երկրի անտեսական նշանակութիւնն ու հարստութիւնը նախ և առաջ կախում է նրա կապիտալիստական խոշոր ինդուստրիայի, որ ոչ թէ փարթամութեան է ծառայում, այլ մասսայական սպառման և ամենաանհրաժեշտ իրեզկներ է արտադրում: Արդի պետութիւնը կարող է առանց զիւղացիների և արհեստաւորների զոյուլթիւն ունենալ, ինչպէս ցոյց է տալիս Անգլիայի օրինակը: Սակայն առանց խոշոր ինդուստրիի և նրան համապատասխան հաւորգակցութեան

միջոցների զոյուլթիւն ունենալ չի կարող: Խոշոր ինդուստրիի և մասսայական արանսպորտի (փոխադրութեան միջոցների) հետ անում է նաև պրոլետարիատը: Սոսկ իր թւով արդէն նա ժողովրդի ամենազօրեղ դասակարգն է դառնում: Գերման ինդուստրիի մէջ 1895 թւականին արդիւնադործողների երեք քառօրգը—75 տոկոսը—վարձու բանւորներն են եղել, մինչդեռ 1882-ին—լոկ 66 տոկոսը, երկու երրօրգականը:

Այսօր նրանցից է կախում երկրի ողջ անտեսական կեանքը: Իսկ նրանց շարքերում, ինչպէս մենք տեսանք, անում է այնպիսիների թիւը, որոնց կեանքի և աշխատանքի պայմաններն աւելի նպաստաւոր են, քան մանր-արհեստաւորներինը, վանառականներինն ու զիւղացիներինը:

Ընչպզուրկ բանւորների խաւերից շատերի կացութիւնն այսօր աւելի բարենպաստ է, քան սեփականատէր, այսինքն արտադրական միջոցների տէր մշակների լայն շրջանների դրութիւնը: Ուստի այսօր մարդ չի կարող «Կոմմունիստական Մանիֆեստի» հետ ասել՝ «բանւորը — մուրացկան է դառնում, քանի՞ դնում, նա իր դասակարգի զոյուլթեան պայմանների մակարդակից աւելի խորն ու խորն է իջնում»:

Այսպիսով պրոլետարիատի վիճակն այսօր միանգամայն այլ է, քան սրանից վաթսուն տարի առաջ: Սակայն իհարկէ մարդու գլխում իրերը վերին աստիճանի ինքնօրինակ սիտի անդրադառնան, որպէսզի կարողանայ հաւատալ, թէ այս փոփոխութեանց շնոր-

հիւ պրոլետարիատի ներհակութիւնը կապիտալի նկատմամբ մեղմացել է: Ընդհակառակը: Ընդհանուր առմամբ պրոլետարիատն այսօր աւելի մեծ չափով է հուլտուրական բարիքներ վայելում քան նախընթաց դարերում, անդամ տասնամեակներում: Նրա համար անհետեանք չի անցել կապիտալիզմի շնորհիւ ազատագրւած արտադիր ուժերի հսկայական աճումը:

Միւս կողմից կարելի է խօսել բազմաթիւ պրոլետար խաւերի դրութեան բարելաւման մասին, եթէ քաղքենիների և դիւզացիութեան վիճակի հետ համեմատելու լինենք: Սակայն պրոլետարիատի դրութիւնը նրան հարստահարող կապիտալիստ դասակարգի համեմատութեամբ վնասկան և արագ կերպով դէպի վատն է դնում: Աշխատանքի արտադրականութիւնը կապիտալի տիրապետութեան ներքոյ չափից դուրս աճել է, հասարակական հարստութիւնը հսկայական չափերի հասել, իսկ պրոլետարիատի ստացածը—ծայր աստիճան սուղ է այն առատութեան համեմատութեամբ, որ կապիտալիստ դասակարգին է հասնում: Կապիտալիստ դասակարգի կենսական սրայմանների համեմատութեամբ և կապիտալի ուժնացման հետ պրոլետարիատի դրութիւնը դէպի վատն է դնում, նրա բաժինն էր աշխատանքի արդիւնքից զնալով պակասում և նրա շահագործումն աւելանում: Ճակատակ այդ ամենին նրա արած ամեն մի քայլը դէպի առաջ տեղի է ունեցել շնորհիւ շարունակ ընդդէմ կապիտալի նրա վարած պայքարի և միմիայն անընդհատ պայքարի միջոցով է, որ

նա կարող է այդ ամենը պահպանել: Այսպիսով ոչ միայն նրա անկումը, այլև նրա բարձրանալը—ոչ միայն նրա պարտութիւնները, այլև յաղթանակներն—աղբիւր են դառնում նրա մշտական և յարանուն դառնութեան ընդդէմ թշնամի դասակարգի: Պայքարի ծեւերը փոխւում են, քանի դնում աւելի վնասում—վայրագ յուսահատութեան հատ-հատ գործողութիւնները խոշոր կազմակերպութեան ծրագրւած գործողութեանց են վերածւում—ներհակութիւնը մնում է, սրւում, սաստկանում:

Սակայն, պրոլետարիատի պէս, վերջին վաթսուներեւ տարւայ ընթացքում, ինդուստրիական բուրժուազիան էլ է փոխւել: «Կոմմունիստական Մանիֆեստի» հրապարակ գալու պահուն նա նոր էր վերացրել իր տիրապետութեան վերջին խոչընդոտն Անդրիայում—հացահատիկի մաքսը—իսկ և բուրձական ցամաքում նա քաղաքական իշխանութիւնն իր նպատակներին ծառայեցնելու համար տակաւին յեղափոխութիւն կատարելու անհրաժեշտութեան առջև էր կանգնած:

Նա դէմ առ դէմ այն ուժերի առջև էր կանգնած, որ ծայր աստիճան ակնբախ ենշում էին ժողովրդի խոշոր զանգւածը—տերտերների, աղնականութեան, միսպետութեան և խոշոր փողատերերի դէմ: Նա տակաւին քաղաքական վսեմ նպատակներով, իդէալներով էր առգորւած, որ բարոյական իդէալիզմի լուսապսակով էր պարուրում նրան: Նա դեռ ևս հաւատում էր, որ ընդհանուր բարեկեցութեանը լուսապսականութեան մնացորդներն են խանդարում,

որոնց վերացումը հանուր երջանկութեան դարաշրջանը պիտի բանայ:

1848 թվականի յեղափոխութիւնը հիասթափութիւն առաջ բերեց, դրսևորեց գոսակարդերի արդի ներհակութիւնը: Ինչպէս մենք տեսանք, անտեսական զարգացումն այդ ներհակութիւնը զնալով աւելի էր խորացնում և դրա շնորհիւ ինդուստրիական բուրժուազիան իր կողմնակիցների հետ զեմոկրատիայի բանակից ետադիմականների զիրկն էր մղում: Եւրոպայում նա ոչ մի տեղ ինքնակալութեան չհասաւ: Առաջներում նա քաղքենիների և պրոլետարիատի հետ էր փորձում իշխանութիւն նւանել, ներկայումս նա ձգտում է պահպանել այդ իշխանութիւնն այն ուժերի միջոցով, որոնց դէմ նա ըմբոստացրել էր զեմոկրատիային: Պէտք է աւելացնենք, որ ինդուստրին իր ակցիոներական էութեամբ զնալով աւելի և աւելի է ենթարկւում բարձր փողատերերի իշխանութեանը, որ վաղուց հետէ հակազեմոկրատիկ պետական միահեծան իշխանութեան պաշտպան էին դառել:

«Կոմմունիստական Մանիֆեստը» տակաւին կարող էր յայտարարել՝

— «Գերմանիայում Կոմմունիստական կուսակցութիւնն, այն չափով, ինչ չափով բուրժուազիան չեղափոխական է, բուրժուազիայի հետ միասին պայքար է մղում ընդդէմ միահեծան միապետութեան, աւատական հողատիրութեան և մանր քաղքենիների»:

Այսօր յեղափոխական բուրժուազիայի մասին և ոչ մի տեղ խօսք չի նկատուի չի կարող, բացառութեամբ թերևս Ռուսաստանի:

Ոչ միայն բուրժուազիան և պրոլետարիատն են այսօր որոշ չափով ուրիշ կերպարանք ընդունել, քան «Կոմմունիստական Մանիֆեստի» ժամանակ, զարգացման ընթացքն էլ լիովին այնպէս չզնայ, ինչպէս «Մանիֆեստն» էր սպասում: Իհարկէ անտեսական զարգացման հիմնական ընթացքն այն ուղիով չզնայ, որ այնքան սուր կերպով գծել էր «Մանիֆեստը»: «Մանիֆեստի» խօսքն այդ մասին այսօր էլ օրինակելի է: Սակայն քաղաքական զարգացումն այլ եղանակով ընթացաւ, քան այն պահուն կարելի էր նախատեսել:

Մարքսն ու Էնգելսը շատ լաւ դիտակցում էին, որ բանւոր դասակարգն, իր այն պահու դրութեամբ, մանաւանդ Գերմանիայում, անընդունակ էր նւանել և ձեռքին պահել քաղաքական իշխանութիւնը: Սակայն նրանք սպասում էին թէ զայիք բուրժուական յեղափոխութիւնը, որ նախ և առաջ Գերմանիայում պիտի բռնկի, նման ընթացք է ունենալու, ինչ որ տասնեօթերորդ դարի անդլիական և տասնութերորդ դարի Փրանսիական յեղափոխութիւնները: Այսինքն՝ սկզբում չեղափոխական բուրժուազիան կապտամբի միահեծանութեան և աւատականութեան դէմ, ապա՝ շարժման ընթացքում, պրոլետար տարրը զնալով աւելի պիտի դիտակցի իր և բուրժուազիայի միջև եղած ներհակութիւնը: Այդ հան-

գամանքը զնախով պիտի զարգանայ, պիտի զօրեղացնի յեղափոխութիւնը, պրոլետարիատի ազդեցութիւնը և ինքը պրոլետարիատն արագ-արագ պիտի ամբանայ և հասունանայ: Որովհետև յեղափոխութեան ընթացքում իւրաքանչիւր հասարակական զարգացում ծայր աստիճան արագ է ընթանում, որոշ դասակարգեր մի հինգ տարւայ ընթացքում հեշտութեամբ այնքան են առաջադիմում, որ այլ պարագաներում ամբողջ դար կպահանջէր: Այսպիսով բուրժուական յեղափոխութեանն անմիջապէս պրոլետարականն է յաջորդելու: Պրոլետարիատի քաղաքական իշխանութիւն նւանելը, մի հարւածի հետեանք չի լինելու, այլ տարիների, թերևս տասնեակ տարիների, յեղափոխական պայքարի արդիւնք:

«Կոմմունիստական Մանիֆեստն» այդ մասին ասում է՝—(Կոմմունիստներն ուշի ուշով հեռուում են Գերմանիայի դէպքերին, որովհետև Գերմանիան բուրժուական յեղափոխութեան նախօրեակին է կանգնած, և որովհետև այդ յեղաշրջումն այնտեղ պիտի կատարւի ևրոպական քաղաքակրթութեան աւելի հասուն պայմաններում առհասարակ և աւելի զարգացած պրոլետարիատի ձեռքով քան 17 դարում—Անգլիայում և 18-ում—Փրանսիայում, և հետևաբար գերման-բուրժուական յեղափոխութիւնը կարող է պրոլետար յեղափոխութեան անմիջական նախերգանքը հանդիսանալ):

Այս սպասումն, ինչպէս մենք ամենքս այսօր գիտենք, չկատարւեց և հէնց այն պատճառով, որ

1848 թւականի յեղաշրջումը «ևրոպական քաղաքակրթութեան աւելի առաջաւոր պայմաններում» տեղի ունեցաւ, քան 1640 և 1789 թւականներին սկսւած յեղափոխութիւնները:

Անգլիական և Փրանսիական յեղափոխութեանց ընթացքում պրոլետար և քաղքենի կիսապրոլետար տարրերին առաջ քաշողն ու քաղաքական իշխանութիւնը ժամանակաւորապէս նրանց ձեռքը տուողը պատերազմն էր, կեանքի և մահու պատերազմը, որ ստիպւած էր վարել յեղափոխութիւնը: Այդ պատերազմի ընթացքում յեղափոխութիւնն ամբաստանեց շնորհիւ պրոլետարիատին յատուկ վճռական վերաբերմունքի թէ իր կեանքի, թէ սեփականատէրերի դոլքի նկատմամբ: Անգլիայում—դա պարլամենտի բաղմամեայ պատերազմն էր Կարլոս I-ի ազնւականներից կաղմած զօրքի դէմ, Փրանսիայում—նմանապէս բաղմամեայ պատերազմ՝ միապետական Եւրոպայի դաշնակցութեան դէմ:

1848 թւականի յեղափոխութիւնից պատերազմ չբռնկեց: Կառավարութիւններն երկարատե քաղաքացիական կռից չէր, որ տապալոււմ էին: Միօրեայ բարրիկադային պայքարը բաւական էր Փարիզում, Վիենայում, Բեռլինում նրանց խորտակելու համար: Ոչ մի դրսի ոյժ չգտնւեց, որ նրան պատերազմ յայտարարէր: Աբսոլյուտական Ռուսաստանը պահ մի ծայն-ծպտուն չէր հանում:

Եթէ յեղափոխութեան աւառ-արտոյւտական հակառակորդները 1848 թւականին շատ աւելի թող կէն, քան տասնութ և տասնեօթերորդ դարերում, պրոլետարիատը շատ աւելի զօրեղ էր: Փարիզում, փետրւարեան օրերին նա սկզբից և եթ զերիշխող դիրքը դրաւեց:

Փոխանակ միապետութեան և արհեստանութեան դէմ կենաց և մահու պատերազմ ընծեռնելու, մի բան, որ բուրժուազիան կարող էր զլուխ բերել միայն կամայ թէ ախմայ պրոլետարիատը պայքարի կոչելով և զինելով, և դրա շնորհիւ վերջի վերջոյ հարկադրաբար նրա ազդեցութեանը ենթարկելով՝ բուրժուազիան այս անգամ հէնց պրոլետարիատի դէմ կենաց և մահու պայքարի մէջ մտաւ, նորակործան պետական իշխանութիւնն ու նրա զօրքն օղնութեան կանչեց, որպէս զի վերջի վերջոյ վերստին սրա լծի տակն ընկնի:

Յունիսեան նահատամարտը 1848 թւականի յեղափոխութեան կործանումն էր, որ նոր դարաշրջան աւեաեց: Այդ օրերից վեր բուրժուազիան վերջնականօրէն դադարեց յեղափոխական դասակարգ լինելուց: Իրանով փակոււմ է բուրժուական յեղափոխութեանց ժամանակաշրջանն—առնւազն Արևմտեան Եւրոպայում: Թէ որ չափով է ասածներս Ռուսաստանին վերաբերոււմ, որտեղ զիւղացիութիւնն ու մտաւորականութիւնը միանգամայն այլ դեր են խաղում, քան արդի Արևմտեան Եւրոպայում, ես այստեղ քննութեան առնել չեմ ուզում:

1848 թւականի յունիսից Արևմտեան Եւրոպայում անհնարին դառաւ բուրժուական յեղափոխութիւնը, որ կարող լինէր պրոլետարականի նախերգանքը հանգիստանալ: Գալիք յեղափոխութիւնն այստեղ կարող է օոսկ պրոլետարական լինել:

Անգամ Ռուսաստանում յեղափոխութեան նախածեռնութիւնը կարող է լոկ ինդուստրիական պրոլետարիատից բղխել, նոյն իսկ եթէ այդ յեղափոխութիւնը գէպի պրոլետարիատի միանեծանութիւնը տանելու չլինի:

Այսու հանդերձ՝ թանկորակ շարժման դերն էլ այսօր բոլորովին այլ է, քան «Կոմմունիստական Մանիֆեստի» ծագման պահուն:

Այսօր այլևս չի կարելի սպասել, որ բուրժուական յեղափոխութիւնը կամրայնդի բանւոր դասակարգը, նրան այն բարձրութեան կհասցնի, որ հնարաւորութիւն կտայ նրան ձեռք բերել և ձեռքին պահել քաղաքական իշխանութիւնը ե որ բուրժուական յեղափոխութիւնը յարատեւելով (պերմանենտ դառնալով), դուրս կգայ իր շրջանակից և կծաւալի իրը պրոլետարական յեղափոխութիւն: Յեղափոխութիւնից դուրս և դրանից առաջ պիտի ձեռք բերի պրոլետարիատն այդ հասարակութիւնն ու զօրութիւնը: Նախ քան յեղափոխութիւնն առհասարակ հնարաւոր դառնայ՝ պէտք է, որ պրոլետարիատը մինչև որոշ մակարդակ բարձրանայ: Բայց այդ վերելքը ոչ թէ պատերազմի այլ խաղաղութեան ուղիով պիտի տեղի ունենայ—եթէ միայն դասակարգային պայքարի

ազգմիկ և խաղաղ մեթոդների այս տարօրինակ (պարադոքսալին) հակադրութիւնը—թոյլատրելի է: Աշխատանքի օրէնսդրական պաշտպանութիւնը, պրոֆեսսիօնալ, անգամ կոոպերական կազմակերպութիւնները և ընդհանուր ընտրական իրաւունքը չիսնական թւականներից ի վեր արդէն աստիճանաբար բոլորովին այլ նշանակութիւն են ձեռք բերել, քան մինչև 1848 թւի յունիս ամիսը:

Այն, ինչ վաթսուէն տարի առաջ խոր խաւարով էր պատած, այսօր լոյսի պէս պարզ է: Դրանից է, որ քանի մի կարճատես խլուրդներ, որ, անծրեւպին ճիճունների ետևից ընկած, շանասիրութեամբ հող են փորփորում—կարծում են, թէ իրենց հեռատես ուսուր հայեացքով «Կոմմունիստական Մանիֆեստի» վարպետների առաջը կտրել-անցել են և նոյն իսկ նրանց «մտաւոր թերիներին» վեհանձն ցաւակցութեամբ են վերաբերում: Փաստը սակայն այն է՝ որ սոցալիստներից ու չեղափոխականներից և ոչ որ իրերի նոր դասաւորութիւնն ու նրանցից բղխող հետևանքները Մարքսից և Էնգելսից առաջ չի ըմբռներ:

Առաջինը նրանք էին, որ ընդունեցին, թէ յեղափոխութեանց պարաչըսնն, առնւազն մի առժամանակ, փակւած է: Ապա «Ինտերնացիօնալն» էր, որ եւրոպական ցամաքում նախ և առաջ պրոֆեսսիօնալ կազմակերպութեանց սիստեմաբար դարդացումն էր իրեն նպատակը դրել: Մարքսի «Կապիտալն» աշխատանքի օրէնսդրական պաշտպանութեան առաջին աեսութիւնը աւելց իսկ յօգուտ ընդհանուր

ընտրական իրաւունքի վաթսուէական թւականներին Անգլիայում տեղի ունեցած բանւորական շարժման մէջ ուժգին թափով մասնակցութիւն ունեցաւ «Ինտերնացիօնալը»:

Իրերի նոր դասաւորութեան շնորհիւ ոչ միայն այն մեթոդները փոխւեցին, որոնց միջոցով բանւոր դասակարգը կարող է հասունանալ, այլև զարգացման տեւալը (արագութեան աստիճանը): Յեղափոխական սրտաշաւ թափի փոխարէն եկաւ խաղաղ և օրինական զարգացման ժամանակը, որ կրակոսողիներին դանդաղ, կրիալի քայլ է թւում:

Այսպիսով շատ բան այլ կերպ տեղի ունեցաւ, քան «Կոմմունիստական Մանիֆեստի» յօրինման պահուն նրա հեղինակներն էին սպասում: Սակայն առաջինը նրանք էին, որ ճանաչեցին իրերի նոր դասաւորութիւնը և հէնց այն մեթոդներով ու սկզբունքներով, որ զարգացրել էին «Մանիֆեստի» մէջ: Իրերի այն նոր դասաւորութիւնն ինքնին, թէև ոչ այն ձևով, որ նրանք էին նախատեսնում, գալիս էր այդ բոլորութեանը հաստատելու եթէ յետագայ տասնամեակների ընթացքում աշխատանքի օրէնսդրական պաշտպանութիւնն ու պրոֆեսսիօնալ կազմակերպութիւններն այնպիսի նշանակութիւն ստացան, որ անկարելի էր 1847 թւին նախատեսնել, պատճառն այն էր, որ «Կոմմունիստական Մանիֆեստի» լոյս տեսնելուց մի քանի ամիս անց՝ բուրժուադիալի և պրոլետարիատի միջև եղած դասակարգային ներհակութիւնն այնպիսի ազդեցութիւն պիտի անէր բուրժուադի-

այի վրայ, որպիսին 1848 թվականի փետրվարին ոչ
որ գուշակիլ չէր կարող, այսինքն՝ այդ ներհակու-
թեան նկարը, որ արւած է «Կոմմունիստական Մա-
նիֆեստի» մէջ, իր ժամանակին աւելի ճշգրիտ հան-
դիսացաւ, քան իրենք նկարիչներն էին ենթադրում:

Սակայն այդ կապակցութեան մասին և ոչ մի
դադափար չունեն հենց նրանք, որոնք «Մանիֆեստի»
«քննադատի» դերն են ստանձնում: Այն փաստից, որ
արագ ու սրարշաւ զարգացման տեղն—աստիճանա-
կանն ու առայժմ խաղաղն է բռնել, դասակարգային
պայքարի լեղափոխական մեթոդների տեղն—օրինականն
է զրաւելլ, նրանք հետեւեցնում են, թէ բուրժուազի-
այի և պրոլետարիատի միջև դասակարգային հակա-
գրութիւնը կամ առհասարակ դոյութիւն չունի, կամ
չարունակ նւազում է: Աղատամիտ բուրժուազիայի
և պրոլետարիատի գործակցութիւն են քարոզում
նրանք, իսկ դրանցից նրանք, որ սոցիալիստ են՝ այդ
առիթով առաջ են բերում միաժամանակ «Կոմմու-
նիստական Մանիֆեստի» այն կտորը, որտեղ աս-
ւած է՝

— «Գերժանիայում Կոմմունիստական կուսակ-
ցութիւնը բուրժուազիայի հետ միասին է պայքա-
րում այն չափով, ինչ չափով վերջինս արտոյւտ մի-
ապետութեան, աւստական հողատիրութեան և
քաղքենիութեան դէմ է ելնում»:

Սակայն մենք արդէն տեսանք, որ եթէ «Կոմ-
մունիստական Մանիֆեստի» «մոլորութեանց» մասին
կարող է խօսք լինել և եթէ քննադատելու կարիք

կայ—հէնց բուրժուազիայի քաղաքապէս լեղափոխա-
կան լինելու «դոգման» է, որ պիտի քննութեան են-
թարկել: Եթէ Արեւմտեան Եւրոպայում վերջին կէս
դարի ընթացքում լեղափոխութեան տեղն էլիզիւ-
ցիան է բռնել—դա նրանից է, որ այնտեղ այլևս լեղա-
փոխական բուրժուազիա չկայ: Բացի այդ խօսելով
լեղափոխական բուրժուազիայի հետ միասնական պայ-
քար մղելու մասին՝ Մարքսն ու Էնգելսը միանգամայն
այլ բան էին հասկանում, քան արդի սոցիալիստական
մինիստրութեան դադափարակիրները: 1850 թվի մար-
տին Կենտրոնական Կոմիտէն, Կոմմունիստների Միու-
թեանն արած իր կոչում, քննութեան է առնում Կոմ-
մունիստների վերաբերմունքը դէպի բուրժուական
զեմոկրատիան, որի մասին այն պահուն տակաւին
այն կարծիքին էին, թէ լեղափոխական նոր բռնկման
գէպքում նախ և առաջ նա պիտի պետութեան ղեկն
իր ձեռքն առնի: Այնտեղ ասւած է՝

— «Ներկայումս, երբ զեմոկրատիկ քաղքենի-
ներն ամենուրեք ենշւած են, պրոլետարիատին
ընդհանուր միաբանութիւն և հաշտութիւն են քա-
րոզում: Նրանք մեկնում են պրոլետարիատին իրենց
ձեռքը և ձգտում մի մեծ դիմադիր կուսակցութիւն
կազմել, որ իր մէջ պարունակէր բոլոր գունաւորում-
ները: Այսինքն՝ նրանք ձգտում են բանւորներին կու-
սակցական մի այնպիսի կազմակերպութեան մէջ զրա-
ւելլ, որտեղ ընդհանուր սոցիալ-զեմոկրատական Փրազը

աիրէր* և քօղարկէր այդ դեմոկրատիկ քաղքենի-
ների շահերը, իսկ պրօլետարներն իրենց պարզորոշ
պահանջները յանուն բարի խաղաղութեան առաջա-
դրել չկարողանային: Նման միաբանութիւնը կլինէր մի-
միայն յօգուտ նրանց և ամբողջապէս ի վնաս պրօլե-
տարիաւոր: Պրօլետարիատն այնչափ ջանքով ձեռք բե-
րած իր անկախ դիրքը կկորցնէր և, դահավէժ՝ վերստին
պաշտօնական-բուրժուական դեմոկրատիայի կցորդը
կդառնար: Ուստի նման միաբանութիւնը պիտի
վնասականօրէն մերժուի... Որ և է ընդհանուր հակա-
ռակորդի դէմ միասնական պայքար մղելու դէպքում
էլ առանձին միութիւն կայայցնելու կարիք չկայ:
Նման հակառակորդի դէմ անմիջական պայքար վարե-
լու վայրկեանին ինքն իրեն միութիւն կհաստատուի:
Հասկանալի բան է զա իք արիւնոտ բաղխումների պա-
հուն, ինչպէս առաջներում է եղել, բանւորները զլիսա-
ւորապէս իրենց արիութեամբ, վնասկանութեամբ և
զոհարերութեամբ է՝ որ պիտի յաղթանակի հասնեն...
Պայքարի պահուն էլ, պայքարից յետոյ էլ, բուրժու-
ական դեմոկրատների պահանջների հետ զուգրնթա-
ցաբար առիթը հանդիսայածին պէս՝ բանւորները պի-
տի իրենց սեփական պահանջներն առաջ մղեն:
Հէնց որ դեմոկրատիկ քաղքենիներն իշխանութիւնն
իրենց ձեռքը գլխու վորձ անեն, բանւորներն իրենց

*) Այն ատեն սոցիալ-դեմոկրատի անունը ոչ թէ պրօլե-
տար դասակարգի կուսակցութիւնն էր կրում, այլ քաղքենի-
պրօլետարական մի խառնուրդ, առանց որոշ դասակարգային
բնոյթի, բայց գերազանցօրէն քաղքենի մտածմանով:

համար պիտի գարանտիաներ (սպահովում) պահան-
ջեն: Հարկ եղած դէպքում նրանք պիտի զօռով վեր-
ցնեն այդ գարանտիաները և առհասարակ հոգան,
որ նոր կառավարութիւնն ամեն տեսակ դիջումնե-
րով ու խոստումներով կաշկանդուի—զա նրան վար-
կարեկէլու. ամենասպահով միջոցն է: Առհասարակ
յաղթութեան աղմուկն ու ողևորութիւնը նոր կար-
գերի առիթով բանւորները պիտի ամեն կերպ զսպեն
իրերի հանդիստ և պաղարիւն բմբռնումով և նոր
կառավարութեանը բացէ ի բաց անվստահութիւն
յայտնեն... Մի խօսքով յաղթութեան առաջին իսկ
վայրկեանից բանւորներն իրենց անվստահութիւնն ալ-
ևս ոչ թէ յաղթւած ետրնթաց կուսակցութեան դէմ
պիտի օւղղեն, այլ սո՛յն նախկին գաշակից կուսակ-
ցութեան դէմ, որ ընդհանուր յաղթանակը կամե-
նում է միս-մենակ շահագործել»:

Ահաւասիկ միանեժանութեան և աւատականու-
թեան դէմ բուրժուադիայի և պրօլետարիատի մի-
ասնական պայքարի այն ձեռք, որ Մարքսն ու էն-
գել՝ սն ունեցել են աչքի առչև, «Կոմմունիստական
Մանիֆեստը» յօրինելիս:

Իհարկէ կարելի է աւարկել, թէ այն ատեն
խօսքը յեղափոխական պայքարի մասին է եղել: Սա-
կայն միասնական յեղափոխական պայքարը բուրժու-
ադիայի և պրօլետարիատի զործակցութեան համար
ամենաբարեյաջող դէպքն է: Այն վստահը, թէ բուր-
ժուադիան կարող կլինի օգտագործել պրօլետարիատի
քաղաքական զօրութիւնը, քաղաքական այն ոյժի

կորուստը, որ պրոլետարիատի քաղաքական ինքնուրոյնութիւնից էր բղխում, և բուրժուական դեմոկրատիկ կառավարութեան անխտանութիւն չաչանելու անհրաժեշտութիւնը, պարզ բան է, աւելի մեծ է այնտեղ, որտեղ բուրժուազիան զեռ կարող է լոկ պահպանողական լինել, քան այնտեղ, որտեղ տակաւին նոր դիրքերի յեղափոխական նւաճումի մասին կարող է խօսք լինել:

Այնտեղ, որտեղ բուրժուազիայի և պրոլետարիատի գործակցութիւնն այսօր կարող է անհրաժեշտ լինել—բացառութեամբ Ռուսաստանի—դա պիտի ոչ թէ յեղափոխական, այլ պահպանողական նպատակ ունենայ՝ դեմոկրատիայի նւազ սաղմը ետընթացութեան գրոհից պահպանելու և ապահովելու նպատակը: Ետընթացութեան դէմ ռզղած այս պայքարի համար էլ, պրոլետարիատը պիտի մարտիկներ հանի, այստեղ էլ նրա բաժինն ամենաճանր աշխատանքն է լինելու, դարձեալ նա պիտի գործակցի ազատամիտ բուրժուազիային—սակայն առաւել քան յեղափոխական պայքարի պահուն վտանգ կայ, որ դաշնակիցներն իրեն կզաւաճանեն, անհրաժեշտ է, որ դէմ առ դէմ վառ արտայայտւած անխտանութեամբ կանգնած լինի և որ ամենակարեւորն է պիտի լիովին ինքնուրոյն կազմակերպութիւն ունենայ: Պրոլետարիատը՝ շնորհիւ իր դասակարգային դրութեան՝ ծայրէ ի ծայր յեղափոխական դասակարգ է: Այսօր—նա միակ յեղափոխական դասակարգն է: Պարագաները կարող են պրոլետարիատին ժամանակ

առ ժամանակ հարկադրել պահպանողաբար գործելու—պահպանողաբար վերոյիշեալ առումով, այսինքն՝ ընդդէմ ետընթացութեան—սակայն պահպանողական գործունէութեամբ տարւելու—երբէ՛ք: Նա մշտապէս պիտի իր յեղափոխական բնոյթը զրսեւորի: Եւ դա կարող է արտայայտւել անգամ այն պահուն, երբ նա ժամանակաւորապէս որպէս պահպանողական ոյժ է գործում: Նա իր ուժերը լոկ յեղափոխական գործով ու քարոզով է կարող վարժեցնել ու աւելացնել: Նա իր ուժի արմատը փորած կլինէր, եթէ սոսկ պահպանողական պահակի դեր ստանձնէր տիրող ազատամիտ բուրժուազիայի, տէրտէրներին, կալւածատէրերի և վարձկան զինւորների գրոհի դէմ պաշտպանւելու համար:

Բնականաբար չկայ մի այնպիսի միօրինակ մե, որով բոլոր երկիրներում պրոլետարիատի դասակարգային պայքարն ընթանար: «Կոմմունիստական Մանիֆեստն» էլ չի կարելի նկատել երբև այդպիսին: Այն պայմանները, որոնց մէջ պրոլետարիատն այսօր վարում է իր քաղաքական ու տնտեսական պայքարը—վերին աստիճանի խճճւած են և քաղմագան: Իւրաքանչիւր երկրում պայքարի այդ պարագաներից մի քանիսը միանգամայն ինքօրինակ բնոյթ են կրում և ոչ մի տեղ նրանք լիովին չեն համադատասխանում այն պայմաններին, որոնց ազդեցութեան ներքոյ յօրինւել է «Կոմմունիստական Մանիֆեստը»: Այսու հանդերձ «Կոմմունիստական Մանիֆեստն» այսօր էլ պրոլետարիատի ամենալաւ, ամենախտանակի

առաջնորդն է իր դասակարգի և զրանով մարդկային
ցեղի ազատագրման անցնելիք իր նամփուն՝ նա լա-
ւագոյն առաջնորդն է ոչ իբրև Աւետարան, իբրև
Աստուածաշունչ, — ինչպէս ոմանք կոչել են, — որոնց
խօսքերը սուրբ են, այլ իբրև պատմական փաստա-
թուղթ, որ կարօտ է քննադատութեան: Սակայն
նա կարօտ է այնպիսի քննադատութեան, որ չի
սահմանափակում այսօրուայ իրականութեանն այլ-
ևս չհամապատասխանող հաս-հաս գրութիւններ
և դարձածներ ժատնանշելով, այլ այնպիսի քննա-
դատութեան, որ ըմբռնելու ծղտում ունենալով,
փորձէր նաև այն գրութիւններն ըմբռնել, որ այսօր
հնացել են և այդ միջոցով նրանցից նոր գիտութիւն
քաղէր: Ով որ «Կոմմունիստական Մանիֆեստն» այդ
կերպով ուսումնասիրի, նրա համար պրոլետար դա-
սակարգի պայքարի մրրկածուփ ծովում նա ամենա-
ապահով ուղեցոյցը կգտնայ, մի ուղեցոյց, որին
բոլոր երկիրների սոցիալիստական կուսակցութիւն-
ները պարտական են նրանով, որ, չնայած բոլոր հա-
կահոսանքներին, մշուշին և սուղջրեայ քարերին —
նրանք իրենց նաև ուղիղ նամփով են վարում: Այդ
ուղեցոյցն ահա վաթսուն տարի է ինչ անտեսական
զարգացման ուղին է ցոյց տալիս, որ դարձեալ ու-
կրկին հաստատուած է բոլոր փաստերով: Չկայ մի
այլ պատմական փաստաթուղթ, որ իր յօրինելուց
վաթսուն տարի անց՝ աւելի փայլուն կերպով հաս-
տատուէր, քան՝ «Կոմմունիստական Մանիֆեստը»:

Բերլին, 1909 յունիս

Կ. ԿԱՊՈՒՑԿԻ

«Կոմմունիստների Միութիւնը», մի միջազգային
բանւորական միութիւն, որ այն պահու պարագա-
ներում, հասկանալի բան է, կարող էր լոկ գաղտնի
գոյութիւն ունենալ, 1847 թւականի նոյեմբերին Լոն-
դոնում կայացած համագումարում պատերեց ներ-
քոյ ստորագրեալներէս կաղմել կուսակցութեան ման-
րամասն տեսական և դործնական ծրագիրը լոյս ըն-
ծալելու նպատակով: Այդպէս է ծագել ստորև բերւած
Մանիֆեստը, որի ձեռագիրը սպաղրութեան համար
Լոնդոն ուղարկեց փետրւարեան յեղափոխութիւնից
մի քանի շարտթ առաջ: Առաջին անգամ գերմաներէն է
հրատակել և այդ լեզուով Գերանիայում, Աւստրիայում
և Սմերիկայում՝ առնւազն տասներկու սպաղրու-
թիւն է ունեցել: Անգլերէն առաջին անգամ լոյս է
տեսել 1850 թւին Լոնդոնում «Red Republican»-ի
մէջ միսս չէլէն Մակֆերլաճի թարգմանութեամբ
և 1871 թւին առնւազն երեք տարրեր թարգմանու-
թեամբ — Սմերիկայում: Փրանսերէն՝ առաջին անգամ
լոյս է տեսել 1848 թւականի յունւարեան սպստամ-
բութիւնից թիչ առաջ Փարիզում և նորեւ՝ Նիւ-
եօրքի «Le Socialiste»-ի մէջ: Պատրաստուած է մի
նոր թարգմանութիւն ևս Լեհերէն — Լոնդոնում լոյս
տեսաւ գերմանական առաջին հրատարակութիւնից
թիչ անց: Ռուսերէն — ժրնուում, 60-ական թւական-

ներին: Դանեմարկերէն էլ է անմիջապէս լոյս տեսնելուց յետոյ թարգմանել:

Որքան էլ վերջին քսանհինգ տարւայ ընթացքում պարագաները խիստ փոխւած լինեն—այս Մանիֆեստում արծարածած ընդհանուր հիմունքներն ամբողջական և խոշոր զծերով այսօր էլ կատարելապէս ճիշտ են: Մանրամասները տեղ-տեղ կարելի է շտկել: Այդ հիմունքների կիրարկումն ամենուրեք և ամեն ժամանակ, ինչպէս ինքը Մանիֆեստն է պարզում, պատմականօրէն դասաւորւած հանդամանքներից է կախւած: Ուստի երկրորդ գլխի վերջում յսնանարարւած չեղափոխական միջոցներն առանձնապէս նշանակութիւն չունեն: Այդ տեղն այսօր շատ կողմից փոփոխութեան կարիք կունենար: Շնորհիւ վերջին քսանհինգամեակում տեղի ունեցած ինդուստրիի անչափ զարգացման և գրա հետ ունող բանւոր դասակարգի կուսակցական կողմակերպման, շնորհիւ գործնական փորձի, նախ՝ փետրւարեան չեղափոխութեան, ապա՝ առաւել ևս Փարիզեան Կոմմունիայի, որտեղ պրոլետարիատն առաջին անգամ երկու ամսւայ ընթացքում քաղաքական իշխանութեան տէրն էր—ներկայ ծրագիրը տեղ-տեղ հնացել է: Կոմմունան մանաւանդ, ցոյց տւեց, որ «բանւոր դասակարգը չի կարող պատրաստի պետական մեքենան պարզապէս իր մեռն առնել և իր սեփական շահերի համեմատ շարժման մէջ դնել»: (Տես՝ «Քաղաքացիական կռիւր Փրանսիայում», Միջազգային Բանւորական Միութեան Ընդհանուր Խորհրդի գիմումը—գերմանե-

րէն հրատարակութիւն, էջ 19, որտեղ այս միտքը աւելի հանդամանօրէն է արծարծւած): Ապա, պարզ բան է, որ սոցիալիստական գրականութեան քննադատութիւնն այսօր արգէն թերի է, որովհետեւ մինչև 1847 թւականն է հասցրած: Նմանապէս այն նկատողութիւնները, որ բնութագրում են կոմմունիստների գիրքը դէպի տարբեր դիմադիր կուսակցութիւնները (դլուխ IV) թէև հիմնական զծերով այսօր էլ տակաւին ճիշտ են, այնու հանդերձ մանրամասները հիմա հնացել են այն պատճառով, որ քաղաքական ընդհանուր կացութիւնն է փոխւել, և պատմական զարգացումը թւած կուսակցութիւններից շատերը վերացրել է աշխարհիս երեսից:

Այնուամենայնիւ Մանիֆեստը — պատմական փաստաթուղթ է, որ մենք այլևս իրաւունք չենք համարում փոփոխութեան ենթարկելու: Աւելի ուշ լոյս կտեսնի մի նոր հրատարակութիւն 1847 թւականից մինչև մեր ժամանակաշրջանն ընդգրկող ներածութեամբ: Առաջիկայ հրատարակութիւնը չափազանց անսպասելի եղաւ մեզ համար, որպէս զի մենք ժամանակ ունենայինք այդ բանն անելու:

Լոնդոն, 24 յունիսի 1842 թ.

ԿԱՐԼ ՄԱՐՔՍ

ՖՐԵԴԵՐԻԽ ԷՆԳԵԼՍ

Ներկայ հրատարակութեան առաջարանը ևս, տարարախտարար, մենակ պիտի ստորագրեմ: Մարքսը — այն մարդը, որին Եւրոպայի և Ամերիկայի բոլոր զակ բաները դասակարգն աւելի է պարտական, քան ուրիշ որ և է մէկին — Մարքսը հանգչում է հայգետի գերեզմանատանը, և արդէն նրա շիրիմի վրայ առաջին դպարն է անում: Նրա մահից յետոյ Մանիֆեստի որ և է վերամշակումի կամ ամբողջացման մասին խօսք լինել այլևս չի կարող: Ուստի առաւել ևս կարեւոր էմ համարում այստեղ կրկին կարուկ կերպով հաստատել հետեւեալը:

Մանիֆեստի հիմնական միտքը՝ թէ՛ իւրաքանչիւր պատմաշրջանի տնտեսական արտադրութիւնը և նրանից անհրաժեշտօրէն բխող հասարակական շերտաւորումը — այդ շրջանի քաղաքական և մտաւոր պատմութեան հիմքն են, թէ՛ շնորհիւ դրան (հնադարեան համայնական հողատիրութեան քայքայումից յետոյ) ողջ պատմութիւնը դասակարգային պայքարի պատմութիւն է եղել, շահագործողների և շահագործւողների միջև, հասարակական զարգացման զանազան աստիճանների վրայ տիրող և ճնշւած դասակարգերի միջև, թէ՛ սակայն, այդ պայքարը հիմա այն աստիճանի է հասել, որ շահագործւող և կեղեքող դասակարգը (պրոլետարիատը) չի կարող

շահագործող և կեղեքող դասակարգից ազատել առանց միաժամանակ ամբողջ հասարակութիւնն ընդ միշտ աղատագրելու շահագործուծից, կեղեքուծից և դասակարգային պայքարից — այս հիմնական միտքը միայն և բացառապէս Մարքսին է պատկանում*:

Ես այդ բանն արդէն հաճախ էմ արտայայտել: Սակայն հէնց այժմ կարեւոր է, որ նոյնն աւուած լինի Մանիֆեստի առաջարանում:

Լոնդոն, 28 յունիսի 1883 թ.

Ֆ. Էնֆել'Ս

*) («Յիդ մտքին — ասել էմ անդերէն Թարգմանութեան առաջարանում, որ ըստ իս կոչւած է պատմագիտութեան մէջ նոյն առաջադիմութեան հիմքը զանալու, ինչ որ Դարւինի տեսութիւնը բնագիտութեան մէջ, — այդ մտքին 1845 թից դեռ ևս տարիննր առաջ մենք երկուսս էլ մօտենալու վրայ էինք: Թէ որ աստիճան ես ինքնուրոյն կերպով առաջ էմ գնացել այդ ուղղութեամբ — ցոյց է տալիս իմ «Բանւոր դասակարգի զրուծիւնն Անգլիայում» գիրքը: Սակայն 1845 թիւն, երբ ես հանդիպեցի Մարքսին Բրիւսսէլում, նա արդէն այդ միտքը վերջնականօրէն ձգակած ունէր և շարադրեց գրեթէ նոյն պարզ արտայայտութիւններով, որ ես վերջ հաղորդեցի»:

Վերև բերած գրածից յետոյ, Մանիֆեստի գերմաներէն մի նոր հրատարակութեան կարիք է ծագել: Մանիֆեստի զլխով այդ միջոցում անցած-գնացածն արժէ այստեղ լիշատակել:

1882 թւին, ժրնեում լոյս տեսաւ Վերա Զա-սուլիչի արած երկրորդ ուսերէն թարգմանութիւնը: Մարքան ու ես առաջարան էինք գրել, որի գերմա-ներէն բնադիրը, տարարտխաարար, կորցրած լինելով, հարկադրւած եմ ուսերէնից վերստին թարգմանել: Իրանից յօդւածը ոչ մի դէպքում չի շահի:

Ահա այդ առաջարանը*:

«Կոմմունիստական կուսակցութեան Մանիֆեստի» առաջին ուսերէն հրատարակութիւնը, Բակու-նինի թարգմանութեամբ, վաթսուներեակն թւական-ների սկզբին «КОЛОКОЛ»-ի տպարանում լոյս տեսաւ: Այն պահուն այդ գրւածքի ուսերէն թարգմանու-թիւնն Արեւմուտքի համար ամենաշատը՝ կուրեօղի նշանակութիւն ունէր: Ներկայումս նման մի հայեացք այլևս անհնարին է:

«Թէ պրօլետարական շարժման բնագաւառը «Մանիֆեստի» առաջին հրատարակութեան միջոցէն (յունւար, 1848 թ.) որքան սահմանափակ է եղել

*) Որպէս զի թարգմանութիւնը երկրորդ թարգմանութիւնից արած չլինի, այստեղ առաջին ուսերէն թարգմանութիւնն ենք վերածուծ հայերէնի. Պ. Մ.

ամենից լաւ վերջին դուխն է ցոյց տալիս՝ «Կոմ-մունիստների դերը դէպի տարբեր դիմադիր կու-սակցութիւնները»: Այստեղ բաց են թողնւած նախ և առաջ Ռուսաստանն ու Միացեալ Նահանգները: Իսկ այն ժամանակն էր, երբ Ռուսաստանը եւրոպա-կան ռեակցիայի վերջին մեծ պատարն էր, և արտա-գաղթը դէպի Միացեալ Նահանգները կլանում էր եւրոպական պրօլետարիատի աւելորդ ուժերը: Երկու երկիրները Եւրոպային հուժ նիւթ էին մատակարարում և միաժամանակ նրա արդիւնաբերութեան պրօդուկտների համար շուկաներ հանդիսանում: Երկուսն էլ այսպիսով, այս կամ այն տեսակէտից, եւրոպական հասարակարգի լենարանն էին հանդիսանում: «Որքան փոխւել է այսօր այդ ամենը: Եւրոպացի-ների արտադաղթն է, որ հնարաւոր դարձրեց չիւսիսային Ամերիկայի երկրագործութեան հսկայական զարգացումը, որ իր մրցումով Եւրոպայի թէ մանր, թէ խոշոր հողատիրութեան հիմքը սասանեց: Մի ժամանակ շնորհիւ այդ զարգացման Միացեալ Նա-հանգները հնարաւորութիւն ունեցան ձեռնամուխ լինելու իրենց հարուստ արդիւնաբերական օժանդակ ազգիւրները շահագործելուն, այն էլ այնպիսի թափով ու շափով, որ շատ շուտով եւրոպական Արեւմուտքի արդիւնաբերական մենաշնորհին պէտք է վերջ տրւի:

«Եւ այդ երկու հանգամանքները ետադարձ ազդեցութիւն են անում Ամերիկայի վրայ լեղափոխա-կան ուղղութեամբ: Ինքնուրոյն կերպով աշխատող մանր ու միջին հողային սեփականութիւնը, Ամերի-

կայի քաղաքական կարգի այդ հիմքը, հսկայական Ֆերմերի մրցման հարւածների ներքոյ քանի զնուժմ աչքան աւելի է ընկնում, մինչեւ արդիւնաբերական շրջաններում կապիտալի առասպելական կենտրոնացման հետ միասին, առաջին անգամ բաղմամբիւ պրոլետարիատ է գոյանում:

«Անցնենք Ռուսաստանին:

«1848—49 թւականների լեղափոխութեանց ժամանակ ո՛չ միայն եւրոպական միապետները, այլև եւրոպական բոլորժողովուրդները ուսական միջամտութեան մէջ էին տեսնում միակ փրկութիւնը պրոլետարիատից, որ այն պահուն տակաւին նոր-նոր էր հաւարում իր ուժերը: Նրանք ջարին եւրոպական ռէակցիայի պետը հռչակեցին: Նիմա նա նստած է Գատչինայում, իրրև լեղափոխութեան ռազմադերի, և Ռուսաստանը—Եւրոպայի լեղափոխական շարժման առաջապահիկ գունդն է:

Կոմմունիստական Մանիֆեստի նպատակն է եղել հռչակել արդի բուրժուական սեփականութեան գալիք անխուսափելի կործանումը: Սակայն Ռուսաստանում կապիտալիստական կարգի տենդոտ զարգացման և նոր-նոր կաղմակերպող բուրժուական հողատիրութեան կողքին մենք տեսնում ենք, որ հողի մեծ մասը գիւղացիների համայնական սեփականութիւնն է:

«Այժմ հարց է ծագում.—կարո՞ղ է, արդեօք, ուսական գիւղացիական համայնքը, նախնական համայնական հողատիրութեան այդ թէև ծայր ստորեան

քայքայւած ձևն անմիջապէս հողատիրութեան աւելի բարձր-կոմմունիստական ձևի անցնել, թէ նախ համայնքը հողատիրութեան կաղմալուծման նոյն շրջանը պիտի անցնի, ինչ որ Արևմուտքն է ապրել իր պատմական զարգացման ընթացքում:

«Ներկայումս միակ հնարաւոր պատասխանն այդ հարցին հետեւեալն է: Եթէ ուսական լեղափոխութիւնն Արևմուտքում բանւորական լեղափոխութեան ազգանշան դառնայ—այդ դէպքում արդի ուսական համայնական սեփականութիւնը կարող է կոմմունիստական զարգացման ելակէտ հանդիսանալ»:

Լոնդոն, 21 յունւարի 1882 թ.

Գրեթէ նոյն միջոցին մի նոր լեհերէն թարգմանութիւն յոյս տեսաւ ժրնելում „Manifest komunistyczny“.

Ապա յոյս տեսաւ մի նոր գունեմարկերէն թարգմանութիւն „Socialdemokratisk Bibliothek-ում, Kjøbenhavn 1885“.

Այդ թարգմանութիւնը, տարաբախտաբար, լիակատար չէ, մի քանի կտորներ, որ, ըստ երևոյթին, զժւար է եղել թարգմանել, բաց են թողնւած: Բացի այդ տեղ-տեղ շփերթութեան հետքեր են նշմարուում, մի բան, որ առաւել ևս անախորժ է:

քանի որ, ինչպէս երևում է աշխատութիւնից, եթէ թարգմանիչն աւելի խնամքով վերաբերւած լինէր գործին, կարող կլինէր գերազանց արդիւնքի հասնել:

1886 թւին Ֆրանսերէն մի նոր թարգմանութիւն լոյս տեսաւ „Le Socialiste“-ի մէջ Փարիզում: Մինչև այժմ երևան եկածներից սա լաւագոյնն է:

Իրանից յետոյ, նոյն տարւայ ընթացքում, հսպանական մի թարգմանութիւն լոյս տեսաւ նախ Մարքի դի „El Socialista“-ի մէջ և ապա առանձին գրքով „Manifiesto del Partido Comunista por Carlos Marx y F. Engels, Madrid, Administracion de El Socialista, Hernan Cortés 8“:

Իբրև կուրեօղ կիրառակեմ նաև, որ 1887 թ. Պոլսի մի հրատարակչի առաջարկւած է եղել «Մանիֆեստի» հայերէն թարգմանութիւնը: Սակայն խեղճ մարդը սիրտ չի արել սպաղրել մի գրութիւն, որի վրայ Մարքսի անունն է գտնուում: Նա այն կարծիքին է եղել, թէ լաւ կլինէր, որ իբրև հեղինակ հանդէս գար ինքը թարգմանիչը, մի բան, որ վերջինս լանձն չէր առել:

Մի շարք աւել կամ պակաս սխալներ պարունակող ամերիկեան թարգմանութիւններից յետոյ, որ ուղագրում էին Անգլիայում, վերջապէս 1888 թւին լոյս տեսաւ հարազատ թարգմանութիւնը: Իսկ իմ բարեկամ Սամուէլ Մորինն է, որ նախ քան սպաղրութիւնը մենք երկուսով միասին նորից աչքի ենք անց կացրել: Վերնագրերն այսպէս է՝ Manifesto of the Communist Party, by Karl Marx and Frederick

Engels. Authorized English Translation, edited and annotated by Frederik Engels. 1888. London, William Reeves, 185 Fleet st. E. C.

Այս թարգմանութիւնից մի քանի ծանօթութիւններ անց եմ կացրել ներկայ հրատարակութեան մէջ:

Մանիֆեստն իր սեփական կենսական ընթացքն է ունեցել:

Լոյս տեսնելու վայրկեանին, նրան խանդավառութեամբ ողջունեց զիտական սոցիալիզմի այն պահուն տակաւին սակաւթիւ առաջապահիկ դուռը, (ինչպէս ցոյց է տալիս առաջին առաջաբանում մատնանշած թարգմանութիւնների ցուցակը): Սակայն շուտով նրան ասպարէզից վանեց ուհակցիան, որ սկսեց Փարիզի բանւորների 1848 թւի լուսնիսեան պարտութիւնից յետոյ և վերջապէս 1852 թւի նոյեմբերին Քեօլնի կոմունիստների վրայ կտրած դատավճիռը, որ «օրինական հանապարհով» նրան օրէնքից դուրս հռչակեց: Փետրւարեան յեղափոխութիւնից սկիզբ առած բանւորական շարժումը հասարակական ասպարիզից անհետացաւ թէ չէ, Մանիֆեստն էլ քաշեց հրապարակից:

Երբ եւրոպական բանւոր դասակարգը վերստին բաւականաչափ ամբացաւ տիրող դասակարգերի դէմ մի նոր արշաւանքի համար, առաջ եկաւ բանւորների «Միջազգային Ասոցիացիան»: Նրա նպատակն էր եւրոպայի և Ամերիկայի ողջ մաքառող բանւորութիւնը ձուլել մի մեծ բանակի մէջ: Ուստի և նրա

էրակէտը չէր կարող Մանիֆեստի հիմքում զբաժնկրուները լինել: Նա այնպիսի ծրագիր պիտի ունենար, որ իր դուռը չփակէր անգլիական արեղ-ունիոնականների, Փրանսիական, բելջիք, իտալական, և հսպանական պրուզոնականների և գերմանական լասսալականների առջև*:

Անգամ Բակունինն ու անիշխանականներն էին ընդունում որ այդ ծրագիրը—Ինտերնացիոնալի կանոնադրութեան հիմնաւորումը—Մարքսը վարպետութեն է գրել: Մանիֆեստի առաջադրած սկզբունքների վերջնական լաղթանակը Մարքսը բացառապէս բանւոր դասակարգի մտաւոր զարգացումից էր սպասում, որ միահամուռ գործունէութեան և վիճարանութեան անհրաժեշտ հետեւանքը պիտի հանդիսանար: Կապիտալի դէմ մղւած պայքարի անց ու դարձը և առաւել պարտութիւնները քան աշոգութիւններն անխուսափելիորէն պիտի պարզէին պայքարող կողմերին նրանց նախընթաց համադարձանների անբաւարարութիւնը, և բանւոր դասակարգի ազատագրման իրական պայմանների հիմնական ընթացումն աւելի զիւրութեամբ պիտի նրանց զլուխը մտնէր: Եւ Մարքսն արդարացի էր: Այլ էր բանւոր դասակարգը 1874

*) Լասսալն անձամբ մեղմիշտ խոստովանել է, որ ինքը Մարքսի («աշակերտն») է և իբրև այդպիսին Մանիֆեստի տեսակէտի վրայ է կանգնած: Այլ է նրա այն կողմնակցիների ջանք, որոնք նրա առաջադրած պետական վարկ վայելող արդարացի ընկերութեան պահանջից ղէնը չէին անցնում և բովանդակ բանւոր դասակարգը պետական օգնութեան և ինքնօգնութեան կողմնակցների էին բաժանում:

Թւին, Ինտերնացիոնալի քայքայման պահուն և միանգամայն այլ—1864 թւին, երբ հիմնւեց Ինտերնացիոնալը: Պրուզոնականութիւնը ուսմանական երկիրներում և իւրօրինակ լասսալականութիւնը Գերմանիայում մեռնելու վրայ էին, անգամ այն ատեն ծայր աստիճան ետադէմ անգլիական արեղ-ունիոնները հետգհետէ այն օրին էին հասնում, երբ 1887 թւականի համադումարում նրանց նախագահը նրանց անունից կարող էր ասել՝ «ցամաքային սոցիալիզմը մեր աչքում կորցրել է իր սարսափը»: Իսկ ցամաքային սոցիալիզմը 1887 թւականին դրեթէ Մանիֆեստի աւետած մի աեսութիւն էր լսի: Այսպիսով Մանիֆեստի պատմութիւնը 1848 թւականից սկսած որոշ չափով արդի բանւորական շարժման պատմութիւնն է պարունակում: Ներկայումս զա անկասկածող սոցիալիստական դրականութեան ամնատարածւած, ամենամիջազգային արտադրութիւնն է, Սիբիրից սկսած մինչև Կալիֆորնիա—բոլոր երկիրների բիւրաւոր բանւորների ընդհանուր ծրագիրը:

Այնու հանդերձ՝ Մանիֆեստը յոյս ընծայելու պահուն մենք չփտահացանք սոցիալիստական անւանել նրան: Երկու տեսակ մարդկանց էին 1847 թւականին սոցիալիստ անւանում՝ մի կողմից—զանազան ուսուցիական սխառեմների կողմնակիցներին, մանաւանդ օուէնականներին—Անդրգլիայում և Փորիերականներին—Փրանսիայում, որոնք այն ատեն ալլատերէլ և աստիճանաբար մահացող աղանդաւորներ էին դառել, միւս կողմից—բազմազան սոցիա-

լական հեքիմներին, որոնք կամենում էին, առանց կապիտալին ու շահին ամենազնչին վնաս հասցնելու իրենց պէս-պէս համադարմաններով և տեսակ-տեսակ կարկատաններով վերացնել հասարակական թերութիւնները: Երկու դէպքում էլ այդ մարդիկ բանւորական շարժումից զուրս էին կանդնած և «լուսաւորեալ» դասակարգերից էին պաշտպանութիւն ակնկալում: Ընդհակառակը՝ բանւորութեան այն մասը, որ զուտ քաղաքական լեղաշրջումներից յոյսը կտրել և հասարակութեան հիմնական վերանորոգում էր պահանջում, այդ մասն այն պահուն կոմունիստական էր կոչւում: Դա լոկ կոպիտ տաշւած, սոսկ ընաղղական, երբեմն բռի կոմունիզմ էր: Սակայն նա բաւականին զօրեղ էր երկու ուտոպիական-կոմունիստական սիստեմ ստեղծելու համար, Ֆրանսիայում—Կարէլի («իկարական») ուսմունքը, Գերմանիայում—Վայտլինզիներ: 1847 թ. ականին սոցիալիզմ ասածը բուրժուական շարժում էր, կոմունիզմը—բանւորական: Սոցիալիզմը, առնւազն ցամաքում, սահմանական բնոյթ էր կրում, իսկ կոմունիզմը—զրահակառակն էր: Այն պահուն արդէն մենք վնասակարէն այն կարծիքին էինք, որ «բանւորների ազատագրումը բանւոր դասակարգի գործը պիտի լինի» ուստի և ոչ մի բոպէ չենք տատանւել, թէ երկու անունից որն ընտրենք: Յետագայում էլ մեր մտքովը չի անցել հրաժարել այդ անունից:

«Պրոլետարներ բոլոր երկիրների—միացէ՛ք»: Սակաւ օայնէր արձագանք տւին ի պատասխան, երբ

մենք այդ խօսքերն աշխարհ նետեցինք սրանից 42 տարի առաջ, Փարիզի լեղափոխութեան նախօրեակին, երբ պրոլետարիատն իր սեփական պահանջներով հանդէս եկաւ: Սակայն 1874 թ.ի սեպտեմբերի 28-ին Արևմտան Եւրոպայի երկիրների մեծ մասի պրոլետարիատը միացել և փառապանծ Միչազդային Բանւորական Միութիւնն էր հիմնել: Ճիշտ է «Ինտերնացիոնալը» լոկ իննք տարւան կեանք ունեցաւ: Բայց որ նրա հաստատած բոլոր երկիրների պրոլետարների լաւերժական միութիւնը դեռ կենդանի է, և այսօր աւելի ուժգնօրէն է ապրում քան երբ և է—դա ամենից լաւ այսօրւայ օրն է վկայում: Արդհետեւ այսօր, այս տողերը գրելուս բոպէին եւրոպական և ամերիկական պրոլետարիատը դորահանդէս է կազմել իր առաջին անգամ հաւաքած ռազմական ուժերի. ուժերի, որ ի մի են հաւաքւել օրպէս մի զօրք, մի դրոշակի տակ, մի մերձագոյն նպատակի համար: Բանւորական ութժամեայ բնական աշխատածամն է ստակաւին 1886 թ.ին Ինտերնացիոնալի ժրնեի համագումարում հռչակւած և ապա 1889 թ.ի Փարիզի բանւորական համագումարում յայտարարած այդ նպատակը: Եւ այսօրւայ տեսարանը բոլոր երկիրների կապիտալիստների և կալւածատերերի սչքը կբանայ, որպէս զի սեանեն, թէ բոլոր երկիրների պրոլետարներն իրօք միացել են:

Մ. արքար պիտի կողքիս կանդնած լինէր, որ իր սեփական աչքով տեսնէր այդ:

Լոնդոն, 1 մայիս 1890 թ.

Յ. Էնգելս

ԿՈՄՄՈՒՆԻՍՏԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒ-
ԹԵԱՆ ՄԱՆԻՖԵՍՏԸ

Եւրոպայում մի ուրեական է շրջում—կոմմունիզմի ուրեականը: Հին Եւրոպայի բոլոր ուժերը—պապն ու ցարը, Մեաերնիխն ու Գիլգոն, Փրանսիական արմատականներն ու զերմանական սատիկանները—սրբազան դաշինք են կռել այդ ուրեականը հալածելու համար:

Ո՞րն է այն զիմադիր կուսակցութիւնը, որ իշխանութեան դուռն անցած հակառակորդների կողմից կոմմունիստական հռչակած չլինէր: Ո՞րն է այն զիմադիր կուսակցութիւնը, որ կոմմունիզմի անւանարկու մեղադրանքը ետ շարտած չլինէր իրենից աւելի առաջադէմ զիմադիրների, ինչպէս և իր ետագէմ հակառակորդների երեսին:

Այս վաստից երկու եզրակացութիւն է բղխում:

Բոլոր եւրոպական պետութեանց կողմից կոմմունիզմն արգէն նանաչւած է իբրև ոչոք:

Պատեհ է ժամը, որ կոմմունիստներն իրենց հայեցակերպը, նպատակներն ու ձգտումները հանդէս բերեն արար-աշխարհի առջև և կոմմունիզմի ուրեականի մասին շրջող հէքիախններին կուսակցութիւն Մանիֆեստը հակադրեն:

Անա այդ նպատակով մենք, բազմազան ազգերի կոմմունիստներս, հաւարեցինք Լոնդոնում և մշակեցինք հետևեալ Մանիֆեստը, որ կհրատարակուի անգլերէն, ֆրանսերէն, գերմաներէն, իտալերէն, Ֆլամանական և դանեմարկական լեզուներով:

I.

ԲՈՒՐԺՈՒԱՆԵՐ ԵՒ ՊՐՈՂԵՏԱՐՆԵՐ

Բոլոր մինչաշխարհային հասարակութեանց պատմութիւնը*—զասակարգային պայքարի պատմութիւն է:

Ազատն ու ստրուկը, պատրիկն ու պլեբէյը, բարոնն ու նորար, համքարն ու քեարգեարր, կարն՝ ննչոզն ու ննչւածը միշտ էլ իրար հակառակ են

*) Աւելի ձիշտն ասած՝ զբաւոր կերպով մեզ հասարակ պատմութիւնը: 1847 Թ.ին ընակենցաղ հասարակութեան պատմութիւնը, նրա հասարակական կազմը, որ նախորդում է ամեն մի զբաւոր պատմութեան, գրեթէ միանգամայն անյայտ էր: Յետոյ միայն Հարստիաուզներ լայտնադործեց հողի համայնական տիրապետութիւնը Ռուսաստանում, իսկ Մաուրերն ապացուցեց, որ դա եղել է նաև բոլոր գերմանական ցեղերի հասարակութեան հիմքն ու պատմութեան կրակէտը: Ապա թէ գտան, որ համայնական հողատիրութիւնը Հնդկաստանից մինչև Իրանդիա գիւղական հասարակութեանց նախնական կազմն է եղել: Վերջապէս տոնի իսկական բնույթի և ցեղի մէջ ունեցած տեղի վերաբերեալ Մորգանի արած գիտի շնորհիւ զրուսորեց այդ նախնական կոմմունիստական հասարակութեան ներքին կազմակերպութիւնն իր տիպական ձևով: Այդ նախնական հասարակութեան կազմալուծման հետ սկսում է հասարակութեան շերտաւորումը տարբեր և ի վերջոյ հակադիր դասակարգերի:

եղել, անընդհատ պայքար են մղել իրար դէմ—մերթ
դազմնի, մերթ ահնյատ, մի պայքար, որ կամ ամ-
բողջ հասարակութեան լեղափոխական վերանորոգու-
մով է վերջացել, կամ պայքարող դասակարգերի մի-
ասնական կործանումով:

Պատմութեան նախընթաց շրջաններում մենք
զրեթէ ամենուրեք դանում ենք հասարակութիւնն
անդամագատուած տարրեր դասերի, հասարակական
դիրքի բազմապիսի աստիճաններ: Հին Հռոմում՝
պատրիկներ, ասպետներ, պլեբէյներ և ստրուկներ,
միջնադարում՝ աւատատէրեր, վասսալներ, համբար-
ներ, քեարգեարներ և ճորտեր: Եւ այդ դասակար-
գերից զրեթէ իւրաքանչիւր դարձեալ ստորբաժա-
նումներ է ունեցել:

Կործանւած աւատական հասարակութիւնից
ելած արդի բուրժուական հասարակութիւնն էլ դա-
սակարգային ներհակութիւնը չվերացրեց: Նա լոկ նո՛ր
դասակարգեր, ճնշումի նո՛ր պայմաններ և պայքարի
նո՛ր եղանակներ գրեց հնի տեղ:

Սակայն մեր ժամանակը—բուրժուազիայի շրջ-
անը—նրանով է նշանաւոր, որ դասակարգերի հա-
կադրութիւններին պարզ մն է տեղ: Ամբողջ հա-
սարակութիւնը բաժանւած է երկու մեծ, թշնամի
բանակների, երկու մեծ, ուղղակի դէմ առ դէմ կան-
գնած դասակարգերի—բուրժուազիայի և պրոլետա-
րիատի:

Միջնադարեան ճորտերից սերում է նորածայ
քաղաքների եկւոր ազգաբնակիւթիւնը (Pfahlbürger),

որից զարգանում են բուրժուազիայի սկզբնական
տարրերը:

Ամերիկայի յայտնագործումը և շուրջափրկեան
նաւագնացութիւնը նորեղուկ բուրժուազիայի առջև
նոր ասպարէզ բացին: Արևելեան ճնդկաստանի և
Չինաստանի շուկաները, Ամերիկայի գաղութացումը
(կոլոնիզացիան), փոխանակութիւնը գաղութների
հետ, փոխի միջոցների և րնդհանրապէս ապրանքնե-
րի բազմանալը,—գարկ տւին առևարի, նաւարկու-
թեան և ինդուստրիի տակաւին չտեսնւած բարգա-
ւածման և շնորհիւ դրան քայքայող աւատական
հասարակութեան մէջ լեղափոխական տարրերի արագ
զարգացման:

Աւատական կամ համբարային ինդուստրիի ար-
տադրութեան մինչ այդ գոյութիւն ունեցած եղա-
նակը նոր շուկաների շնորհիւ ածած պահանջին այլ
չէր բաւարարում: Նրա տեղը բռնեց մանուֆակ-
տուրը: Ինդուստրիական միջին դասը վանեց համ-
բարներին: Աշխատանքի բաժանումը զանազան համ-
բարութեանց միջև տեղի տւեց աշխատանքի բաժա-
նումին իւրաքանչիւր արհեստանոցում:

Սակայն շուկաները շարունակ ածում էին, պա-
հանջն անընդհատ աւելանում: Այլևս մանուֆակտուրն
էլ չէր կարողանում բաւարարել: Եւ ահա շոգին ու
մեքենան լեղափոխեցին ինդուստրիի արտադրութի-
ւնը: Մանուֆակտուրի տեղը—արդի խոշոր ինդուս-
տրին բռնեց, ինդուստրային միջին դասի տեղը—
ինդուստրային միլիոնատերերը, ինդուստրային ամ-

բողջ բանակների ղեկավարները, արդի բուրժուա-
լիան:

Խոշոր ինդուստրին ստեղծեց համաշխարհային
շուկան, որ նախապատրաստում էր Ամերիկայի լայն-
նագործուծով: Նամաշխարհային շուկան անչափ դար-
պացրեց սոսևտուրը, նաև արհուլթիւնը և ցամաքային
հաղորդակցութիւնը: Այդ հանդամանքը ետադարձ
ազդեցութիւն ունեցաւ ինդուստրիի ծաւալման վրայ,
և որ շարժով ինդուստրին, սոսևտուրը, նաև արհուլ-
թիւնն ու երկաթուղին էին տարածուած, նոյն չա-
փով բուրժուազիան էր դարդանում, բազմապատկում
իր կապիտալը և ետ մղում միջնադարից մնացած
բոլոր գասակարգերը:

Այսպիսով մենք տեսնում ենք, որ արդի բուր-
ժուազիան ինքն էլ արդիւնք է երկարատե դարդաց-
ման, արտադրութեան և փոխի եղանակի մի շարք
լեզաշրջմանց:

Ամեն անգամ այդ դարդացման մի աստիճանից
միւսն անցնելիս բուրժուազիան համապատասխան
քաղաքական առաջադիմութիւն է արել:

Բուրժուազիան—նշւած դաս է եղել աւատա-
կան տէրերի տիրապետութեան ներքոյ, զինւած և ինք-
նավար աստղիացիա (համախմբում) կոմմունալում*,
այստեղ՝ անկախ քաղաքային հանրապետութիւն,

* Աւատատէրերից փոզով կամ ուժով ինքնավարութեան
իրաւունք ձեռք բերելուց լստոյ Իտալիայի և Փրանսիայի քա-
ղաքացիներն այդպէս էին անւանում իրենց քաղաքային համայն-
քը:

այնտեղ՝ միապետութեան ներքոյ, հարկատու դաս,
ապա՝ մանուֆակտուրի ժամանակաշրջանում դասա-
չին կամ արսոյիւտ միապետութեանց մէջ—հակակշիռ
ընդդէմ ազնւականութեան: Բուրժուազիան առհա-
սարակ խոշոր միապետութեանց զլխաւոր պատւարն
է եղել, իսկ խոշոր ինդուստրի և համաշխարհային
շուկաներ հաստատելուց լստոյ, արդի ներկայացուց-
չական պետութեան մէջ, նա վերջապէս բացառիկ
քաղաքական իշխանութիւն է նւանել: Արդի պետա-
կան իշխանութիւնը լոկ մի կոմիտէ է, որ ողջ բուր-
ժուա դասակարգի հասարակական գործերն է վա-
րում:

Բուրժուազիան պատմութեան մէջ վերին աս-
տիճանի լեզափոխական դեր է կատարել:

Բուրժուազիան, որտեղ որ տիրապետութեան է
հասել, խորտակել է բոլոր աւատական, նահապետա-
կան, հովեղական շարքերութիւնները: Աւատա-
կան խաչարդէա կապերը, որոնք կապում էին մարդ-
կանց իրենց բնական մեծաւորներին, նա անողորա-
բար կտրակց և մարդկանց միջև բացի մերկ շահից,
բացի անդգալ «նազդ փողից» ոչինչ այլ կապ չթո-
ղեց: Բարեպաշա անուրջի սրբազան գոյք, ասպետա-
կան ողևորութիւնն ու քաղքենի թախիծը նա խեղ-
դեց ետամոլ հաշի պողպատիւն շրի մէջ: Անհատա-
կան արժանապատուութիւնը նա փոխարժէքի վերա-
ծեց, թղթով շնորհած և անծամբ ձեռք բերած ան-
թիւ սղատութեանց տեղ—մի հատիկ, անխիղճ,
առևարի ազատութիւն գրեց: Մի խօսքով՝ կրօնա-

րի և մահու խնդիր է դառնում: Արգիւնաբերութեան այլ նոր տեսակները ո՛չ միայն տեղական հում նիւթերն են մշակում, այլև երկրագնդի ամենահեռաւոր գօտիների հում նիւթերը: Նրանց ֆաբրիկաները ոչ միայն իրենց երկրում են սպառում, այլև աշխարհի բոլոր մասերում: Հին, տեղական արտադրութեամբ բաւարարող կարիքների տեղը նորերն են բռնում, որոնք իրենց բաւարարման համար ամենահեռաւոր երկրների և կլիմաների պրոպուկաներն են պահանջում: Հին տեղական և ազգային ինքնարաւարարման և կրկնացման տեղը — բաղմակոզմանի հարդակցութիւնն է բռնում, ազգերի բաղմակոզմանի կախումն իրարից: Եւ հողեւոր արտադրութեան բանը նոյնն է, ինչ որ նիւթականին: Հատ-հատ ազգերի հողեւոր արտադրութիւնները — հանրային բարիքներ են դառնում: Ազգային միակոզմանիութիւնն ու սանձանափակութիւնը, քանի զնում, այնքան անհնար են դառնում, և բաղմաթիւ ազգային ու տեղական գրականութիւններից մի համաշխարհային գրականութիւն է գոյանում:

Բուրժուազիան, արտադրութեան բոլոր գործիքների արագ բարելաւումով, հաղորդակցութեան անվերջ զիւրացումով, դէպի քաղաքակրթութիւն է մղում բոլոր ազգերը, անգամ ամենարարարուններին: Ապրանքների էփան զները — նրա ծանր արախլերիան է, որով բոլոր շինական պատերը նա հիմնադատակ խորտակում է և բարբարոսների ամենահասակողք օտարատեցութիւնն ստիպում է անձնատուր լինել:

Նա հարկազրում է, որ բոլոր ազգերը, եթէ չեն ուղում կործանել, իւրացնեն արտադրութեան բուրժուական եղանակը: Նա ստիպում է, որ նրանք իրենց մէջ այսպէս կոչւած քաղաքակրթութիւն մտցնեն, այսինքն՝ բուրժուա դառնան: Մի խօսքով՝ նա իր համար մի աշխարհ է ստեղծագործում բոլոր սեփական պատկերի:

Բուրժուազիան զիւզը քաղաքի տիրապետութեան ենթարկեց: Նա հսկայական քաղաքներ է ստեղծել, քաղաքի ազգաբնակչութեան թիւը նա ծալր աստիճան բազմացրել է ի հաշիւ զիւզերի և գրանով ազգաբնակչութեան նշանաւոր մասը պոկել զիւղական ապուշ կեանքից: Եւ ինչպէս նա զիւզն է քաղաքից կախման մէջ զրել այնպէս էլ բարբարոս ու կիսարարբարոս երկիրներն է ենթարկել քաղաքակիրթներին, զիւզացի ժողովուրդները քաղաքաբնակներին, Արևելքը-Արևմուտքին:

Բուրժուազիան արտադրութեան միջոցների, սեփականութեան և ազգաբնակչութեան ցրւածութիւնը գծալով սւելի և աւելի վերացնում է: Նա ժողովի է ազգաբնակչութիւնը, կենտրոնացրել արտադրութեան միջոցները և սեփականութիւնը մի բանիսնների ձեռքում: Իրա անհրաժեշտ հետևանքը քաղաքական կենտրոնացումը եղաւ: Տարրեր շահերով, օրէնքներով, կառավարութեամբ և մարսերով, անկախ, զրեթէ լակ դաշնակցող, գաւառները նա իրար կցեց, մի՛ ազգ, մի՛ կառավարութիւն, մի՛ օրէնք, մի՛

սողալին դասակարգալին շահ, մի մարտալին զիժ ստեղծեց:

Բուրժուազիան իր դասակարգալին հողի հարիւրամեայ տիրապետութեան ընթացքում աւելի բազմաթիւ և վիթխարի արտադիր ուժեր ստեղծեց, քան բոլոր նախընթաց սերունդները միասին: Բնական ուժերի նւտնու մը, մերկենաները, բիմիալի կիրարկումն ինչուսարիի և հողագործութեան մէջ, շոգենաւարկութիւնը, երկաթուղիները, էլեկտրական հեռաւաղիքը, ամբողջ աշխարհամասերի մշակումը, դեռերի լարմարացումը նաւազնացութեան համար, զեանի տակից գուրս բերած ամբողջ փողովուրդներ—նախընթաց դարերից որի մարտիր կանցներ, թէ հասարակական աշխատանքի ձեռքում ալգրան արտադիր ուժեր են ներհոււմ:

Այսպիսով մենք տեսանք, որ արտադրութեան և հաղորդակցութեան միջոցները, որ հիմք դարձան բուրժուական զարգացման աւատական հասարակութիւնն էր արտադրել: Արտադրութեան և հաղորդակցութեան այս միջոցների զարգացման որոշ ստանդանների վրայ, աւատական հասարակութեան որտաղրական և փոխանակալին շարաբերութիւնները, երկրագործութեան և մանուֆակտուրի աւատական շարաբերութիւնները, մի խօսքով սեփականութեան աւատական շարաբերութիւնները—արդէն զարգացած արտադիր ուժերին—այլևս զաղտրեցին համապատասխանելուց: Արտադրութիւնը առաջ մղելու տեղ նրանք կաշկանդում էին: Նրանք էլ արտադրութեան

համար բազմաթիւ կտրանքներ զտան: Նրանք պիտի խորտակէին և խորտակեցին:

Նրանց տեղը բռնեց ազատ մրցութիւնը, իրեն համապատասխան հասարակական և քաղաքական սահմանադրութեամբ, բուրժուական դասակարգի անասական և քաղաքական տիրապետութեամբ:

Մեր աչքի առջև տեղի ունի նման մի շարժում: Արտադրութեան և հաղորդակցութեան միջոցների բուրժուական շարաբերութիւնները, բուրժուազիալի սեփականատիրական շարաբերութիւնները, արդի բուրժուական հասարակութիւնը, որ արտադրութեան և հաղորդակցութեան զօրեղ միջոցներ է գուրս կոչել, նման է այն կախարչապետին, որ այլևս չի կարողանում իշխել իր իսկ գուրս կոչած ստորերկրալին ուժերին: Ընդուստրիի և առևտրի պատմութիւնը տասնեակ տարիներից վեր արդի արտադիր ուժերի ըմբոստացման պատմութիւնն է լոկ ընդդէմ արտադրութեան արդի շարաբերութեանց, ընդդէմ սեփականատիրական շարաբերութեանց, որ բուրժուազիալի իր տիրապետութեան կենսական պայմանն են հանդիսանում: Բուական է լիշատակեղ առևտրական նշնաժամերը, որ իրենց պարբերական վերադարձով քանի զնում աւելի սպառնօրէն են դնում բուրժուական հասարակութեան գոյութեան խնդիրը: Առևտրական նշնաժամերի պահուսն ոչ միայն արտադրած ապրանքների մեծ մասը, այլև արդէն ստեղծւած արտադիր ուժերն են կոնտնաւոր կերպով ոչնչանում: ձգնաժամերի միջոցին բռնկում է

հասարակական մի համաճարակ, որ բոլոր նախընթաց
 ժամանակաշրջանում անհեթեթ կրթւար—գերար-
 տադրութեան համաճարակը: Յանկարծակի հասարա-
 կութիւնը գտնում է իրեն եւ նետուած առժամա-
 նակեայ բարբարոս կր.ցութեան մէջ: Ասես մի սով,
 մի համատարած ակերիչ պատերազմ կտրած լինի նրա
 ապրուստի բոլոր միջոցները: Կարծես ինչու ստրին,
 առևտուրը ոչնչացած լինեն: Ինչո՞ւ: Արովհետեւ հա-
 սարակութիւնն աւելի քան շատ քաղաքակրթութիւն,
 ապրուստի միջոցներ, ինչու ստրի և առևտուր ունի:
 Նրա արամադրութեան ներքոյ գտնուած արտադիր
 ուժերն այլևս բուրժուազիայի սեփականատիրական
 յարաբերութեանց առաջխաղացմանը չեն ծառայում:
 Ընդհակառակը՝ նրանք այդ յարաբերութեանց համար
 աւելի քան զօրեղ են, կաշկանդուում են նրանցից, և
 հէնց որ նրանք յաղթահարում են այդ կապանքները,
 իսկոյն ողջ բուրժուական հասարակութիւնն անկար-
 գութեան մէջ են բցում: Նրանք սպառնում բուրժու-
 ական սեփականութեան զոյութեանը: Բուրժուական
 յարաբերութիւնները չափազանց նեղ են իրենց իսկ
 արտադրած հարստութիւնն ընդգրկելու համար:

Ինչպէս է ապա բուրժուազիան ճգնաժամերը
 յաղթահարում: Մի կողմից՝ հարկադրարար մեծ քա-
 նակութեամբ արտադրական ուժեր ոչնչացնելով, միւս
 կողմից՝ նոր շուկաների նւաճումով և հների աւելի
 հիմնական շահագործումով: Այսինքն՝ աւելի բազմա-
 կողմանի և ուժգին ճգնաժամեր է նախապատրաս-

տում և պակսեցնում նրանցից խոստովելու միջոց-
 ները:

Այն գէնքերը, որոնցով բուրժուազիան հողին
 հաւասարացրեց առատականութիւնը, այժմ հէնց
 բուրժուազիայի դէմ են ուղղուում:

Սակայն բուրժուազիան ոչ միայն այն գէնքերն
 է կռել, որ իրեն մահ պիտի բերեն, նա ծնել է նաև
 այն մարդկանց, որ այդ գէնքերը պիտի կրեն—արդի
 բանւորներին, պրոլետարներին:

Այնչափ, որչափ բուրժուազիան, այսինքն՝ կա-
 պիտայր զարգանում է, զարգանում է նաև պրոլե-
 տարիատը, արդի բանւորների դասակարգը, որ ապ-
 րում է, քանի աշխատանք է գտնում: քանի նրա աշ-
 խատանքը բաղմամբաակում է կապիտայրը: Այդ բան-
 ւորները, որ հարկադրուած են իրենք իրենց հաստ-
 վաճառով ծախել, ապրանք են, ինչպէս ամեն մի ուրիշ
 առևտրի առարկայ, ուստի նմանապէս ենթարկւած են
 մրցման պատահականութեանց և շուկայի բոլոր տա-
 անումներին:

Պրոլետարների աշխատանքը, շնորհիւ մերենա-
 ների տարածման և աշխատանքի բաժանման, իսպառ-
 կորցրել է իր ինքնուրոյն բնութիւնը և դրա հետ միասին
 իր ողջ հրապոյրն աշխատողի համար: Բանւորը դառ-
 նում է մերենայի կցորդը սոսկ, որից միայն ամենա-
 պարզ, ամենամիօրինակ և ամենադիւրին կերպով
 ուսումնասիրող մեռել շարժումներ են պահանջում:
 Առևտրի և բանւորի նստած ծախսը սահմանափակ-
 ւում է գրեթէ նրանով, ինչ պէտք է լոկ նրա ապ-

ըստի համար, ինչ պէտք է նրան իր կեանքը պահպանելու և իր սերունդը շարունակելու համար: Իսկ ապրանքի, հեռուապէս նաև աշխատանքի գինը, հասարակ է նրա արտադրութեան ծախսին: Որքան աւելի է զգուշի գառնում աշխատանքը, այնքան աւելի է ընկնում նրա վարձը: Իե՞տ աւելին: Ինչ չափով մեքենաների զարգացումն ու աշխատանքի բաժանումն են առաջ դնում, այն չափով սնում է աշխատանքի քանակը, լինի դա աշխատածամի յաւելման շնորհիւ, թէ աւելի ժամի ընթացքում պահանջող աշխատանքի յաւելումի, որ առաջ է գալիս շնորհիւ մեքենաների շարժընթացի արագացման և այլն:

Արդի ինդուստրին նահապետական վարպետի փոքրիկ արհեստանոցը վերածեց ինդուստրիական կապիտալիստի խոշոր գործարանի: Բանւորների բազմութիւնը խոսեւած գործարանում կազմակերպուեւ է զինւորների պէս: Իբրև ինդուստրիի հասարակ զինւորներ նրանք ենթասպանների և սպանների մի կատարեալ երարխիայի հսկողութեան են ենթարկուեւ: Նրանք ոչ միայն բուրժուազասակարգի, բուրժուական պետութեան ստրուկն են գառնում, նրանք ամեն օր, ամեն ժամ ստրկանում են մեքենաներին, վերակացուներին, և ամենից առաջ առանձին-առանձին գործարանատէր բուրժուաներին: Այդ բռնապետութիւնն այնքան աւելի փոքրագի, զգուշի և գառնացի է, որքան աւելի է բացալայտուեւ իբրև նպատակ—շահր:

Որքան ձեռքի աշխատանքն աւելի բիչ նկուսութիւն և ուժ է պահանջում, այսինքն՝ որքան աւելի է զարգանում արդի ինդուստրին, այնքան աւելի աղամարդու աշխատանքի տեղը կանանց աշխատանքն է բռնում: Սեռի և հասակի տարբերութիւնները բանւոր գասակարգի համար այլևս ոչ մի հասարակական նշանակութիւն չունեն: Նրանք սոսկ աշխատանքի մեքենաներ են, որ բոտ հասակի և սեռի տարբեր ծախս են նստում: Հէնց որ բանւորի շահագործումը գործարանատիրոջ միջոցով այն տեղն է հասնում, որ նա ստանում է իր կանխիկ համրած աշխատավարձը, իսկոյն և եթ վրայ է աւելիս բուրժուազիայի միւս մասը՝ տանտէրը, խանութպանը, վաշխառուէն և այլն:

Մինչաչմեան միջին դասը—մանր արդիւնագործողները, վանառականներն ու սանտիէները, արհեստաւորներն ու գիւղացիները—բոլոր այս գասակարգերը պրոլետարութեան մէջ են ընկնում, մասամբ նրանից, որ խոշոր ինդուստրիական արտադրութեան համար նրանց կապիտալը չի հերիքում և աւելի խոշոր կապիտալիստների մրցմանը չեն դիմանում, մասամբ նրանից, որ նրանց հմտութիւնը շնորհիւ արտադրական նոր եղանակների կորցնում է իր արժէքը: Այսպիսով պրոլետարիատը գոյանում է աղգարնակութեան բոլոր գասակարգերից:

Պրոլետարիատը զարգացման դանապան աստիճաններ է անցնում: Նրա պաշարն ընդդէմ բուրժուազիայի սկսում է իր գոյութեան առաջին օրից:

Սկզբում՝ հաս-հաս բան-որներ են մտքառում, ապա՝ որ և է գործարանի բան-որները միասին, ապա թէ աշխատանքի որ և է նիւզի բան-որները մի վայրում բնագէտ այս կամ այն բուրժուապի, որ նրանց անմիջապէս շահագործում է: Նրանք իրենց հարւածը ոչ միայն բուրժուական արտադրական յարաբերութեանց դէմ են ուղղում, այլև արաադրութեան գործիքների դէմ: Նրանք սնչացնում են մրցող օտար ապրանքները, շարժում մեքենաները, հրդեհում գործարանները, նրանք փորձ են անում վերստին հասնել միջնագարեան բան-որների խախտած վիճակին:

Այլ աստիճանի վրայ բան-որները—ցրւած են աշխարհիս երեսին և մրցման պատճառով իրարից անշատած զանգւած են կազմում: Բան-որների մասսայական միաբանութիւնն էլ իրենց սեփական միութեան հետևանքը չի, այլ հետևանք է բուրժուապիայի միացման, որ իր սեփական քաղաքական նպատակներին հասնելու համար հարկադրւած է լինում և երբեմն կարողանում է ամբողջ պրոլետարիատը շարժման մէջ դնել: Աւրեմն այլ աստիճանի վրայ պրոլետարիատը ոչ թէ իր թշնամիների դէմ է մտքառում, այլ իր թշնամիների թշնամիների դէմ, արտոյիտ միապետութեան մնացորդների, կարածատէրերի, ոչ-ինդուստրիական բուրժուապիայի և մանր բուրժուապիայի դէմ: Այլպիսով ողջ պատմական շարժումը բուրժուապիայի ձեռքում է կենտրոնանում: Այլ եզանակով տարած ամեն մի յաղթանակ—բուրժուապիայի յաղթանակն է:

Սակայն ինչուստրիի զարգացման հետ պրոլետարիատը ոչ թէ սոսկ բաղձանում է: Նա քանի գնում աւելի խիտ զանգւածներ է կազմում, անում է նրա ուժը և նա այդ քանք քանի գնում աւելի է զգում: Քանի մեքենաներն աւելի են հարթում աշխատանքի պայմանների տարբերութիւնները և որքան աւելի է ամենուր նման ցած մակարդակի վրայ իջնում աշխատավարձը,—այնքան աւելի են պրոլետարների շահերն ու կենսական վիճակը միանման դառնում: Բուրժուաների աչոյ մրցումը իրար մէջ և դրանից ստաշ եկած տուեարական եզնաժամերը բան-որների աշխատավարձը շարունակ աւելի և աւելի անհաստատ են դարձնում: Մեքենաների շարունակ աւելի և աւելի արագ զարգացումն ու անընդհատ կատարելագործումը բան-որների ապրուստը զնալով աւելի և աւելի անսպասելի են դարձնում: Նա ու կենտ բան-որների և բուրժուաների միջե բնագարու մը քանի գնում աւելի է երկու դասակարգերի բաղխումի կերպարանք բնագունում: Բան-որներն սկսում են նրանից, որ միանում են բուրժուապիայի դէմ: Նրանք հանդէս են դալիս իրենց աշխատավարձն անկումից պաշտպանելու համար: Նրանք անգամ տեսական ընկերութիւններ են հիմնում, որպէսզի հնարաւոր թունկումների պահուն նիւթապէս ապահովւած լինեն: Տեղ-տեղ պայքարը պորթիւում է ապստամբութեան եզանակով:

Ժամանակ առ ժամանակ յաղթում են բան-որները, սակայն լոկ անցողակի: Նրանց պայքարի իրա-

կան հետևանքը ոչ թէ անմիջական ազդու թիւնն է այլ բան որների միշտ աւելի յայն ծաւալող միութիւնը: Խոշոր ինդուստրիի արտադրած հաղորդակցութեան միջոցների անուձը գալիս է գանազան վայրերի բան որներին շագկապելու իրար: Սակայն բաւական է այդ կապը, որ բազմաթիւ տեղական, բայց ամենուր նման բնութիւնը կրող պայքարները—ազգային, դասակարգային պայքար գտնան: Սակայն ամեն մի դասակարգային պայքար—քաղաքական պայքար է: Եւ այն միութիւնը, որ միջնադարեան քաղաքացիները, սալյուղիների տիրապետութեան շրջանում գարերի բնութացրում միայն գլուխ բերին, արդի պրոլետարիատը, երկաթուղիների միջոցով տարիների բնութացրում է գլուխ բերում:

Պրոլետարիատի այդ կազմակերպումն իբրև գասակարգի է դրա հետ նաև իբրև քաղաքական կուսակցութեան—իւրաքանչիւր ակնաթարթ պայթում է բան որների միջև եղած մրցման շնորհիւ: Սակայն կազմակերպութիւնը նորից ու նորից առաջ է գալիս, աւելի զօրանում, ամրանում, ուժգնանում: Նա օրէնքի ձևով հանաչել է տալիս բան որների մասնակի շահերը, օգտագործելով բուրժուազիայի ներքին պառակտումները: Օրինակ՝ տաստամեան աշխատանքի օրէնքն Անգլիայում:

Առհասարակ հին հասարակութեան ներքին բայխումները յանախ նպաստում են պրոլետարիատի գարգացման բնութային: Բուրժուազիան անընդհատ պայքարի մէջ է, սկզբում—ազնականութեան դէմ,

աւելի ուշ բնդդէմ նայն բուրժուազիայի մի մասի որի շահերին հակասում է ինդուստրիի առաջխաղացումը և մշտապէս—բնդդէմ օտար երկիրների բուրժուազիային: Այդ բոլոր պայքարների միջոցին նա հարկադրւած է լինում դիմել պրոլետարիատին, նրա օգնութիւնը հայցել և դրանով նրան քաղաքական շարժմանը մասնակից անել: Այդպիսով նա ինքն է իր սեփական կրթութեան տարրերը հաղորդում պրոլետարիատին, այսինքն՝ զէնք տալիս ինքն իր դէմ:

Այնուհետև, ինչպէս մենք տեսանք, ինդուստրիի առաջխաղացումն իշխող գասակարգի ամբողջ մասնակիները նետում է պրոլետարիատի ձօցը կամ առնուպն սպասնում նրանց ապրուստի պայմաններին: Իրանք էլ են պրոլետարիատի մէջ կրթութեան բազմաթիւ աարրեր մայնում:

Վերջապէս, երբ գասակարգային պայքարը մերձենում է իր վնասական վայրկեանին, իշխող գասակարգի մէջ, ամբողջ հին հասարակութեան մէջ, քաղքայման պրոցեսն այնպիսի ստատիկ ու սուր բնութիւն է ստանում, որ տիրապետող գասակարգի մի փոքր մասն անջատում է նրանից և միանում լեգալփոխական գասակարգին, այն գասակարգին, որ իր ձեռքին է կրում ապագան: Եւ ինչպէս առաջներում ազնականութեան մի մասը բուրժուազիայի կողմն անցաւ, այնպէս էլ այժմ բուրժուազիայի մի մասը պրոլետարիատի կողմն է անցնում, մանաւանդ բուրժուական գաղափարախօսների մի մասը, որ հասել է հասարակական ամբողջ շարժման տեսական ըմբռնու մին:

Բուրժուազիայի դէմ այսօր դէմ առ դէմ կանգնած բոլոր դասակարգերից միմիայն պրոլետարիատն է իրօք լեզափոխական դասակարգը: Մնացեալ դասակարգերը քայքայուած են ու կործանուած խոշոր ինդուստրիից, պրոլետարիատը—հէնց սրա սեփական արտադրութիւնն է:

Միջին դասակարգերը—մանր արգիւնագործողները, մանր առևտրականը, արհեստաւորը, գիւղացին—բոլորն էլ ճարտաւում են բուրժուազիայի դէմ, որպէսզի իրենց զոյւթ թիւնը, իրրե միջին դասակարգերի—կործանումից ապահովեն: Աւստի նրանք լեզափոխական չեն, այլ պոռնպանողական: Աւելին ես նրանք ետադիմականներ են, նրանք ուզում են պատմութեան անիւր ետ պտտացնել: Եթէ նրանք լեզափոխական են—ապա նրանց սպասող պրոլետարացի մանկատունով, և այդ դէպքում նրանք ոչ թէ իրենց ներկայ, այլ ապագայ շահերն են պաշտպանում, նրանք թողնում են իրենց սեփական հայեցակէտը, պրոլետարականի վրայ կանգնելու համար:

Լուծուած պրոլետարիատը*, հին հասարակութեան ամենախոնարհ խաւերի կրտսորական ներկայացրածը, շնորհիւ պրոլետարական լեզափոխութեան, տեղ-տեղ շարուում է շարժման մէջ, թէև նրա կեանքի բոլոր պայմանները սրամազրում են նրան աւելի շուտ փանաւել ետադիմականներին:

*) Լուծուած—կնշանակի ցնցոտի, լուծուած պրոլետար—այսինքն՝ մտրացկանութիւն անող, պարագ-սարայ մարդ, բանակ, չափիտն:

Հին հասարակութեան կեանքի պայմաններն այլևս պրոլետարիատի կենցաղից չքացել են: Պրոլետարիատը—սեփականագուրկ է: Նրա յարաբերութիւնը, դէպի կինն ու երեխաները՝ ոչնչով նման չեն բուրժուական բնաանեական յարաբերութեանց: Արդի ինքուստրիական աշխատանքը, կապիտալի յուժը, Անգլիայում նոյնն է, ինչ որ Ֆրանսիայում, Ամերիկայում նոյնը, ինչ Քերմանիայում, բան որնների բոլոր ազգային գծերը ջնջում են: Սրէնքները, բարոյականութիւնը, կրօնը նրա համար նոյնն են, ինչ որ բազմաթիւ բուրժուական նախապաշարմունքներ, որոնց ետևը նոյնչափ բազմաթիւ բուրժուական շահեր են թաղուած:

Առաջներում բոլոր դասակարգերը, որ տիրապետութիւն էին նւանում, աշխատում էին իրենց գրաւած կենսական դիրքը ապահովել, միաժամանակ ուղի հասարակութիւնը ենթարկում էին իրենց շահելու պայմաններին: Պրոլետարները կարող են հասարակական արտադիր ուժեր նւանել միմայն միաժամանակ վերացնելով իրենց սեփական մինչ այդ շահելու եղանակը: Պրոլետարներն ապահովելու բան չունեն, նրանք դալիս են փշրելու մինչպէսժմեան մասնաւոր ապահովութիւնն ու մասնաւոր ապահովումը:

Մինչպէսժմեան բոլոր շարժումները—փոքրամասնութեանց շարժումներ են եղել կամ լոգուտ փոքրամասնութեանց: Պրոլետարական շարժումը վիթխարի մեծամասնութեան ինքնորոշ շարժումն է, լոգուտ վիթխարի մեծամասնութեան: Պրոլետարիատը,

արդի հասարակութեան ամենաներքին շերտը, ինքն իրեն չի կարող բարձրացնել, դգել, առանց օտր ցնդեցնելու պաշտօնական հասարակութիւն կազմող վերին շերտը, վերնադարկը:

Պրոլետարիատի պայքարը բուրժուազիայի դէմ թէև ոչ ըստ բովանդակութեան, ըստ ձևի, նախ և առաջ ազգային պայքար է: Իւրաքանչիւր երկրի պրոլետարիատ բնականաբար, նախ իր սեփական բուրժուազիայի հասիցը պիտի դադարէ:

Նկարելով պրոլետարիատի զարգացման ամենաբնականուր փուլերը՝ մենք հետևեցինք գոյութիւն ունեցող հասարակութեան մէջ աւել կամ պակաս թաղանթաձև քաղաքական կուլին մինչև այն կէտք, երբ բացառապէս չեղափոխութիւն է բռնկում և բուրժուազիայի վրայ ուժգնօրէն գրոհ տալով պրոլետարիատն իր տիրապետութիւնն է հաստատում:

Բոլոր մինչաշխատեան հասարակութիւնները, ինչպէս մենք տեսանք, ենչւած և ենչող դասակարգերի ներհակութեան վրայ են հիմնւած եղել: Սակայն որպէսզի հնարաւոր լինի մի դասակարգ ենչելու, պէտք է որ ապահովւած լինեն այն պայմանները, որոնց մէջ ալիք դասակարգն առնւաղն իր ստրկական գոյութիւնը կարողանայ քաշ տալ:

Ճորատիբութեան պահուն նօրախց կարող էր կոմմունի անցած դուրս գալ, ինչպէս քաղքենիներից—բուրժուա-աւատարստիւտական լծի առի: Ընդհակառակն՝ արդի բանւորը, ինդուստրիի առաջխաղացման հետ, փոխանակ բարձրանալու շարունակ իր դասա-

կարգի գոյութեան պայմաններից յաժ է իջնում: Բանւորը—մուրացկան է դառնում և աղքատութիւնն աղգարնակութիւնից ու հարստութիւնից աւելի արագ է աճում: Այսպիսով բացառապէս է դառնում, որ բուրժուազիան այլևս անընդունակ է երկար ժամանակ հասարակութեան տիրապետող դասակարգը մնալու և իր դասակարգի կենսական պայմանները փաթաթելու հասարակութեան վրէժ, իրրև դեկավար օրէնք: Նա անընդունակ է իշխելու, որովհետև անընդունակ է իր ստրուկներին անգամ ստրկական գոյութիւն ապահովելու, որովհետև հարկադրւած է նրանց այնպիսի դրութեան հասցնելու, որ ինքը պիտի նրանց կերակրի, փոխանակ նրանց միջոցով կերակրելու: Հասարակութիւնն այլևս չի կարող նրա տիրապետութեան ներքոյ ապրել, այսինքն՝ նրա կեանքը հասարակութեան կեանքի հետ այլևս դաշնակել չի կարող: Բուրժուազիայի գոյութեան և տիրապետութեան ամենաէական պայմանն է՝ հարստութեան հուլարումը մասնաւոր ձեռքերում, կապիտալի գոյացումն ու բազմացումը: Կապիտալի պայմանը—վարձու աշխատանքն է: Վարձու աշխատանքը բացառաւապէս հիմնւած է բանւորների փոխադարձ մրցման վրայ: Ինդուստրիի առաջադիմութիւնը, որի հլու և կամաղուրդ կրողը բուրժուազիան է, մրցումով իրարից դատւած բանւորների տեղը—միութիւնների միջոցով շաղկապւած բանւորների չեղափոխական կազմակերպութիւններ է դնում: Այսպիսով՝ խոշոր ինդուստրիի զարգացման հետ, բուրժուազիայի ոտերի

տակից դուրս է դալիս այն հողը, որի վրայ նա արտադրում է և իւրացնում պրոդուկտները: Նա նախ և առաջ իր սեփական գերեզմանափորներին է արտադրում: Նրա կործանումը և պրոլետարիատի չաղթանակը—հաւասարաչափ անխուսափելի են:

II.

ՊՐՈԼԵՏԱՐՆԵՐ ՈՒ ԿՈՄՄՈՒՆԻՍՏՆԵՐ

Ի՞նչ դիրք են բռնում կոմունիստները դեպի պրոլետարիատն ընդհանրապէս:

Կոմունիստները մի առանձին կուսակցութիւն չեն կազմում բանւորական այլ կուսակցութեանց հանդէպ:

Նրանք բովանդակ պրոլետարիատի շահերից զատ շահեր չունեն:

Նրանք չեն առաջադրում ուրոյն սկզբունքներ, որոնց համեմատ կամենային կաղապարել բանւորական շարժումը:

Կոմունիստները նրանով են տարբերում այլ պրոլետարական կուսակցութիւններից, որ մի կողմից՝ պրոլետարների պէս պէս ազգային պայքարների միջոցին նրանք բովանդակ պրոլետարիատի ընդհանուր, ազգութիւնից անկախ շահերն են առաջ քաշում ու պաշտպանում, միւս կողմից՝ դարդացման զանազան աստիճանների վրայ, որոնցով ընթանում է պայքարը պրոլետարիատի և բուրժուազիայի միջև, նրանք միշտ շարժման ամբողջական շահերն են ներկայացնում:

Հետևաբար կոմունիստները գործնականորէն բոլոր երկրների բանւորական կուսակցութեանց ամենափնտախան, շարունակ առաջ ձգտող մասն են: Պրոլետարիատի մնացեալ զանգւածի հանդէպ նրանց առուելութիւնն այն է, որ տեսականորէն ըմբռնում են պրոլետարական շարժման պայմանները, ընթացքը և ընդհանուր հետեւանքները:

Կոմունիստների մերձագոյն նպատակը նոյնն է ինչ որ բոլոր մնացեալ պրոլետարական կուսակցութիւններինը—պրոլետարիատի կազմակերպումն իրրև դասակարգի, բուրժուական տիրապետութեան խորտակումը, քաղաքական իշխանութեան նւանումը պրոլետարիատի միջոցով:

Կոմունիստների տեսական դրութիւնները բնաւ չեն հիմնւում այս կամ այն տշխարհա բարելաւողի հնարած կամ չայտնագործած դողափարների, սկզբունքների վրայ:

Գոյութիւն ունեցող դասակարգային պայքարի փաստացի շարաբերութեանց, մեր աչքի առջև կատարւող պատմական շարժման լոկ ընդհանուր արտայտութիւնն են նրանք: Մինչպէ՛մեան սեփականատիրական շարաբերութեանց վերացումը կոմունիզմի համար յատկապէս բնորոշ բան չէ:

Բոլոր սեփականատիրական շարաբերութիւնները ենթարկել են ժշտական պատմական փոփոխման, ժշտական պատմական այլակերպման:

Փրանսիական չեղափոխութիւնն, օրինակ, վերացրեց աւատական սեփականութիւնը յօղուտ բուրժուականի:

Կոմմունիստների համար բնորոշն ընդհանրապէս սեփականութեան վերացումը չի, այլ բուրժուական սեփականութեան վերացումը:

Սակայն արդէի բուրժուական մասնաւոր սեփականութիւնը վերջին և ամենակատարեալ արտադրութիւնն է պրոդուկտների արտադրութեան և իւրացման այն եղանակի, որ հիմնւած է զստակարգային ներհակութեան վրայ, երբ ոմանք շահագործում են միւսներին:

Այդ առումով կոմմունիստներն իրենց տեսութիւնը կարող են ամփոփել մի արտադրութեան մէջ՝ մասնաւոր սեփականութեան վերացում:

Կոմմունիստներիս վրայ մեղադրանք են բարդում, իբր թէ մենք ուզում ենք անձամբ վաստակած, սեփական աշխատանքով ձեռք բերւած սեփականութիւնը վերացնել, ա՛յն սեփականութիւնը, որ ամեն անհատական ազատութեան, գործունէութեան և անկախութեան հիմքն է:

Աշխատած, վաստակած, անձամբ շահած սեփականութիւն: Մանր բուրժուանների, մանր զիւղացիների, սեփականութիւնից էք խօսում դուք, որ նախորդել է բուրժուական սեփականութեան: Նարկ չկայ, որ մենք վերացնենք, քանի որ ինդուստրիի զարգացումն է վերացրել և օրրստօրէ վերացնում այն:

Գուցէ թէ արդէի բուրժուանների՞ մասնաւոր սեփականութիւնից էք խօսում դուք:

Սակայն արդեօք նրանց համար սեփականութիւն է ստեղծում վարձու աշխատանքը, պրոլետարիատի աշխատանքը:

Երբէ՛ր: Նա կապիտալ է ստեղծում, այսինքն՝ սեփականութիւն, որ շահագործում է վարձու աշխատանքը, որ կարող է, անել, պայմանով, որ նոր վարձու աշխատանք արտադրի, նորից նրան շահագործելու համար: Սեփականութիւնն իր այսօրւայ կերպարանքով կապիտալի և վարձու աշխատանքի ներհակութեան մէջ է շարժւում: Զննենք, ուրեմն, այդ ներհակութեան երկու կողմն էլ:

Կապիտալիստ լինել, կնշանակի արտադրութեան մէջ ո՛չ միայն զուտ անհատական, այլև հասարակական դիրք զբաւել: Կապիտալը հաւաքական արտադրութիւն է և կարող է շարժման մէջ լինել միմիայն բազմաթիւ անդամների գործակցութեամբ, թերևս վերջ ի վերջոյ հասարակութեան բոլոր անդամների միասնական գործունէութեամբ:

Ուրեմն կապիտալը ոչ թէ անհատական, այլ հասարակական ոյժ է:

Նետեաբար, երբ որ կապիտալը կերպարանափոխելի, հաւաքական, հասարակութեան բոլոր անդամներին պատկան սեփականութիւն դառնայ, դրանից անհատական սեփականութիւնը—հասարակական չի դառնայ: Սեփականութիւնը կփոխի լով իր հասարակական բնոյթը: Նա կկորցնի իր գասակարգային բնաւորութիւնը:

Իստեանք վարձու աշխատանքին:

Վարձու աշխատանքի միջին գիներ—աշխատավարձի միներմումն է, այսինքն՝ կենսական միջոցների գումարը, որ անհրաժեշտ է, որպէսզի բանւորն, իբրև

բանւոր, կարողանայ իր կեանքը պահպանել: Հետեւաբար բանւորի իր գործունէութեամբ սեփականածր հերիք է լոկ իր մերկ կեանքը վերաբտադրելու համար: Մենք բնաւ չենք կամենում վերացնել աշխատանքի պրոդուկտների այս անհատական սեփականացումը՝ կեանք պահպանելու և վերաբտադրելու համար. այդ սեփականացումը ոչինչ զուտ արդիւնք չի բերում, որ օտարի աշխատանքին տիրանալու հնարաւորութիւն տար: Մենք լոկ կամենում ենք վերացնել այդ սեփականութեան թշուառանական բնոյթը, ըստ որում բանւորն ապրում է կապիտալը բազմապատկելու համար և ապրում է այնքան ժամանակ, որքան պահանջում է տիրող դասակարգի շահը:

Բուրժուական հասարակութեան մէջ կենդանի աշխատանքը—դանձած աշխատանք բազմապատկելու միջոց է լոկ: Կոմմունիստական հասարակութեան մէջ—դանձած աշխատանքը սոսկ մի միջոց է բանւորների կեանքն ընդլայնելու, հարստացնելու, նրա անաշաղիմութեանը զարկ տալու:

Բուրժուական հասարակութեան մէջ, այդպիսով, անցե՛ալն է իշխում ներկայի վրայ, կոմմունիստականում—ներկան անցեալի վրայ: Բուրժուական հասարակութեան մէջ կապիտալն է անկախ և անհատական, մինչդեռ գործունեայ անհատը կախման մէջ է և դիմադուրկ:

Եւ անա այդ շարաբերութեան վերացումը բուրժուազիան անհատականութեան և աղատութեան վերացում է անւանում: Արդարև, խօսքը յամենայն

դէպս բուրժուական անհատականութեան, անկախութեան և աղատութեան վերացման մասին է:

Աղատութիւն ասածը, հիմիկեայ բուրժուական արտադրութեան շարաբերութեանց մէջ, հասկանում են իբրև աղատ առևտուր, գնելու և վաճառելու աղատութիւն:

Սակայն չարչիութեան անկման դէպքում, աղատ չարչիութիւնն էլ կրնկնի: Գեղեցիկ ճառերը չարչիութեան աղատութեան մասին, ինչպէս մեր բուրժուազիայի բոլոր ուրիշ աղատադրական ճոռոճաբանութիւնները, ընդհանրապէս իմաստ ունեն, երբ ուղղւած են միջնադարեան քաղաքացիների ստրկացման դէմ և ոչ թէ չարչիութեան, ուղղւած են ընդդէմ կաշկանդւած չարչիութեան, բուրժուական արտադրութեան շարաբերութեանց և ի՛ր իսկ բուրժուազիայի կոմմունիստական վերացումի դէմ:

Իուք սարսափում էք նրանից, որ մենք կամենում ենք մասնաւոր սեփականութիւնը վերացնել: Սակայն մեր հասարակութեան մէջ մասնաւոր սեփականութիւնն անդամների իննր տասներորդականի համար վերացած է: Եւ մասնաւոր սեփականութիւնը գոյութիւն ունի հէնց այն պատճառով, որ հասարակութեան իննր տասներորդականի համար գոյութիւն չունի: Այսպիսով մեղադրում էք մեզ, թէ մենք ուզում ենք սեփականութեան մի ձև վերացնել, որ կարող է գոյութիւն ունենալ միմիայն հասարակութեան ճնշող մեծամասնութեան սեփականազուրկ լինելու անհրաժեշտ նախապայմանով:

Մի խօսքով, դուք մեզ մեղադրում էք, թէ մենք ուղղում ենք ձեր սեփականութիւնը վերցնել: Անշուշտ մէջք այդ կամենում ենք:

Այն վայրկեանից, երբ աշխատանք այլևս չի վերածել կապիտալի, փողի, հողային ունեթի, կարճ՝ մենաշնորհի դառնալիք հասարակական ոյժի, այսինքն՝ այն վայրկեանից, երբ անձնական սեփականութիւնն այլևս անկարելի կլինի բուրժուականի կերպարանափոխել, այն վայրկեանից, յայտարարում էք դուք, անձնաւորութիւնն էլ կվերանայ:

Ուրեմն դուք խոստովանում էք, որ անձնաւորութիւնն ասելով դուք ուրիշ ոչ ոք չէք բմբռնում, այլ եթէ բուրժուա, բուրժուական սեփականատէր: Այդ անձնաւորութիւնն էլ, անտարակոյս, պիտի վերանայ:

Կոմմունիզմը հասարակական պրոդուկտները սեփականելու կարողութիւնից ոչ ոքի չի զրկում, նա լոկ սեփականացման միջոցով ուրիշի աշխատանքը լծի տակ զնելու կարողութիւնից է զրկում:

Առարկում են՝ թէ մասնաւոր սեփականութեան վերացումով կվերանայ ամեն մի գործունէութիւն և համատարած ծուլութիւն կհաստատուի:

Որ այդպէս լինէր, բուրժուական հասարակութիւնը վաղուց հեռէ կործանւած կլինէր հեղզութիւնից, որովհետեւ նրանք, որոնք աշխատում են այդ հասարակութեան մէջ, բան չեն վաստակում, և ովքեր որ վաստակում են, չեն աշխատում: Այս ամբողջ տարակուսանքը մի նոյնասութիւնից է բղխում. հէնց

որ վարձու աշխատանք չլինի—կապիտալ էլ չի լինի:

Բոլոր առարկութիւնները, որ ուղղում են նիւթական պրոդուկտների սեփականացման և արտադրութեան եղանակի դէմ, տարածւում են նմանապէս հողէն արդասիքների սեփականացման և արտադրութեան վրայ: Ինչպէս դասակարգային սեփականութեան վերացումը բուրժուականների համար հէնց արտադրութեան վերացում է նշանակում, այնպէս էլ դասակարգային կրթութեան վերացումը—ընդհանրապէս կրթութեան վերացում է թւում նրանց:

Կրթութիւնը, որի կորստեան համար նրանք ցաւում են, ազգաբնակչութեան անաղին մեծամասնութեան համար մերենայացում է նշանակում:

Էլ միք վիճի մեզ հետ, քանի որ բուրժուական սեփականութեան վերացումը դուք զնանատում էք ազատութեան, կրթութեան, իրաւունքի մասին ձեր ունեցած պատկերացումներով: Ձեր գաղափարները հէնց արտադրութեան և սեփականատիրութեան բուրժուական շարաքերութեանց արդիւնք են, ճիշտ այնպէս, ինչպէս ձեր իրաւունքը ձեր դասակարգի օրէնք դարձած կամքն է, մի կամք, որի բովանդակութիւնը ձեր դասակարգի կեանքի նիւթական պայմանների մէջ է արւած:

Այն աչառու պատկերացումը, ըստ որում դուք ձեր արտադրութեան և սեփականատիրական շարաքերութիւններից բնութեան ու բանականութեան մշտնջենաւոր օրէնք էք դարձնում-յատուկ է բոլոր խորտակւած իշխող դասակարգերին: Այն, ինչ հաս-

կանայի է ձեզ հնարարեան սեփականութեան, աւտասկան սեփականութեան նկատմամբ, դուք չէք կամենում ըմբռնել բուրժուական սեփականութեան վերաբերմամբ:

Ընտանիքի վերացում: Սմենարմատականերն անդամ վրդովւում են կոմմունիստների այս խայտառակ մտադրութիւնից:

Սակայն ինչի՞ վրայ է հիմնւում արդէ բուրժուական ընտանիքը: Կապիտալի, մասնաւոր շահի վրայ: Լիակատար զարգացած ձևով այդ ընտանիքը գոյութիւն ունի սոսկ բուրժուազիայի համար: Սակայն բուրժուական ընտանիքի լրացումը պրոլետարիատի հարկադրւած ամուրիութիւնն է և հրապարակային պոռնիկութիւնը:

Բուրժուական ընտանիքը բնականաբար կանհետանայ նրա այս լրացումների անհետացումով և երկուսն էլ կանհետանան կապիտալի անհետացման հետ:

Մեղադրում էք դուք մեզ, որ մենք ուղում ենք վերացնել մանուկների շահագործումն իրենց ծնողների միջոցով: Մենք մեր այդ յանցանքը խոստովանում ենք:

Սակայն, ձեր ասելով, մենք վերացնում ենք ամենաքնքոյշ յարաբերութիւնները, երբ անային դաստիարակութեան տեղը—հասարակականն ենք դնում:

Մի՞թէ ձեր դաստիարակութիւնը նոյնպէս հասարակութիւնը չի որոշում: Հասարակական այն յարաբերութիւնների միջոցով, որոնց մէջ դուք դաստիարակում էք, հասարակութեան ուղղակի և ան-

ուղղակի միջամտութեամբ, դպրոցի միջոցով և այլն: Կոմմունիստները չեն հնարում հասարակութեան ներգոծութիւնը դաստիարակութեան մէջ: Նրանք միայն փոփոխում են այդ ներգործութեան բնույթը, նրանք պոկում են դաստիարակութեան գործը տիրող դասակարգի ազդեցութիւնից:

Բուրժուական եռոսմբանութիւնն ընտանիքի մասին և դաստիարակութեան, ծնողների և զաւակների քնքոյշ յարաբերութեանց մասին այնքան աւելի են զղելի դառնում, որքան խոշոր ինդուստրիի շնորհիւ պրոլետարների համար բոլոր ընտանեկան կապերը քակւում են, և նրանց զաւակները սուետրի հասարակ առարկաների և աշխատանքի գործիքների են վերածւում:

Սակայն դուք, կոմմունիստներդ, համայնակնութիւն էք ուզում մտցնել, ազաղակում է միաբերանող բուրժուազիան:

Բուրժուան իր կնոջը նկատում է իբրև արտադրութեան սոսկ գործիք: Նա լսում է, որ արտադրութեան գործիքները պիտի համայնօրէն շահագործեն և բնականաբար չի կարող այլ միտք անել, քան համայնացման վիճակը նաև կանանց է վերաբերւելու:

Նրա մտքովը չի անցնում, թէ բանն էլ հէնց այն է, որ կնոջ դիրքը, իբրև արտադրութեան սոսկ—գործիքի, վերանայ:

Սակեւր, աւելի ծիծաղելի բան չկայ, քան մեր բուրժուաների բարձր բարոյական սարսափը կոմմու-

նիստների կարծեցեալ կանանց համայնացումի առի-
թիով կոմմունիստները կարիք չունին կանանց համայ-
նացում մտցնելու, նա համարեա թէ միշտ գոյու-
թիւն է ունեցել:

Մեր բուրժուաները, չբաւականանալով նրանով,
որ նրանց արամադրութեան ներքոյ են իրենց պրո-
լետարների կանայք ու աղջիկները, էլ չխօսենք պաշ-
տօնական պոռնիկութեան մասին, մեծ բաւականու-
թիւն են զանում իրենց ամուսիններին փոխադար-
ձարար գայթաղեցնելու մէջ:

Բուրժուական ամուսնութիւնն իրօք—համայ-
նակնութիւն է: Ամենաշատը՝ կարելի էր կոմմունիստ-
ներին մեղադրել, որ կեղծաւոր քողարկած համայնակ-
նութեան տեղը—բայ համայնակնութիւն են ուղղւո՞ւմ
մտցնել: Թէև ինքնին հասկանալի է, որ հիմիկւայ
արտադրական շարաբերութեանց վերացումով, կան-
հետանայ նաև նրանցից բոլոր համայնականութիւնը,
այսինքն՝ պաշտօնական և ոչ պաշտօնական պոռն-
կութիւնը:

Ապա՝ կոմմունիստներին մեղադրում են, իբր թէ
նրանք ուղղւո՞ւմ են վերացնել հայրենիքը, ազգութիւնը:

Բանւորները հայրենիք չունեն: Ձի կարելի նրան-
ցիդ խլել այն, ինչ որ նրանք չունեն: Քանի որ պրո-
լետարիատը հարկադրւած է նախ քաղաքական իշ-
խանութիւն նւաճելու, բարձրացնելու իր զլուխը,
որպէս ազգային դասակարգ, կազմակերպելու ինքն
իրեն, իբրև ազգ—նա տակաւին ազգային է, թէև ոչ
մի դէպքում բուրժուական իմաստով:

Արդէն բուրժուապիլի դարգացման հետ, առև-
տրի ազատութեան, համաշխարհային շուկայի, ին-
դուստրիական արտադրութեան միակերպութեան և
նրան համապատասխան կենսական շարաբերութեանց
հետ քանի դնում աւելի է անհետանում ազգային
մեկուսացումը և ներհակութիւնը ժողովուրդների
միջև:

Պրոլետարիատի տիրապետութիւնն աւելի ևս
անհետացնել կտայ նրանց: Նրա ազատադրման առաջ-
նադրոյն պայմաններից մէկն է, առևազն քաղաքա-
կիրթ երկիրների պրոլետարիատի միահամուռ գոր-
ծակցութիւնը:

Ինչ չափով, կվերանայ մի անհատի շահագոր-
ծումը միւսի միջոցով—կվերանայ նաև մի ազգի
շահագործումը միւսի միջոցով:

Իստակարգերի ներհակութեան անկման հետ մի
ազգութեան մէջ—կվերանայ նաև ազգերի թշնամա-
կան ղիլքը իրար դէմ:

Կրօնական, փիլիսոփայական և բնդհանրապէս
զաղափարաբանական տեսակէտից կոմմունիզմի դէմ
յարուցած մեղադրանքները չարժեն մանրամասն քն-
նութեան:

Մի՞թէ խոր միտք է հարկաւոր ըմբռնելու հա-
մար, որ մարդկանց կենսական պայմանների հետ,
նրանց հասարակական շարաբերութեանց հետ, նրանց
հասարակական գոյութեան հետ փոխուում են նաև
նրանց մտապատկերները, հայեայքները և հասկացո-
ղութիւնները, մի խօսքով նրանց ողջ գիտակցութիւնը:

Գաղափարների պատմութիւնն ի՞նչ է պայտուցանում, եթէ ոչ այն, թէ հողևոր արտադրութիւնը կերպարանափոխում է նիւթականի հետ: Որ և է ժամանակի իշխող գաղափարները միշտ տիրապետող դասակարգի գաղափարներն են եղել:

Ասում են կան գաղափարներ, որ մի ամբողջ հասարակութիւն են չեղափոխում: Դրանով լոկ այն փաստն են արտայտում, թէ հին հասարակութեան մէջ նոր տարրեր են գոյացել, որ կենսական հին շարքերութեանց լուծմանը քաջ առ քաջ հին գաղափարների լուծումն է հետևում:

Երբ որ հին աշխարհը մօտ էր կործանման, քրիստոնէական կրօնը յաղթեց հին կրօնները: Երբ որ 18-րորդ դարում լուսաւորութեան գաղափարները վանեցին քրիստոնէական գաղափարը-աւատական հասարակութիւնն իր օրհասական մահու պայքարն էր մղում այն ատեն չեղափոխական բուրժուազիայի դէմ: Խղճի և դաւանութեան ազատութեան գաղափարներն արտայտում են սոսկ ազատ մրցումի տիրապետութիւնը դիտութեան ասպարիզում:

«Սակայն կրօնական, բարոյական, փիլիսոփայական, քաղաքական, իրաւական և այլ գաղափարները, — կասեն մեզ, — միշտ է, փոփոխութեան են ենթարկւում պատմական զարգացման ընթացքում, բայց կրօնը, բարոյականութիւնը, փիլիսոփայութիւնը, քաղաքականութիւնը, իրաւունքը միշտ այդ փոփոխութեանց մէջ պահպանւել են:

«Բացի այդ յաւերժական նշմարտութիւններ

կան, ինչպէս՝ ազատութիւնը, արդարութիւնը և այլն, որ ընդհանուր են պատմական բոլոր վիճակներին: Իսկ կոմմունիզմը, կերպարանափոխելու փոխարէն վերացնում է յաւերժական նշմարտութիւնները, վերացնում է կրօնը, բարոյականութիւնը և այդպիսով հակասում մինչայժմեան պատմական իրադարձութեանը»:

Ինչի՞ է յանգում այդ մեղադրանքը: Մինչայժմեան հասարակութեան ողջ պատմութիւնը շարժւել է դասակարգային ներհակութեանց մէջ, որ տարբեր ժամանակաշրջաններում տարբեր կերպարանք են ունեցել:

Սակայն ի՞նչ ձև էլ որ ընդունել է, հասարակութեան մի ծասի շահագործումը միևսի միջոցով բոլոր անցած դարերի համար — ընդհանուր փաստ է: Ուստի և զարմանալի չէ, որ բոլոր դարերի հասարակական դիտակցութիւնը, չնայած բազմապիսութեան և զանազանութեանց շարժւել է որոշ ընդհանուր ձևերով, գիտակցութեան այն ձևերի մէջ, որ վերջնականապէս կվերանայ միայն դասակարգային ներհակութեան լիակատար վերացումով:

Կոմմունիստական չեղափոխութիւնն ամենատրամատական կերպով պիտի խզի սեփականատիրական աւանդական շարքերութեանց հետ եղած կապերը: Զարմանալի չէ, որ նրա զարգացման ընթացքում ամենատրամատական կերպով պիտի քակւեն աւանդական գաղափարների կապերը:

Սակայն թողնենք բուրժուազիայի կոմմունիզմի դէմ արած առարկութիւնները:

Մենք արդէն վերը տեսանք, որ բանւորական չեղափոխութեան առաջին քայլը—պրոլետարիատին բարձրացնելը, իշխող դասակարգի հասցնելը—դեմոկրատրայի նւանումն է:

Պրոլետարիատն իր քաղաքական իշխանութիւնը կօղտագործի աստիճանաբար բուրժուազիայից նրա ողջ կապիտալը խլելու, արտադրական բոլոր գործիչները պետութեան ձեռքում, այսինքն՝ իշխող դասակարգ դառած, կազմակերպւած պրոլետարիատի ձեռքում, կենտրոնացնելու և արտադիր ուժերն ըստ կարելուին արագ կերպով բազմապատկելու համար:

Սկզբում դա, բնականաբար, կարող է տեղի ունենալ միմիայն բռնի միջամտութեամբ սեփականատիրական իրաւունքի և արտադրութեան բուրժուական շարքերութեանց մէջ, հետեւաբար այնպիսի միջոցներով, որ անտեսապէս անբւարար և խախուտ կլթւան և որ սակայն շարժման ընթացքում իրենք իրենց չաղթահարելով՝ անխուսափելիօրէն ողջ արտադրական եղանակի չեղաշրջման միջոց են դառնալու:

Այդ միջոցները, ի հարկէ, տարբեր երկիրներում —տարբեր են լինելու:

Այնու հանդերձ, ամենաառաջադէմ երկիրներում զրեթէ ամենուրեք կարող են կիրարկուել հետեւեալ միջոցները:

1) Հողային սեփականութեան էքսպրոպրեացիա և հողային ռենթի գործադրութիւնը պետական ծախսերի վրայ:

2) Ուժեղ պրոդրեսսիվ հարկեր:

3) Ժառանգային իրաւունքի վերացում:

4) Բոլոր էմիգրանտների և ըմբոստների սեփականութեան զրաւումը:

5) Վարկի կենտրոնացում պետութեան ձեռքում, պետական կապիտալ և բացառիկ մենաշնորհ ունեցող ազգային բանկի միջոցով:

6) Փոխադրութեան գործի կենտրոնացում պետութեան ձեռքում:

7) Պետական գործարանների, արտադրութեան գործիքների բազմապատկում, հողի մշակում և բարելաւում ընդհանուր ծրագրով:

8) Հաւասարապէս պարտադիր աշխատանք բոլորի համար: Ինդուստրիական զօրաբանակի կազմակերպում, մանուսանդ երկրագործութեան համար:

9) Գիւղատնտեսութեան և ինդուստրիի բնագաւառների միացում: Նպաստում քաղաքի և զիւղի տարբերութեան աստիճանական վերացման:

10) Բոլոր մանուկների հասարակական և ծրի կրթութիւն: Մանուկների գործարանային աշխատանքի այսօրւայ ձեռի վերացում: Կրթութեան և նիւթական արտադրութեան միացում և այլն:

Հէնց որ զարգացման ընթացքում անհետանան դասակարգային տարբերութիւնները և բոլոր արտադրութիւնները կենտրոնանան համախրւած անհատների ձեռքում—հասարակական իշխանութիւնը կրկորցնի իր քաղաքական բնոյթը: Քաղաքական իշխանութիւնը, բուն իմաստով, մի դասակարգի կազմա-

կերպւած իշխանութիւն է միւսին ճնշելու համար: Երբ որ պրոլետարիատը բուրժուազիայի դէմ վարած պայքարի ընթացքում անհրաժեշտաբար միանայ, որպէս դասակարգ, յեղափոխութեան միջոցով տիրապետող դասակարգը դառնայ և, որպէս տիրապետող դասակարգ, բռնի կերպով վերացնի արտադրութեան հին շարքերու թիւնները, արտադրութեան այդ շարքերու թեանց հետ կ'վերանան նաև դասակարգային ներհակութեան զոյւթեան պայմանները, ընդհանրապէս դասակարգերը և դրանով նաև իր սեփական տիրութեան թիւնը, իբրև դասակարգի:

Ճին բուրժուական հասարակութեան տեղը, իր դասակարգերով և դասակարգային ներհակութեամբ, կբռնի մի միութիւն, որի մէջ իւրաքանչիւր որի ազատ զարգացումը պայծառ կ'լինի բոլորի՝ ազատ զարգացմանը:

III.

ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԵՒ ԿՈՄՄՈՒՆԻՍՏԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆ ՈՒՅԹԻՒՆ.

1) ԵՏԱԴԻՄԱԿԱՆ ՍՈՑԻԱԼԻՉՄ

ա) Աւատական սոցիալիզմ

Փրանսիական և անգլիական ազնւականութիւնը, իր պատմական դիրքով, կոչւած էր արդի բուրժուազիայի դէմ պանֆլետներ (պարսաւազիր) գրելու: Փրանսիական 1830 թւի յուլիսեան յեղափոխութեան միջոցին և անգլիական վերանորոգչական շար-

ժման ժամանակ նա իր ատելի նորելուկ-հակառակորդից մի նոր շարդ էլ կրեց: Որ և է լուրջ քաղաքական պայքարի մասին խօսք լինել այլևս չէր կարող: Մնացել էր սոսկ զրական պայքարը: Սակայն զրական առպարիզում էլ ռեստավրացիայի շրջանի ռճարանութիւնն անհնար էր դառնել: Համակրութիւն գրաւելու համար ազնւականութիւնը հարկադրւած էր իր շահերն աչքաթող անելու ձև անել և իր մեղադրական թուղթը բուրժուազիայի դէմ բանածեղ լոկ շահագործող բանւոր դասակարգի շահերի տեսակետից: Նա իր նոր տէրերի վրայ պարսաւախազեր էր երգում, աւել կամ պակաս բոթարեք մարգարէութիւններ շնչում նրա ականջին և դրանով մխիթարւում:

Այդպէս է աւատական սոցիալիզմի ծագումը— կէս—ողբ, կէս—պատկիլ (ծաղրագիր) կէս—անցեալի արձագանք, կէս—գալիք սպառնանք: Երբեմն դառն, սրամիտ, կծու գատողութիւններով բուրժուազիայի սիրտը դաղելով, ազնւականութիւնն արդի պատմութեան ընթացքն ըմբռնելու իր կատարեայ անկարողութեամբ միշտ դաւեշտական տպաւորութիւն է գործել:

Ազնւականները թափահարում էին պրոլետարական մուրացկանի տուրակը, որպէս դրօշակ, իրենց ետևից ժողովուրդը հաւաքելու համար: Սակայն ամեն անգամ նրանց հետևելիս՝ ժողովուրդը նրանց մէջքին հին աւատական տոհմակիշներ է նկատել և բարձրածախ ու անպատկառ հռոտցով լքել նրանց:

Մրանսիական լեզվախմբիսաների մի մասը և երկ-
տասարդ Անգլիան ամենից լաւ են ներկայացրել այդ
խաղը:

Երբ որ աւատատէրերն ապացուցանում են, թէ
իրենց շահագործումն այլ կերպ է եղել, քան բուր-
ժուականը, նրանք փոքր ինչ մոռանում են, որ իրենք
շահագործելիս են եղել միանգամային տարբեր և հիմի
անհետացած պայմաններում ու պարագաներում: Երբ
որ նրանք մատնանիշ են աճում, թէ իրենց իշխա-
նութեան ներքոյ արդի պրոլետարիատը դոյութիւն
չի ունեցել, փոքր ինչ մոռանում են, որ արդի բուր-
ժուազիան հէնց նրանց հասարակարգի անհրաժեշտ
ձեռնարկն է:

Ասենք, նրանք այնքան քիչ են թաղցնում իրենց
քննադատութեան ետադիմական բնոյթը, որ բուր-
ժուազիայի դէմ մղած նրանց մեղադրանքը հէնց այն
է, թէ բուրժուազիայի ախրապետութեան ներքոյ մի
գասակարգ է զարգացել, որ ողջ հին հասարակարգը
օդն է ցնդացնելու:

Նրանք բուրժուազիային աւելի են յանդիմա-
նում չեղափոխական պրոլետարիատ արտադրելու
համար, քան առհասարակ պրոլրտարիատ առաջ բե-
րելու համար:

Իրանից է, որ գործնական քաղաքականութեան
մէջ նրանք մասնակցում են բանւոր դասակարգի դէմ
ուղղւած բոլոր բռնի միջոցներին և, հակառակ վերամ-
բարձ ճառերին, առօրեայ կեանքում հանդիստ կեր-
պով ոսկի խնձորներ են քաղում և հաւատարմու-

թիւնը, սէրն ու պատիւը փոխանակում բբդի, ճակն-
դեղի և օդի:

Ինչպէս տէրտէրը աւատատիրոջ հետ միշտ ձեռք
ձեռքի տւած է գնացել, այնպէս էլ տէրտէրական
սոցիալիզմն է աւատականի հետ ընթանում:

Աւելի հեշտ բան չկայ, քան բրիտանէական
ճղնութեանը սոցիալիստական դոյն տալը: Միթէ
բրիտանէութիւնը չի՞ մաքառել նաև մասնաւոր սե-
փականութեան, ամուսնութեան և պետութեան դէմ:
Միթէ դրանց տեղը նա չի՞ քարոզել բարեգործու-
թիւն և ազգատութիւն, կուսակրօնութիւն և մարմնի
մեռցում, մենաստան և եկեղեցի: Գրիստոնէական
սոցիալիզմը սոսկ օրհնած ջուր է, որով տէրտէրն
աղւականութեան ցասումն է սրբադործում:

բ) Մանր-բուրժուական սոցիալիզմ.

Աւատական ազնւականութիւնը միակ դասա-
կարգը չէր, որին տապալեց բուրժուազիան, մենակ
նրա կեանքի պայմանները չեն, որ արդի բուրժուա-
կան հասարակութեան մէջ վատթարանում են ու
չքանում: Միջնադարեան քաղքինիներն ու մանր դիւ-
ղացիութիւնն արդի բուրժուազիայի նախորդներն են
եղել: Ընդուստրիի և արևտրի կողմից պակաս զար-
գացած երկիրներում անոց բուրժուազիայի կողքին
այդ դասակարգերը տակաւին քաշ են տալիս իրենց
գոյութիւնը:

Այն երկիրներում, որտեղ զարգացել է արդի
քաղաքակրթութիւնը, մի նոր քաղքինիութիւն է

գոյացել, որ երեբուժմ է պրոլետարիատի և բուրժուազիայի արանքում և, իբրև լրացում՝ բուրժուական հասարակութեան, շարունակ նորից ու նորից գոյանում: Բայց նրա անդամները մրցման շնորհիւ շարունակ պրոլետարիատի շարքն են նետում և խոշոր ինդուստրիի զարգացման հետ նրանք իրենք էլ նախատեսում են այն ժամը, երբ պէտք է որ անհետանան և առևտրի, մանուֆակտուրի, դիւղատնտեսութեան մէջ փոխարինւեն վերակացուներով ու մանր ծառայողներով:

Այն երկիրներում, որտեղ գիւղացի դասակարգն ազգաբնակչութեան կիսից աւել է, ինչպէս Փրանսիայում, բնական է, որ դրողները, որոնք պրոլետարիատին պաշտպանել են ընդդէմ բուրժուազիայի, մանր-քաղըինիական և մանր գիւղացիական չափանիշով են քննադատել բուրժուական կարգը և բանւորների կուսակցութիւնը մանր-քաղըինիութեան տեսակէտից են ըմբռնել: Ահա թէ ինչպէս է գոյացել մանր բուրժուական սոցիալիզմը: Սխմոնդին այդ դրականութեան պարագլուխն է հանդիսանում ոչ միայն Փրանսիայում, այլև Անգլիայում:

Այդ սոցիալիզմը ծայր աստիճան սրամտօրէն տարրալուծել է արդի արտադրութեան յարաբերութեանց հակասութիւնները և մերկացրել տնտեսադէմքների կեղծաւոր լաւատեսութիւնը: Նա անհերքելի կերպով ասպնջուցեց աշխատանքի բաժանման և մեքենաների կործանարար ազդեցութիւնը: Ապացուցեց, որ կապիտալի և հողատիրութեան կենտրոնա-

ցումը, գերարտադրութիւնը, նգնաժամերը մանր-քաղըինիներին անխուսափելի կորստեան են մատնում: Ցուցադրեց պրոլետարիատի թշաւութիւնը, արտադրութեան անիշխանական բնոյթը, աղաղակող անհամաչափութիւնը հարստութեան բաշխման մէջ, արդիւնաբերական աւերիչ պատերազմներն ազգերի միջև, հին բարբերի, ընտանեկան հին կապերի, հին սողերի կազմալուծումը:

Սակայն իր դրական բովանդակութեամբ այդ սոցիալիզմը կամ ձգտում է արտադրութեան և փոխի հին միջոցները վերականգնել և դրանց հետ նաև սեփականատիրական հին յարաբերութիւններն ու հին հասարակութիւնը կամ թէ կամենում է արտադրութեան և փոխի արդի միջոցները բռնի կերպով վերստին սեփականութեան հին յարաբերութեանց շրջանակի մէջ պարփակել, որ նրանք պատուել են և պիտի պատուէին: Երկու դէպքում էլ նա ետադիմական է և ուտոպիական միաժամանակ:

Համբեարային կազմը մանուֆակտուրի մէջ և նահապետական տնտեսութիւնը դիւղում—ահա նրա վերջին խօսքը:

Նրա զարգացման շարունակութիւնն այդ ուղղութեամբ—վատոյժ վայելն դարձան:

դ) Գերմանական կամ «ձշմարիտ» սոցիալիզմ.

Փրանսիայի սոցիալիստական և կոմունիստական դրականութիւնը, որ տիրող բուրժուազիայի ենշման ներքոյ է ծագել և այդ տիրապետութեան

դէմ տեղի ունեղած պայքարի դրական արտայայտութիւնն է, Գերմանիա ներմուծւեց այնպիսի մի ժամանակ, երբ բուրժուազիան աւստական արտոլիւտիզմի հետ նոր-նոր էր պայքարի բռնւել:

Գերմանիայի փիլիսոփաները, կիսափիլիսոփաները և իմաստակները ազատ-ազատ վրայ տւին այդ գրականութեան վրայ և մոռացան միայն, որ այդ գրականութեան ներգաղթով Փրանսիայից միաժամանակ Փրանսիական կենսական պայմանները Գերմանիա չէին ներգաղթել: Գերմանական յարտերութեանց հանդէպ Փրանսիական գրականութիւնը կորցրեց իր ողջ անմիջական գործնական նշանակութիւնը և զուտ գրական կերպարանք ընդունեց: Նա պիտի թւար պարսպ մտորմունք մարդկային էութեան իրականացման մասին: Այսպէս, օրինակ, 18-րդ դարի գերմանացի փիլիսոփաների համար առաջին Փրանսիական չեղափոխութեան պահանջներն ընդհանրապէս «գործնական բռնականութեան» պահանջների իմաստ ունէին և Փրանսիական բուրժուազիայի չեղափոխականների կամքի արտայայտութիւնները նրանց աչքում զուտ կամքի օրէնքներ էին, կամքի, ինչպէս նա պէտք է որ լինի, մարդկային ճշմարիտ կամքի:

Գերմանացի գրականների աշխատանքը բացառապէս այն է եղել, որ Փրանսիական նոր դադափարները հաշտեցնեն իրենց հին փիլիսոփայական խղճի հետ կամ թէ չէ իրենց փիլիսոփայական տեսակէտից ի բացնեն Փրանսիական դադափարները:

Այդ իւրացումը նոյն ձևով կատարւեց, որով

առհասարակ օտար լեզու են իւրացում, այն է թարգմանութեան միջոցով:

Յայտնի է, որ վանականները հին հեթանոսական ժամանակէլ գասական ձեռագրերի վրայից կաթոլիկ սուրբերի աննաշակ վարքեր էին գրում: Գերմանացի գրականները Փրանսիական բնագրի ետեւ իրենց փիլիսոփայական անմտութիւնները գրի առան: Յրինակ՝ Փրանսիացիների արած փողային շարքերութեանց ըննադատութեան ետեւ նրանք գրել են «մարդկային էութեան դրսևորում», բուրժուական պետութեան Փրանսիացիների արած ըննադատութեան ետեւ՝ «վերացական հանրութեան տիրապետութեան վերացում» և այլն, և այլն:

Փրանսիական իրադարձութեանց զեղծումը փիլիսոփայական այդ դատարկաբանութեամբ նրանք մկրտել են «գործի փիլիսոփայութիւն» («ճշմարիտ սոցիալիզմ»), «սոցիալիզմի գերմանական գիտութիւն», «սոցիալիզմի փիլիսոփայական հիմնաւորում» և այլն անուններով:

Փրանսիական սոցիալիստական-կոմունիստական գրականութիւնն այդպիսով կռաւեց: Եւ որովհետեւ այդ գրականութիւնը գերմանացիների ձեռքում դադարեց մի դասակարգի միւսների դէմ մղած պայքարի արտայայտութիւնը լինելուց, գերմանացին համողւած էր, որ չաղթահարել է «Փրանսիական միակողմանութիւնը», որ նա ճշմարիտ կարիքների տեղը — ճշմարտութեան կարիքն է առաջ մղում, պրոլետարիատի շահերի փոխարէն — մարդկային էութեան

շահերը, առհասարակ մարդուն, որ ոչ մի դասակարգի չի պատկանում, որ ընդհանրապէս սչ թէ իրականութեան մէջ գոյութիւն ունի, այլ փիլիսոփայական մտապատկերների մթին երկնքում:

Գերմանական այս սոցիալիզմը, որ իր դպրոցական անօգ մարդանքներին այնքան լուրջ ու հանգիստ որ էր վերաբերում և որի մասին նա այնքան աղմկել ու փողեր է հնչեցրել.— փոքր-առ-փոքր կորցրեց իր պեղանտական անմեղութիւնը:

Գերմանական, գլխաւորապէս պրոլետական բուրժուազիայի պայքարն աւատականների և արտիւտ կայսրութեանց դէմ, մի խօսքով աղատամիտ շարժումը գնալով լրջանում էր:

«Ճշմարիտ» սոցիալիզմն այսպիսով ցանկալի առիթ ունեցաւ քաղաքական շարժմանը հակադրելու սոցիալիստական պահանջներ, — որով անիծում էին լիբերալիզմը, ներկայացուցչական պետութիւնը, բուրժուական մրցումը, մամուլի բուրժուական սղատութիւնը, բուրժուական իրաւունքը, բուրժուական ազատութիւնն ու հաւասարութիւնը, — և քարոզելու ժողովրդական մասսային, նա այդ բուրժուական շարժումից ոչինչ չի վաստակելու, աւելի շուտ ամենինչ կորցնելու է: Գերմանական սոցիալիզմը ժամանակին մոռանում էր, որ Ֆրանսիական քննադատութիւնը, որի անպարունակ արձագանքն էր ինքը, նախադրում էր արդի բուրժուական հասարակութիւնը համապատասխան նիւթական կենսական պայմաններով և քաղաքական վայելուչ սահմանադրութեամբ:

նախապայմաններ, որոնց նւանումի մասին տակաւին նոր պիտի խօսք բացւէր Գերմանիայում:

Գերմանական արտիւտ կառավարութեանց և դրանց տէրաէրններից, վարժապեաններից, աղնւականներից և աստիճանաւորներից բաղկացած փոհմակի ձեռքում այդ սոցիալիզմը բաղձալի խրաւիլակ էր սպառնորէն գլուխ բարձրացնող բուրժուազիայի դէմ:

Այդ սոցիալիզմը մի քաղցրաւուն լրացում էր մտրակի հարւածների և հրացանների գնդակներէ դառնութեան, որոնցով նոյն կառավարութիւնները ճնշում էին Գերմանիայի բանւորների ապստամբութիւնները:

Եթէ «ճշմարիտ» սոցիալիզմը նմանօրինակ մի գէնը է եղել կառավարութեանց ձեռքում գերմանական բուրժուազիայի դէմ, միևնոյն ժամանակ նա ետադիմական շահերի արտայատիչն է եղել— գերմանական մանր քաղքինիութեան շահերի արտայայիչը: Գերմանիայում 16-րդ դարից մնացած և այդ ժամանակից վեր դանաղան ձեւերով նորից ու նորից հանդէս եկած մանր քաղքինիութիւնը, — տիրող կարգերի խոհական հասարակական հիմքն է:

Նրա պահպանումը — գերմանական տիրող կարգերի պահպանումն է: Բուրժուազիայի ինդուստրիական և քաղաքական տիրապետութիւնից նա երկիւղով իր հաստատ կործանումն է սպասում, մի կողմից իբրև հետևանք կապիտալի կենտրոնացման, միւս կողմից՝ լեղափոխական պրոլետարիատի զարգացման շնորհիւ: Եւ նրան թւում է, թէ «ճշմարիտ» սոցիա-

լիզմը մի հարւածով երկու ճանճն էլ սպանում է: Եւ այդ սոցիալիզմը տարածւում էր, որպէս համաճարակ: Հայեցաբանական (սպեկուլեատիւ) ոստայնից հիւսած, նարտասանական պերճ ծաղիկներով զարգարած, սիրառատ սրտի ցողով թրչած այդ ծածկոցը, որով Գերմանիայի սոցիալիստները իրենց մի երկու ոսկրացած «յաւերժական նշմարտութիւններն») էին վաթաթում, այդ հասարակութեան մէջ լոկ նրանց ապրանքի վաճառքն էր աւելացնում:

Գերմանական սոցիալիզմն էլ իր հերթին, քանի գնում, այնքան աւելի էր նանաչում իր կոչումը— որպէս քաղքինիութեան մեծախօս ներկայացուցչի:

Գերմանական ազգը—նա. բնական ազգ հռչակեց և Գերմանիայի քաղքինիներին—բնական մարդիկ: Սրանց իւրաքանչիւր ստորութեանը դադտնի բարձր սոցիալիստական իմաստ էր հազորդւում, ըստ որում այդ արարմունքը հակառակ նշանակութիւն էր ստանում: Եւ երբ նա ուղղակի հանդէս եկաւ կոմմունիզմի «կոպիտ-կործանիչ» ուղղութեան դէմ, և իր անկուսակցական վեհութիւնը հռչակեց դասակարգային ամեն պայքարից վեր-դրանով նա սոսկ վերջին եղրակացութիւնը հանեց: Այն ամենը, ինչ որ շրջանառութեան մէջ է Գերմանիայում իբրև այսպէս ասած սոցիալիստական և կոմմունիստական գրութիւն—այդ կեղտոտ, չղաղար գրականութեան է պատկանում*):

*) 1848 Թականի լեղափոխական հողմն այս ամբողջ գծում ուղղութիւնը մէջ անդից սրբեց և նրա զաղափարակիր-

2) ՊԱՀՊԱՆՈՂԱԿԱՆ ԿԱՄ ԲՈՒՌԺՈՒԱԿԱՆ ՍՈՑԻԱԼԻԶՄ.

Բուրժուազիայի մի մասը ցանկանում է սոցիալական թերիներին օգնութեան գալ, որպէս զի ապահովի բուրժուական հասարակութեան գոյութիւնը:

Իրանց թւին պատկանում են տնտեսագէտներ, Ֆիլանտրոպներ (մարդասէր-բարերարներ), հումանիստներ (մարդոս ամենից բարձր դասողներ), բանւոր դասակարգի վիճակը բարելաւողներ, բարեգործութիւն կազմակերպողներ, անասունների տանջանքները վերացնողներ, զգաստութեան ընկերութիւն հիմնողներ, մանր-մունր վերանորոգիչներ ամենախայտաբղէտ տեսակի: Եւ բուրժուական այդ սոցիալիզմն անգամ մշակել, ամբողջ սիստեմների է վերածել:

Օրինակ Պրուզանի Philosophie de la Misere-ը *):

Բուրժուա-սոցիալիստները—արդի հասարակութեան կեանքի պայմաններն են կամենում, առանց դրանցից անհրաժեշտօրէն բղխող պայքարի և վտանգի: Նրանց ցանկացածը—գոյութիւն ունեցող հասարակութիւնն է ի բաց առեալ նրան յեղափոխող և կազմալուծող տարրերի: Նրանք ուզում են բուրժուազիա, առանց պրոլետարիատի: Այն աշխարհը, որ-

ների հաւասը կտրեց այլևս սոցիալիզմ խաղալու: Այդ ուղղութեան պարագլուխն ու դասական տիպարը—պարոն Գարի Գրիմն է:

*) «Թշառութեան փիլիսոփայութիւնը»: Պրուզանի այս գրւածը Մարքսը սուր ու կծու քննադատութեան է ենթարկել 1846 թ. լոյս տեսած «Փիլիսոփայութեան Թշառութիւնը» La Misère de la Philosophie) վերնագրով կրող գրքում: Պ. Մ.

տեղ ինքն է տիրում, բնականաբար բուրժուազիան պատկերում է իբրև աշխարհներից լաւագոյնը: Բուրժուական սոցիալիզմը մշակում է այդ միխիթարական մտապատկերը և կիսատ կամ ամբողջական սիստեմի վերածում: Երբ նա առաջարկում է պրոլետարիատին, որ նա իր սիստեմներն իրականացնի և նոր Երուսաղէմ մտնի, նա իրօք միայն պահանջում է, որ պրոլետարիատը մնայ կանգնած ներկայ հասարակութեան մէջ, սակայն դէն քցի իր տանի մտապատկերներն այդ հասարակութեան մասին:

Սոցիալիզմի մի այլ պահաս սիստեմական, բայց աւելի դործնական ձևը, ժողովում էր կոտորել բանւոր դասակարգի հետաքրքրութիւնը դէպի ամեն մի չեղափոխական շարժում, ապացուցանելով, որ պրոլետարիատին ոչ թէ այս կամ այն քաղաքական փոփոխումն օգուտ կը բերի, այլ միմիայն կեանքի նիւթական պայմանների, անտեսական շարաբերութեանց փոփոխումը: Իսկ կեանքի նիւթական շարաբերութեանց փոփոխումն ասածդ այդ սոցիալիզմը ոչ մի դէպքում չի հասկանում իբրև արտադրութեան բուրժուական շարաբերութեանց վերացում, որ լոկ չեղափոխական ճանապարհով է հնարաւոր, այլ վարչական բարելաւում, որ արտադրութեան նոյն այդ շարաբերութեանց հիմքերի վրայ է իրադրւում, հետևաբար կապիտալի և վարձու աշխատանքի շարաբերութեան մէջ ոչինչ չի փոխում, այլ լաւագոյն դէպքում՝ բուրժուազիայի համար իր տիրապետութեան ձախար պակսեցնում և իր պետական անտեսութեան եղանակը պարզեցնում:

Բուրժուական սոցիալիզմը համապատասխան արտայայտութիւն է դառնում այն տանն, երբ սոսկ ճարտասանական ձև է դառնում:

Ազատ առևտուր—յանուն բանւոր դասակարգի շահերի: Հովանաւորող մաքս-յանուն բանւոր դասակարգերի շահերի: Զնդաններ—յանուն բանւոր դասակարգի շահերի: Ահա բուրժուական սոցիալիզմի վերջին և միակ լուրջ իմաստով ասած խօսքը:

Բուրժուազիայի սոցիալիզմը հէնց այն պնդումն է, թէ բուրժուաները բուրժա են յանուն բանւոր դասակարգի շահի:

3) ԳՆԱԿԱՆ-ՈՒՏՈՊԻԱԿԱՆ ՍՈՑԻԱԼԻԶՄ ԵՒ ԿՈՄՄՈՒՆԻԶՄ.

Մենք այստեղ չենք խօսելու այն դրականութեան մասին, որ բոլոր մեծ չեղափոխութեանց ժամանակաշրջանում պրոլետարիատի պահանջներն է արտայայտել: (Բարեօճի զբաւածները և այլն):

Պրոլետարիատի իր սեփական դասակարգային շահերն անմիջապէս իրադրւելու առաջին փորձերը, քնդհանուր խռովութեան պահուն, աւատական հասարակութեան խորտակման միջոցին, անհրաժեշտօրէն ձախորդ եղան, շնորհիւ իր իսկ պրոլետարիատի անդարդացած վիճակի, ինչպէս և իր ազատագրման նիւթական պայմանների պակասութեան, պայմանների, որ տակաւին բուրժուական ժամանակաշրջանի արդիւնքը պիտի լինէին: Պրոլետարիատի այդ առաջին շարժումն ուղեկցող չեղափոխական զբաւածները:

Թիւնք, ըստ էութեան, անհրաժեշտօրէն ետադիմական էր: Նա քարոզում է ընդհանուր սահաւապէտութիւն և կապիտ հաւասարութիւն:

Սոցիալիստական և կոմունիստական բուն սիստեմները, Սէն-Սիմոնի, Փուրիէրի, Օվէնի և այլ սիստեմները, պրոլետարիատի և բուրժուազիայի պայքարի վերը շարադրած առաջին, անդարդացած շրջանում են երևան դալիս: (Տես՝ «Բուրժուազիա և պրոլետարիատ» գլուխը):

Այդ սիստեմների հնարագէտները թէև տեսնում էին դասակարգերի ներհակութիւնը, ինչպէս և տիրող հասարակութեան մէջ գոյութիւն ունեցող կազմալուծող տարրերը, բայց և այնպէս պրոլետարիատի մէջ ոչինչ պատմական ինքնագործունէութիւն չէին նկատում, ոչինչ, պրոլետարիատին յատուկ քաղաքական շարժում:

Դասակարգային ներհակութեան զարգացումը ինդուստրիի զարգացման հետ միասին է առաջ գնում, ուստի և այս սիստեմների հնարագէտներն իր ժամանակ պրոլետարիատի աղատագրման համար նիւթական պայմաններ չեն գտնում և սկսում են սոցիալական զխտութեան, սոցիալական օրէնքների ետևից ընկնել այդ պայմաններն ստեղծելու համար:

Հասարակական գործունէութեան տեղը—նրանց անձնական հնարադիտութիւնը պիտի բռնի, աղատագրման պատմական պայմանների տեղը—երևեկայականը, պրոլետարիատն աստիճանաբար իբրև դասակարգ կազմակերպելու տեղը—իրենց յատկապէս

նիւթած հասարակական կազմը: Նրանց համար համաշխարային դալիք պատմութիւնն սպառուում է իրենց հասարակական ծրագիրների քարոզով ու գործնական իրագործումով:

Ասէնք նրանք զխտակցում են, որ իրենց ծրագիրները վիսաւորապէս բանւոր դասակարգի շահերն են ներկայացնում, իբրև ամենաթշւառ դասակարգի: Պրոլետարիատը, իբրև ամենաթշւառ դասակարգ, հէնց այդ տեսակէտից է, որ նրանց համար գոյութիւն ունի:

Դասակարգային պայքարի անդարդացած ձևը, ինչպէս և իրենց սեփական կենսական դրութիւնը բերում են նրանց այն համոզմունքին, որ իրենք դասակարգային ներհակութիւնից անսահման վեր են: Նրանք կամենում են հասարակութեան բոլոր անդամների կենսական դրութիւնը բարելաւել, անգամ նրանց դրութիւնը, որոնք լաւագոյն պայմանների մէջ են դրւած: Դրանից է, որ նրանք շարունակ կոչ են անում ողջ հասարակութեան, առանց խտրութեան, անգամ զերազասօրէն—տիրող դասակարգին: Բաւական է լոկ ըմբռնել նրանց սիստեմը, լաւագոյն հնարաւոր հասարակութեան լաւագոյն հնարաւոր ծրագիրը ճանաչելու համար:

Այդ պատճառով նրանք ժխտում են ամեն մի քաղաքական և մանաւանդ լեղափոխական գործունէութիւն, նրանք խաղաղ ճանապարհով են ուզում իրենց նպատակին հասնել, մանր և բնականաբար անաչող փորձերով: օրիակի դօքութեամբ նրանք ձղտում են նոր աւետարանի ուղին հարթել:

Ապագայ հասարակութեան մտածածին նկարազրութիւնը ծագում է մի ժամանակ, երբ պրոլետարիատը տակաւին ծայր աստիճան անդարդացած է, հետեւաբար ինքն էլ երեւակայօրէն է ըմբռնում իր դիրքը և իր առաջին, նախազգացումներով լեցուն աննչքը հասարակութեան ընդհանուր վերանորոգման մասին:

Սակայն սոցիալական և կոմմունիստական գրութիւնները քննական տարրեր էլ են պարունակում: Նրանք շօշափում են տիրող հասարակութեան բոլոր հիմքերը: Ուստի նրանք մեծապէս թանգարժէք նիւթ են մատակարարել բանւորների լուսաւորութեան համար: Ապագայ հասարակութեան վերաբերեալ նրանց դրական առաջարկները, օրինակ՝ քաղաքի և զիւղի միջև եղած ներհակութեան վերացումը, ընտանիքի, մասնաւոր վաստակի, վարձու աշխատանքի ոչնչացումը, հասարակական ներդաշնակութեան աւետու-մը, պետութիւնը լոկ արտադրական վարչութեան վերածելը—բոլոր այս առաջարկները սոսկ դասակարգային ներհակութեան վերացումն են արտայայտում, ներհակութեան, որ նոր-նոր է զարդանալ սկսում, որ նրանց ծանօթ է տակաւին իր սկզբնական, անկերպարանք անորոշ ձևով: Ուստի և այդ առաջարկներն ինքնին զուտ ուտոպիական իմաստ ունեն:

Քննական-ուտոպիական սոցիալիզմի և կոմմունիզմի նշանակութիւնը հակառակ չարաբերական է պատմական զարգացման: Ինչ չափով, որ դասակար-

գային պայքար է զարդանում ու ձևակերպում, կարծեցեալ բարձրացումն այդ պայքարից վեր և կարծեցեալ պայքարը նրա դէմ կորցնում է իր ողջ դորձնական արժէքը, ողջ տեսական արդարացումը: Ուստի և եթէ այդ սխտեմների հիմնադիրները շատ կողմից յեղափոխականներ էին—նրանց աշակերտները միշտ ետադիմական աղանդներ են կաղմել: Վարպետների հին հայեացքները նրանք ամուր են պահում, արհամարելով պրոլետարիատի պատմական առաջադրացումը: Այդ պատճառով էլ նրանք հետեւողականօրէն ձգտում են դասակարգային պայքարը կրկին բթացնել և ներհակութիւնը մեղմել: Նրանք շարունակ իրենց հասարակական ուտոպիաների փորձնական իրադործման մասին են երացում, հատ-հատ Ֆայանսատներ ու կոմմունիստական հոմ-գաղութներ հիմնելու, փոքրիկ Եկարիա հաստատելու, նոր երուսաղեմի փոքրադիր հրատարակութեան մասին, —և բոլոր այս օգային ամբոցները կառուցանելու համար նրանք հարկադրւած են կոչ անելու բուրժուաների մարդասէր սրտերին և փողի քսակներին: Աստիճանական անկումը նրանց տանում է վերը նկարագրած ետադիմական կամ պահպանողական սոցիալիստների շարքը, որոնցից տարբերում են միայն աւելի յամառ պեղանտութեամբ և դէպի իրենց սոցիալական զիտութեան հրաշադործութիւնն ունեցած մոլեռանդ նախապաշարմունքով:

Նրանք հանդէս են դալիս իբրև հակաուակորդներ բանւորների ամեն մի քաղաքական շարժման, որ

կարող է ծագել նոր աւետարանին կուրորէն չհաւատարուց:

Օվենականներն Անդլիայում—չարտիստների դէմ են գործում, Ֆուրիէրականները Ֆրանսիայում—ընդդէմ վերանորոգչականներին:

IV.

ԿՈՄՄՈՒՆԻՍՏՆԵՐԻ ԴԻՐՔԸ ԴԷՊԻ ԶՍ.ՆԱ.ԶԱ.Ն
ԴԻՄԱ.ԴԻՐ ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ:

II զլխում ասածից յետոյ, ինքնին հասկանալի է կոմունիստների վերաբերմունքը դէպի արդէն կազմակերպւած բանւորական կուսակցութիւնները, այսինքն՝ նրանց վերաբերմունքը դէպի չարտիստներն Անդլիայում և դէպի հողային—վերանորոգիչները Նիւսիսային Ամերիկայում:

Նրանք պայքար են մղում բանւոր դասակարգի առաջադրած անմիջական նպատակների և շահերի համար, բայց և ներկայիս շարժման մէջ նրանք շարժման ապագան են պաշտպանում: Ֆրանսիայում կոմունիստները յարում են սոցիալիստական-դեմոկրատական*) կուսակցութեանը—ընդդէմ պահպանողական և արմատական բուրժուազիայի, վերապահելով չեղափոխական աւանդութիւնից բղխած Ֆրազներին և պատրանքներին քննադատօրէն վերաբերելու իրաւունքը:

Զւիցարիայում նրանք արմատականների պաշտպանն են, առանց ուրանալու, որ այդ կուսակցու-

թիւնը հակասական տարրերից է բաղկացած, մասամբ—դեմոկրատական սոցիալիստներից, Ֆրանսիական իմաստով, մասամբ—արմատական բուրժուաներից:

Լեհերի մէջ կոմունիստները պաշտպանում են այն կուսակցութիւնը, որ ագրարային չեղափոխութիւնը աղգային ազստագրութեան պայման է դարձրել, այն կուսակցութիւնը, որ առաջ բերեց 1846 թւականի կրակովեան ապստամբութիւնը:

Գերմանիայում կոմունիստական կուսակցութիւնը բուրժուազիայի հետ միասին է պայքար վարում—քանի բուրժուազիան չեղափոխաբար է հանդէս դալիս—ընդդէմ արսոլիւտ միապետութեան, աւատական հողատիրութեան և մտնը—քաղքինիութեան:

Սակայն նա ոչ մի վայրկեան չի դադարում բանւորների մէջ ըստ կարելուցն պայծառ դիտակցութիւն մշակելուց բուրժուազիայի և պրոլետարիատի միջև եղած թշնամական ներհակութեան նկատմամբ, որպէսզի գերմանացի բանւորներն այն հասարակական և քաղաքական պայմանները, որ առաջ պիտի բերի բուրժուազիայի տիրապետութիւնը, իսկոյն և եթ զէնքեր դարձնեն, ուղղեն բուրժուազիայի դէմ և այսպիսով Գերմանիայի ետադիմական դասակարգի անկումից յետոյ իսկոյն և եթ բուրժուազիայի դէմ իսկ պայքար սկսի:

Կոմունիստներն իրենց ուշքը գլխաւորապէս Գերմանիայի վրայ են ուղղում, որովհետև Գերմա-

Նիսան բուրժուական լեզափոխութեան նախօրեակին է կանգնած և որովհետև այդ լեզաշրջումը տեղի պիտի ունենայ ընդհանուր Եւրոպական քաղաքակա-
կրթութեան աւելի առաջագէժ պայմաններում և զլուխ բերել շատ աւելի զարգացած պրոլետարիատի ձեռքով, քան 17-դարում Անգլիայում և 18-դարում Փրանսիայում, ուստի և դերմանական բուրժուական լեզափոխութիւնը կարող է պրոլետարիական լեզա-
փոխութեան անմիջական նախերգանքը դառնալ:

Մի խօսքով կոմմունիստներն ամենուրեք պաշտ-
պանում են ամեն մի լեզափոխական շարժում ընդդէմ տիրող հասարակական և քաղաքական կացութեան:

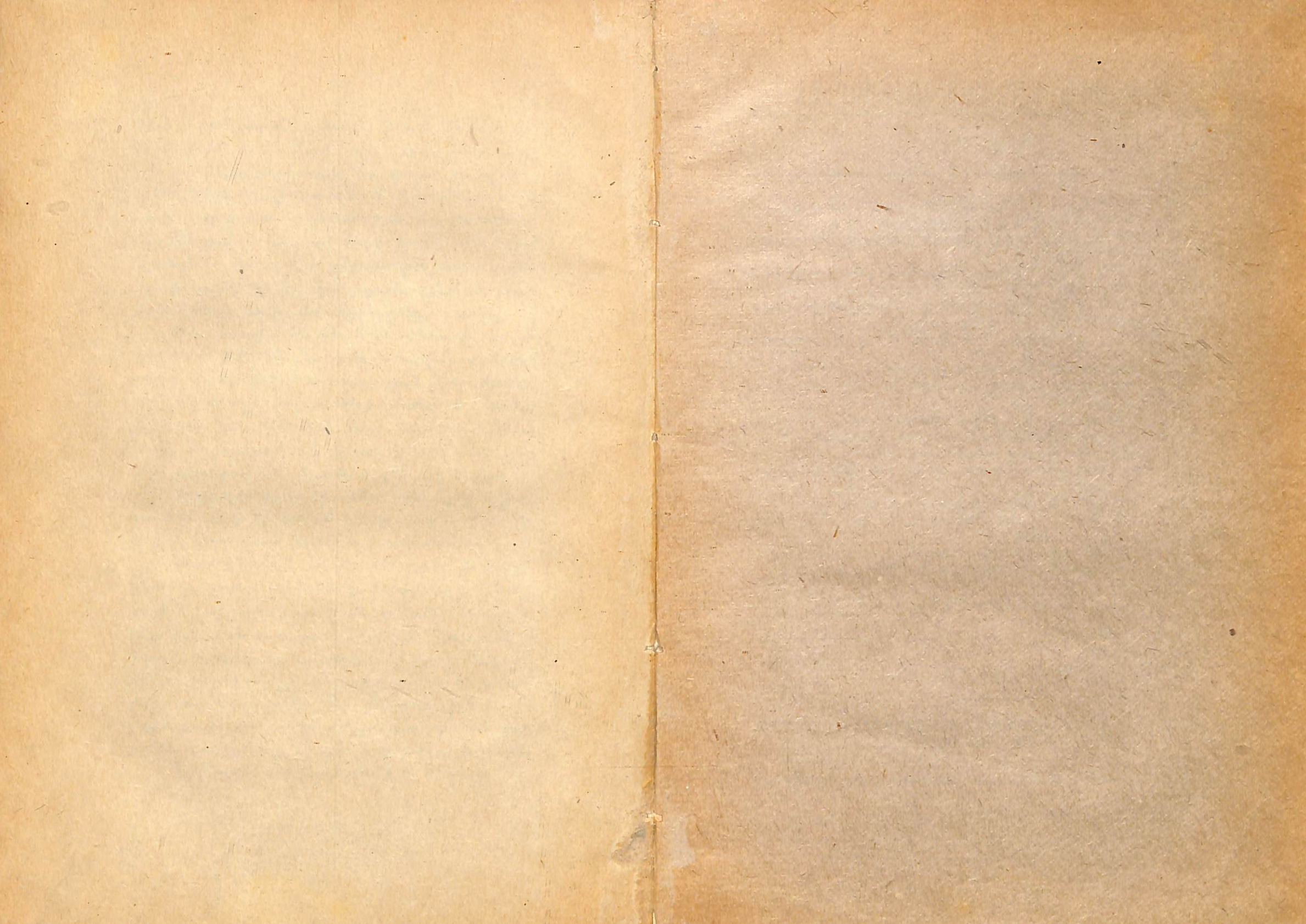
Բոլոր այդ շարժումների ժամանակ նրանք, իբրև շարժման հիմնական հարց, սեփականութեան հարցն են բարձրացնում, ինչքան էլ աւել կամ պա-
կաս զարգացած ձև ընդունած լինի այդ հարցը:

Վերջապէս կոմմունիստներն ամենուրեք աշխա-
տում են բոլոր երկիրների դեմոկրատական կուսակ-
ցութիւնները իրար կապել և համաձայնեցնել:

Կոմմունիստներն ամաչում են իրենց հայեացք-
ներն ու մտադրութիւնները թաղցնելուց: Նրանք բացէ ի բաց յայտարարում են, որ իրենց նպատակ-
ները կարող են իրազօրժել միմիայն մինչալժամեան հասարակարգի բռնի տապալման միջոցով: Թո՛ղ որ իշխող դասակարգերը դողդողան կոմմունիստական լեզափոխութեան ահից: Այդ լեզափոխութեան մի-
ջոցին պրոլետարները, շղթաներից դատ, կորցնելու բան չունեն: Նրանք պիտի արար-աշխարհի տէրը դառնան:

Պրոլետարներ, բոլոր երկիրների, միացէ՛ք:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ԿՈՄԻՍԱՐԻԱՏ

ԼՈՅՍ ԵՆ ՏԵՍԵԼ

1. Ռ. Սոց. Ֆեդ. Խորհուրդների Հանրապետության Սահմանադրումինը.
2. Ն. ԼԵՆԻՆ. «Նամակ Ամերիկեան Բանւորներին». գինը՝ 1 ռ.
3. Վ. ՖՐԻՉԷ. «Պրոլետարական պոէզիան» գինը՝ 2 ռ.
4. ՉԻՉԵՐԻՆ. «Բրեստից յետոյ» (Զեկուցում Խորհուրդների 5-րդ Համագումարին) գինը՝ 1 ռ.
5. ՆԵՐՉԱԿ. «Բազի Դէպքերը» (Կոմունիստական Կուսակցութեան Թոուցիկ յանձնարար) գինը՝ 75 կ.
6. Ն. ԼԵՆԻՆ. «Կարլ Մարքս» (Համառոտ կենսագրումինը և մարքսիզմի շարադրումինը) գինը՝ 1 ռ. 50 կ.
7. ՆԵՐՉԱԿ. «Ռուսական Յեղափոխումինը և պրոլետարիատի տակտիկան» գինը՝ 1 ռ.
8. Ն. ԲՈՒԽԱՐԻՆ. «Կոմունիստների ծրագիրը» գինը՝ 3 ռ.
9. Մ. ՊԱԻԼՈՎԻՉ (Վելյաման) «Ասիան և իր դերը համաշխարհային պատերազմի մէջ» գինը՝ 3 ռ.
10. ԿԱՐԼ ԽԱՂԵԿ. I. «Կոմունիստական Կուսակցութիւնը Գերմանիայում», II. «Կարլ Լինկենիտը» (Լինկենիտի նկարով) գինը՝ 1 ռ.
11. «Խորհրդային Կառավարութեան նոտան Վիլսոնին» գինը՝ 75 կ.
12. «Միասնական աշխատանքային դպրոցի կանոնադրումինը» գինը՝ 2 ռ.
13. Հ. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ. «Դէպի քաղաքացիական կոխ».
14. Գ. ԶԻՆՈՎԵԻ, ԻԻ. ԿԱՄԵՆԵԻ և Լ. ՏՐՈՅԿԻ—«Ն. Լենին» (Վլադիմիր Իլիչ Ուլանով) գինը՝ 2 ռ.
15. Կ. ՄԱՐԿՍ և Ֆ. ԷՆԳԵԼՍ «Կոմունիստական Մանիֆեստը»—Պլեխանովի, Կաուցկու և հեղինակների յառաջաբաններով. գինը՝ 3 ռ.

ՄԱՍՈՒԼԻ ՏԱԿ ԵՆ

1. ԳԱՐՊԻՆՍԿԻ. «Ինչ բան է Խորհրդային Իշխանութիւնը և ինչպէս է նա կազմուում»:
2. Յրանսիական մեծ Յեղափոխումինը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՄՈՒՆԻՍՏԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՈՒԹԵԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՄԲ ԼՈՅՍ ԵՆ ՏԵՍԵԼ

- 1) Ռուսաստանի Կոմունիստական Կուսակցութեան (Բոլշևիկների) Ծրագիրը:
- 2) III Ինտերնացիոնալի Մանիֆեստը:

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0181294

